Hamza Humo

GROZDANIN KIKOT

Grozdanin kikot Hamze Hume

Bila je i u naġim razmiġljanjima o pjesniġtvu, jedna teorema - prije moġda jedno, fanatizirano, empirijsko vjerovanje. "Stih je na&zanesena igraļica, on svoju ekstazu pretvara u gole pokrete."

Reļenica je Miloġa Crnjanskog, a citirao ju je (Slom posleratnog modernizma) Milan Bogdanoviĺ da bi njome, kao jednim plastiļnim iskazom jednog autentiļnog vjernika, potvrdio svoj opis toga vjerovanja, koje pobija. Evo i tog opisa (zato ġto se, svojom osobenom plastikom, moġe takmiļiti sa igraļicom Crnjanskoga):

"Smisao je suviġe indirektan put da kaġe golu unutraġnju, hemijsku ļistu poetsku emociju. Poetska ekspresija ima da bude apsolutno neposredna, spolja neupli-visani unutraġnji poetski momenat, potpuno nov za onoga koji ga prima, nevezan ni za jednu njegovu asocijaciju, ni za jednu njegovu realnu predstavu. Samo kao nepokriveno oseĺanje, kao neposredni, sinteti|ni, sugestivni, hipnotiġuĺi izraz jednog nepomuĺenog stanja emo-tivnosti, stih je efektan, efikasan, i samo tako vredi." Da li je ovo vjerovanje odista bilo njegovim vjernicima crnica koja je u njihovim saksijama iscvjetala njihovim vrhunskim cvjetovima? Nimalo mi nije do toga ko je u pravu, i kako i koliko - cvjetova je bilo. Ja seovdje javljam kao svjedok. SjeĺAm se bijele hartije svog djetinjstva.

Za moj rodni Bosanski Petrovac Volter, ismijavajuĺi teleologe, morao bi reĺi: ovo nije grad; jer bi Bog, koji je svakoj svojoj tvorevini dao neku svrhu, pa tako i rijekama (da svaka teļe kroz neki grad), navratio i kroz njega bar neku manju.

Ali Bog svrhoviti na jednoj strani uzima, na drugoj daje, tako i meni: jednoga dana uzbuĽeno sam ugledao neġto, prvi put, za ġta nisam imao imena ni rijeļi, i ġto nikako nije moglo da stane ni pod kakvu rijeļ i ime, ni poslije. Mogla mi je tada biti treĺa-ļetvrta godina. Otac me je posadio pokraj sebe u fijaker - krenuli smo na dalek put, u nekakvu nezamislivu stranu svijeta koja se zvala BihaĺĹ.

Cestom (koja je iza svake okuke bjeġala ispred nas kao svraka), u mehkom fijakerskom njihanju plovili smo ispod planinskih kosa Grmeļa, divnu jednu vjeļnost (sa konakom) dan i po.

Ģelio sam da nikad ne stignemo - ļudo se nizalo na ļudo. Ļudo su, dolje po dubokim uvalama ġto ih cesta obilazi, ti konji i goveda ġto pasu smijeġni i sitni--sitni, kao za djecu stvoreni. (Zaġto se otac smije kad traġim da siĽemo dolje, i, eto, samo da pomilujem onog jednog konja?) Ļudo je i planinska kosa: pred nama modra, a kad joj doĽemo nadohvat - zelena!

Uġli smo veĺ bili u taj krajnji BihaĺĹ, niġta - sve kao da sam veĺ jednom vidio!

i Najedanput, ispod fijakera neġto zatutnja i zabobota. (Prelazili smo preko drvene Íuprije na Uni.) Skoļih i ugledan neġto ... ah, neġto... ah, tata, staje ovo? (Bila je to Una.)|Otac se smije, misli da sam se prepao pa me pridrġava i govori mi da se ne bojim, da je Íuprija tvrda, a ja se ne bojim: samo lebdim, sav prosjan tom

Unom, tim neviĽenim ļudom, za koje bi jedino znao reĺi ljepota, ljepota, malo mi oļiju da gledam, malo mi pluĺa da diġem.

="~ Bila je to moja prva (i takva posljednja), najljepġa, neuporediva, nezaboravna i neiskaziva rijeka. Senzacija ta moġda bi se mogla uporediti jedino sa prvom zrakom svjetlosti i prvom kapi majļinog mlijeka, kad one ne bi ostajale u tmini koja prethodi naġem pamĺenjuJMore, koje sam dosta kasno prvi put vidio, malo me, gotovo nimalo uzbudilo: ono se preda mnom jednostavno nastavilo iz onog mora koje se u meni plavilo i ġumilo iz slika, filmova, knjiga i priļanja: to moje zamiġljeno ļak je bilo i ljepġe i strahotnije.

Ļitajuĺi poslije svakovrsne stihove i najrazliļitije rasprave o njima, ļesto sam se sjeĺao one svoje neopisive rijeke koja se prvi put zasmaragdila potpuno bijelom hartijom moga djetinjstva. Ova moja Una uġivljavala me, viġe nego sva ta ġtiva, u onu maniju, ili onaj grļ, pjesnika da vide i objelodane jedan svijet nikad viĽen, uvijek nov, nov i onda kad je ogrezao u poznato, i da pri tom izmeĽu njih i onog ġto se u njih upija ne bude niġta nego samo ļarolija pjesniļke krede i tabula rasa, njen u beskraj otvoreni prostor, a izmeĽu pjesme i onoga ko je upija niġta nego pjesma sama, takva kakva je bila ta moja rijeka.

Maksimalizam jedan oļevidno neostvariv kad se samo, bili mi pjesnici ili samo ļitaoci, obazremo iza sebe na veĺ reļeno, na nagomilane himalaje poezije, i kad samo zimemo u sebe, u svoje unutraġnje hartije i magnetofonske trake, ispisane veĺ tolikim slikama i zvucima.

Ali, i maksimalizam bez kojeg se ne moġe. Pjesnik, onaj autentiļni, neuporediv je topograf "onog unutraġnjeg" u nama i isto tako neuporediv seizmograf "onog spoljnjeg" oko nas. To "unutarnje" dġungla je i maglina, i ġto duġe trajemo, sve to veĺa, a i "spoljnje" je nepro-zima, i joġ uvijek suverena, jaļa od nas, kora zemaljska, koja neprekidno treperi od potresa, stalno pomjerajuĺi onaj "svijet u nama" , te je tako poezija vjeļito osuĽena, ili usreĺena, da stoji pred tminama novoga i da rada zvijezde ih haosa. Tako, ni autentiļni poetski ispis svega toga nikada nije bio niti moġe biti prijepis onoga poetski veĺ ispisanoga, ni usavrġeniji ni savrġen prijepis, i tako izmeĽu pjesnikovog topografskog pera, pjesnikove se-izmografske igle i ļiste hartije ne moġe biti niġta drugo nego samo slobodan, ravan, niļim neskrenut dodir (iako to pero i iglu drġi i njima ravna u pjesniku ruka ļovjekova, koja je tvoraļka tvorevina ogromne evolucije i empirije).

Ne bih zalazio u ove vode da u djelu o kom je rije nisam ponovo, ne znam koji ve put, i mo da vi e nego ikad dosada, osjetio njihovu struju.
etiri decenije ra vanja i stakanja na e knji evnosti, s mnogo prijelomnih vodopada, pro lo je od pojave Groz-daninog kikota, a on i danas sja u mene kroz svoju bistrinu, kroz koju blista u njemu jedan svijet poznat a druk iji, okupan kao zemlja poslije olujne ki e, nevin u svojoj nagosti, o i i en od one hr e koju po njemu stvaraju razne mrene na ih o iju, ili njihova kratko vi dost i sitost.
Ne mislim na to da se ovaj svijet ukazuje ovako nov mo da samo onome ko se rodio na sasvim druk ijem tlu i pod potpuno druk ijim nebom (o aravaju i prijem Kikota na njema kom!); nego i onome ko nosi u sebi svijet isti ili sli an. Ja, na primjer, mjesto Huminog zavi ajnog mostarskog Cima i Radobolje (za koje biografski znamo da se kroz ovaj lirski temperament projektuju u Stublinu i Hu ku Grozdaninog kikota) imam ne to, u ne emu sli no a ponajvi e isto, rje icu La vu i selo Ve- erisku kraj Travnika i iste mezgrave i fluidne nemirne mladosti, pa ipak: iz Kikota me obuzimala uvijek, i o arava me i danas, nagost novine.
Kao da je (zami ljam) prvi put (kao ja sa Une) srknuo onih nevi enih voda sa svoje Radobolje pa nastavio da gasi e lula vinom svoga Cima (ka u u tom kraju: nema Cima do Rima), Grozdanin kikot je, tako, djelo ravno samom sebi. Kod pripovijeda a Bosne (Kiki a, na primjer u njegovim ranim pripovijetkama) mo e se nabrojati podosta stranica od takve istote, ali njihova nagost otkriva ne to druk ije, i Kikot pokraj svih njih ostaje potpuno svoj. Stoga se, izgleda, nije ni i lo u neko razglabanje srodstva. Ali je zato ovaj lirski izliv, otkad je po eo da plijeni itaoca, esto priman kao blizanac, ili kao pozajmljena pa individualizirana svjetlost Pana, nekad i kod nas bestselerskog Knuta Hamsuna.
Koliko god sam i ja podlijegao tome, pa i sam ostajao pod nekim mutno takvim utiskom, u meni se ne to opiralo: neko osje anje da ipak nije tako, ili sasvim tako. Dok najzad nisam prislonio knjigu uz knjigu. Ispalo je da su i one nametljive, a prividne srodnosti, u stvari, o evidne, a duboke razlike i da mo e biti rije i samo o onom srodstvu po kojem su pjesnik i pjesnik uvijek ro aci, ili o onom pjesni kom zajmu u kojem su pjesnici uvijek po teni zajmoprimci i po teni zajmodavci.
I u Panu i u Kikotu pisci poku avaju, na mjestima, da svoj svijet opkrile nekom mi lju. Iako, u takvim slu ajevima, ta misao nikad nije srž djela (jer joj se ono, kao i sam ivot, otima svojim poliperspektivizmom), ipak nam ona, ukoliko dakako nije ist filozofski nalje-pak, otkriva ne to u samom izvoru djela, u do ivljenom aparatu pjesnikovom: ona je neki pregib u njegovoj prizmi.
Hamsun e na stotinu mjesta dati neki svoj do ivljaj pa odmah zatim neku svoju misao o njemu, da se predsamim u em Pana obazre na sve i tri puta zapita; za to? i tri puta odgovori:
"Pitaj vetar i zvezde, pitaj Boga, gospodara ivota, - jer ti niko drugi ne e znati odgovoriti."
"Pitaj pra inu na putu i opali list, pitaj zagonetnoga Boga, gospodara ivota - jer niko drugi to ne zna."
"Pitaj dvanaest meseci i la e na moru, pitaj tajanstvenoga, zagonetnog Boga, gospodara srca..."
Cvijet, pokraj kojeg Hamsunov usamljenik - pripovjeda Glan nikad ne e pro i a da ga ne vidi i da se ne uzbudi, uvijek je procvao iz misterije i ocva e u misteriju, bi e sama procvala i ocvala misterija. Dok je u Grozdaninom kikotu Ozren jednostavno mladi trs kroz koji samo struji i struji sok istih do ivljaja, zaobilaze i sve misaone fr eve kao da ih ni nema. Samo dva su ovdje mjesta koja mogu da li e na misaoni zastoj.
Prvo je ono kad Ozren u vinogradu pod mjese inom slu a Svrzimantijino razmi ljanje o svijetu i duboko mu se u sebi klanja (ovo posljednje, sre om, usamljen je naljepak u Kikotu). Ali to nije, kao kod Hamsuna, Gla-novo razmi ljanje o do ivljaju, nego Ozrenovo do ivljavanje ne ijeg razmi ljanja, i to razmi ljanja kojim se, u stvari, kao i Svrzimantijinom rakijom-lijekom i spu tenim licem, slika ovaj lik, ovjek proma en i nei ivljen, smra en pred svojom prazninom i ivota i smrti. (Pa se i sama razmi ljanja razlikuju: Svrzimantijino je pan-teisti ko.)
Drugo mjesto je sam kraj. Kad pro e usijano ljeto Hz jesenje ki e po ne da_se uvla i lama u du e, Ozren, pun do ivljaja kao nar, napu ta svoju Tihaljinu s jednim osvrtom koji odista podsje a na onaj u kome Glan postavlja ono svoje za to; podsje a, prvo, time to je ovo sada zgusnuta retrospektiva samog Ozrena-pripovjeda a i, drugo i jo vi e, to se sad i u njegovom osje anju svijeta javlja Bog.
10
"Nema vi e Grlice. Gospode, moj veliki prijatelju, za to je unesre i i di e sa zemlje!"
"Napustio si me i ti i mudro mi se podsmjehuje ,
0 Gospode!"
"O Gospode, stra no je pogledati u raku, na ulaz u tvoje krajeve. Za to li nam dosudi bol mjesto radosti u ivotu i dade nam vrijeme kao jedini lijek!"
"Veliki Gospode, na nebu i u ti ijem gnijezdu, u velikoj umi i u sitnom mravu, stvorio si nas od zemlje
1 svi emo biti zemlja... Ovaj svijet, bijeli cvijet, u tvojoj je ruci, Bo e. Daj mu po smrti vje ni miris i neka sja kao tvoje sunce na zemlji!"

Kod obojice je, dakle, Bog, i Bog deistiļki mijeġa se sa panteistiļkim, ali pred njim Ozrenovo zaġto nije ono meditativno sina sjevera, nego prosto, gotovo do protesta uzbuĽeno zaġto juġnjaka (i vidljivo je to i interpunkcijski: nigdje iza njega znaka pitanja, nego uvijek samo usklиļnik). Pan Íe se zavrġiti jednim beşmislom, Kikot molitvom tome Bogu da se "bijel cvijet" obnovi poslije svake svoje smrti i sjetom pred "prolaznoġÍu svega", sjetom jednom nepomirenom, koja pokuġava da utjeġi samu sebe pa poziva koġÍele da nad tom prolaznoġÍu pjevaju "vjeļnu pjesmu o ljubavi i o naġem velikom ljetu". Ako ovdje ima neke meditativnosti, onda joj korijen moġe biti u orijentalnom osjeÍanju neumitnosti.
Pisci su ovo drukļijih unutarnjih i spoljnih svjetova i svaki drukļije zagledan u svoj.
Osim analogije dvaju mitova (Grozdan i Grozdana - Diderih i Izelinda), malo ġto je tu joġ analogno; pa mi se ļak ļini daje mitsko u Kikotu mnogo ukopanije u zemlju, i u samu "misao" djela (arhitektonski nosivije), i poetski bujnije (i tu se vidi jug).
(Odnosi Ozren-Grlica, Ozren-Ivanka i Glan-Edvar-da, Glan-Eva analogni su samo po tome ġto su ljubavni,
11
ali su ljubavi drukļije, od drukļijih su naboja, drugi im je smisao u djelu i u drukļijim su likovima^
Glan je lutalica po nekom mutnom, gotovo bi se reklo atavistiļkom porivu, bjegunac od ljudi, neizmjen-ljiv usamljenik koji druguje samo sa svojim psom i Bogom, sujetan je, osvetoljubiv, puten, ljubomoran, gotov na skandalozan i pogan ispad, svirep je i ruġilaļki kao dijete, u neļem odista dijete, mazohist je, ubio bi i biva ubijen. A Ozren je od jednog komada, sav i jedino od mlade ljubavne mezgre: obuzet je samo ljubavlju, stalno mu dolaze u san i u javu i ġare se u moġdanima ljubavni sastanci Grozdanovi i Grozdanini; Grlica, pupoljak i niġta viġe, samo je zato tu da se na njoj tanko izraļi Ozre-nov ljubavni fluid, a Ivanka, prosto zagorjela udovica, da se u mraku i u uzdrhtaloj nedoreļenosti izlije njegova groznіļava plot; Vida, bijesna skrvjela ġenetina, da se na njoj pokaġe i ona krvna, sirova strana seksa; a Svrzi-mantija, stablo koje je sa svog posnog tla otimalo ġivotne sokove, dok ni njih viġe nije moglo - da se vidi grozni besmisao ļovjeka bez ljubavi.
t Ozren je, dakle, iz sebe kroz sve, kroz ļovjeka i legendu, kroz vinograd, kamen i vodu, raġirio ļitavu lepezu erotike; u svemu i kroz sve niġta se drugo i ne vidi nego ġarki i svileni, i ponegdje oļerupani, ljubavni paun, koji Íe podjesen tuġno da Íurlikne za minulim usijanim ljetom i klikne u buduÍe^,
Osim onog (uostalom, ļesto u poeziji sretnog) treperenja izmeĽu Glana i Eve, koje je, iako u drukļijim likovima, odista od istih treptaja kao i ono izmeĽu Ozre-na i Grlice, sve ostalo drugi je svijet: Edvarda, na primjer, pola drame Glanove, egocentriļna je, sujetna, smiġljena, prevrtljiva, okretna - klupko jedno karakterno kao i Glan, ne samo tako ispoljena nego joġ i genezom oslikana; i dalje pabirļiti po istovjetnostima ili tragati
12
za podudarnostima bio bi jalov posao, nasilje, papir, pedanterija.
Pan je priļa ļovjeka koji (i po vlastitom Glanovom zavrġnom iskazu) "pripada ġumama i samoÍi", jedna ġu-ma-priļa puna atavistiļkih sjenki, puna bjekstva od ljudi, puna rata sa Íiftinstvom ġivota, puna misterije Boga, puna selidbenog nagona, iskonski ļistog ljubavnog zova - i moġda bi sve to, i sliļno, moglo da stane u jednu rijeļ: zagrcnut, neiskriknut krik za ļovjekovom slobodom. A Kikot je poema o ļovjeku starosjedilaļkom, u svom tlu do grla, tjemenom u svom suncu, koji Íe se samo s tugom, i to kad se mora, rastati sa svojim gnijezdom i ļokom - da im se opet vrati; koji bez ljudi ne moġe i zna samo da ih voli i razumije, mrzeÍi ļovjeka samo kad se u njemu javi ġivotinja; koji je sav u mladoj ljubavnoj turġiji, potapa u nju i natapa njome sve oko sebe; prosto poema koja je iskapila opojno ljeto ljubavi.
Poema sva od one iznenadno obnaġene drhtave novine koju znam sa davne svoje Une i sva od neke bijele i sedefaste nevinosti.
Otkuda to i, k vragu, u ļemu je to - dugo je po meni kopkalo, na mahove me i naprezalo da naĽem kraj ovog uzla. Je li to u egzotici tla i neba i ļovjeka, onoj koju vidimo mi, a pisac za nju i ne zna? Je li to, moġda prije, u jednom uroĽenom i naivnom umijenju da se sve svede na elemente? Moġda, joġ taļnije, u naivnom neumijenju da se radi drukļije? Je li to u onom srebrnom puhoru koji je pao po svemu, u onoj lelujavoj pauļini i pastelnoj svili od kojih je tkano sve i koje opliÍu i one, mjestimiļne, ġikljaje prijesne grubosti u krļmi i svetkovinske raspojasane sirovosti na vaġaru, pa i stra-hotnu pojavu poludjelog raspopa i onu seksualno skr-vjelu ġivotinju u Juri? Ili je tajna moġda u samim n~ jeļima, koje se provide kao zelenozlatne jagode herce-
1:
govaļkog groġĽa ġilavke i doļekuju nas iz zelene dubine liġÍa kao treġnje?
Prvih ļitanja stalno mi se ļinilo da Ozren, kao drozd, prhuÍe od trsa do trsa, od grozda do grozda, priļa prosto onako kako se ġta u njemu i oko njega desi, i da je baġ ovaj nered najskrivenija a najuzbudljivija vijuga ljepote svega.
Poslije mi se otkrilo da i u ovom "ludilu ima nekog sistema".
Odista sistema.

Ako razloģimo ovu Huminu poetsku dugu, u njoj je, za divno ļudo, sedam boja, kao u onoj prirodnoj. Ozren se razlaģe u njih kao bijela svjetlost: sve su u njemu i on je u svakoj. U jednoj je on sa prozraļnom Grlicom, u drugoj sa slatkoputom Ivankom, u treĺoj sa usijanim Grozdanom i Grozdanom, u ļetvrtoj sa ras-pusnom Vidom i Mindom, u petoj sa sumraļnim Svrzi-mantijom, sa njegovim crnim osjenom, poludjelim ras-popom Melentijem i muklom ģivotinjom Jurom, u ģestoj sa dimom i vinom raspjevane krļme i razigranog vaģara, u sedmoj sa razlivom elemenata prirode, od sunca i vode do grada i vinograda, o ĺuka u noĺi do starog ribara u suncu i ribolovu.
Humo sa ove svoje palete, voľen ļetkom svoga osjeĺanja svijeta i sebe, uzima i slaģe ove ļisto razabrane boje - kako?
Najprije ĺe u dva lahka i kratka poteza, a napeto nekud usmjerena, (nabaciti dva Ozrenova erotska proplamsaja, onaj sporedniji, puteno nabijeni, prema Ivanki, pa onaj glavninski, fluidni, prema Grlici, i u pozadini ovog drugog povuĺi ĺe prve, pastelne, konture vjeļnih ljubavnika Grozdana i Grozdanejda sve odmah zaľe u tmaste, burne i zvuļne kovitlace ljetne oluje, u kojoj se, u stvari, izlijeva ona unutraģnja, dosad sabijena i primirena, oluja Ozrenova. Onda ĺe se ova dva uporedna proplamsaja, puteni i fluidni, sa sve jaļom potpalom
Grozdana i Grozdane iz pozadine, ģto dalje, to viģe, razgorijevati, prvi do mehko ozraļenog, putenog zadovoljenja, drugi do grliļastog, finog puteno podloģenog, plaminjanja, da se potom uznesena ljepota ovih dvaju motiva spusti na zemlju, uzemlji se u drukļiji, jedan sirovi sloj ljubavi, u grabeģljivi sirovi seks Vidin i Min-din. Pa onda opet, kao napijeni tom ģivotnoģĺu, ģareni i drhtavi vodoskoci Grlici i Ivanki, i opet jedno opĺe ovaploĺenje unutarnjeg: ne sad oluja, nego kratka i krupna ljetna kiģa, ona koju zovu "na oblak", pa pljusak sunca po kapljicama i ljubav sad ona pradrevna: ģarka i raskikotana orgija Grozdanova i Grozdanina.
Unutraģnji tu nekakav red jest - evo mu sad joģ jednog svjedoka, moģda i glavnog.
Usred ovog ljubavnog razgora pojavljuje se Svrzi-mantija, lik rakidģijskog mraļnog izgleda i iznutra sav pustolina puna krģa i panjuga; sebe sutraģnjeg on vidi u liku gorskog pustinjaka, poludjelog popa Melentija, ģumskog straģila koje samom svojom pojavom rastjeruje pijani i razigrani vaģar; i Ozren jednom sanja kako se Svrzimantija objesio u svojoj zapuģtenoj i mraļnoj sobi.
Nekad mi se ļinilo daje sve ovo oko Svrzimantije, u prozraļnom krvotoku ove ljubavne poeme, strano tijelo, koje taj krvotok muti i usporava, i takva mi je izgledala i sva krļma (osim Vide i Minde u njoj, ali oni su mogli biti i van nje). Sad gledam drukļije. Vinograd ljubavi ne bi toliko blijeģtao bez ove mrke pu-stoline pokraj njega. Humina ļetka, ovakva kakva je, neusiljena, morala je to osjetiti, pa se jarke boje nemirne erotske supstance tek potkraj ovih crnih premaza i sivih podmaza pravo i puno iskre i ģare.
Pedant bi mogao bez po muke utvrditi i cjelovito opisati kako se erotski fluid (u magnetskom polju Ozren - Grlica) od sastanka do sastanka sve viģe hrani svojim izvorom, finom ļulnoģĺu, u ļijem se vrhunjenju javlja

i
\
u ljubavnicima neka mutna slutnja tragiļnoga, tanki neki drhtaj kao u cvjetovima pred prvu igru jeseni; i kako ona, uporedna, glad puti (magnetizmu Ozren - Ivanka), ģto dalje, sve neutoljivija, dolazi napokon do ljekovitog stanja utoljenja, poslije kojeg ljubavnike poļinju da plave razumljivost i tuga rastanka; i kako uopĺe u daljnjem kompozicijskom grafikonu sve linije, svih sedam njih, i one nastavljene i svaka nova, teku u istom poretku u koji su se ustremile one baļene iz prve ruke - sve do onih trenutaka kad jedna iznenadna jurodiva seksualna glad siluje Grlicu pa ona poludi i sa litice skoļi u vodu. Pitao sam se, pa se i sad javlja u meni neģto kao nedoumica, nije li ovo ono najgore, deus ex machina. Ima tih deus-a napretek u onoj loģoj literaturi ļiji pisci, kad ne znaju kud bi dalje, hvataju za uģi boga ili neku spoljnu mehaniļku silu i dovlaļe ih da im razmrse ono ģto su, ponekad i sa nekim darom, zamrsili; ali ima i ne samo evanľeosko sibirsko uģĺe Raskoljnikova i Ġonje nego i Molijereov grom kojim sam iznenadni Bog nasred scene, pred oļima gledalaca, ubija Don Ćuana, sam lik licemjerstva u njemu.
Sam Bog, samo on to moģe, i samo mi ako se dignemo do te prijeke i nevine boģanske moĺi, to Ímo moĺi - licemjerstvo je toliko i toliko se svojim otrovnim korijenom uvrijeģilo u proģle i u buduĺe vijekove: to je misao Molijerova, oļajna koliko i trvrdoglava. Iz misli dakle deus, ne ex machina.
Grlica je sva bijela i sva u pognutom stidu od svoga tijela kao drijemovac (daje ne oskvrnem, ovdje ruģnom, rijeļi visibaba), prosto - procvao trenutak ļistote, gruda snijega koja ne zna nego da se topi u vruĺici Ozrenovih dlanova, svilena muģica koja je zalutala u surovost svijeta, i mi ne moģemo da ne vjerujemo da u tom svijetu neĺe moĺi zadugo opstati, daje ta surovost mora negdje i nekad uniģtiti, pa i kroz nju samu prolazi nejasan srh

takvog osjeĺanja. Stoga, kada ta surovost, mutno nasluĺena u pokazanom liku Jurinom, zbilja nastupi, i to (ģto nikako nije strano ni sluļajno) u vidu stihijno surovom, u jurodivom ļinu silovanja, ļin taj (ģto isto tako nije sluļajno, neprikazan nego samo spomenut, ni u usta da se uzme) djeluje, bar na mene, doduģe kao iznenadan, i zapanjujuĺi ponajviģe svojim oblikom, ali ne i kao neoļekivan, pao s neba, nego roľen iz same utrobe zem-lje.

Kad me nasluĺivanje nekog tu sistema, a s tom slutnjom, i napast preciznog saopĺavanja svog utiska, dovedu ļak do geometrijskog saznavanja stvari i do njihovog geometrijskog izraġavanja, Kikot mi se ukaġe kao paraboloid, ploha koja jest obrubljena parabolom, ali ploha koja pod nekakvim svojim unutraġnjim pritiskom pomjera svoju ivicu - nije to viġe linija ļiste parabole. Silazni krak je obruġeniji, pobjeĽuje ga neka gravitacija. On se naglo ruġi iz tjemena putanje u kojem je Grliļina drama. Sve one usijane boje ljubavnog ljeta pri tom obruġavanju jedna po jedna se gase u tmurnoj i strpljivoj jesenjoj svjetlosti. Na kraju, cijela se duga istopila, ostao je samo njen odsjaj u oļima i oļi koje ju nebom traġe.
Kad sam poļeo da nazirem neki "sistem u ludilu", prepao sam se u jednom trenutku: rasplinuĺe se sva ona moja unska prapoļetnost koja se u meni na neki naļin ponovila u prvim pasaġima ove poeme. Ali obrnuto. Sve se spasio prosto time ġto se sve drġi ne hirurġkim kopļama pisca nego samim ġivim spojevima stvari: unutarnjih pjesnikovih stvari od iste graĽe i zavarenih istom usijanom pjesniļkom emocijom.
Na jednom mjestu, poslije berbe u jeku u kojoj sve sirovo miriġe i lijepi se od groġĽanog soka i vriġti iz umezgralih ġlijezda ploti, zapaljene su pred veļeru vatre po vinogradima. Tu ima jedna reļenica: "Andre stoji kraj vatre crven kao krvav." Taj Andre (koji u berbi

ġtipa ġene koju i gdje stigne) ne stoji (pjesnik tako ne kaġe) crven kao krvlju obliven, ni crven od krvavog sjaja vatre (ili tako nekako kako bi neautentiļna emocija sigurno izvarirala), nego stoji (zaludna su i banalizirajuĺa sva ova naġa prepriļavanja) crven iz svoje krvi, od svoje krvi, sav u svojoj krvi, stoji crven u jednom smislu u isti mah jasnom i neizreļenom, koji ipak pouzdano suge-riġu svega tri gole rijeļi u svom rudimentarnom ozna-ļenju: crven kao krvav.
Na drugom mjestu, vjetar je, ali ne onaj fiziļki, koji mehaniļki giblje stvari, nego je on ovdje animistiļko biĺe, neki nevidljivi ljubavni poġtar, koji je i sam ljubavnik, koji na sazreloj treġnji "povija Ivanku na vrh stabla", koji joj "nosi pjesmu niz vinograde nekoj drugoj pjesmi", koji "maġe lozovim mladicama" - njih, dakle, ne povija, nego maġe njima nekome. Najednom mjestu Grozdana je sa Grozdanom siġla sa brda na rijeku, ali oni nisu na rijeci, nego je Grozdana neko uġareno treptanje koje je ļas Grozdana, ļas rijeka, njene plave oļi nisu plave kao rijeka, nego kroz njih protiļe plava rijeka. To je jedna od onih naġih unutraġnjih izvorski ļistih rijeka koje ponekad ugledamo samo mi; i koje naġim iskazom mogu da zaizvore i u drugima samo ako nam se rijeļi okupaju u toj ļistoti.
Tih ravnih prosjaja ļistote ima u Kikotu izobilje, sav je od njih. I, onu sjenku mog straha od vjeġtaļkih kopļi i sistema rasplinuli su ne samo ona zavarenost svega nego i ovi crvenkasti i plaviļasti ġiġci, oni moġda najviġe.
Ako je taļno da kod svakog pjesnika ima jedna rijeļ-poġtapalica, jedna rijeļ-jezgra, iz koje su izbile sve ostale, onda je to u Grozdaninom kikotu pridjev krhak. Nerijetko izviruĺi iz reļenica i prokazujuĺi lirski nervus vagus pjesnikov, taj atribut ulazi ne samo u taktilne nego i u vizuelne i auditivne senzacije, u naporu da ovim posljednjima zgrabi srġ, da im savlada neopisivost. Ovaj
pridjev i, joġ viġe, pridjev//ç (koji se, iġļaġeno pojavljuje na dva-tri mjesta) djeluju kao psihoanaliti-ļke omaġke koje otkrivaju da Humo svoj poetski rafinman, iako bjelodan, ne moġe na trenutke a da joġ i expressis verbis ne istakne, u podsvjesnoj primisli, ili strahu, da mu neĺe biti moġda vidljiv u svoj svojoj punoĺi.
Nije li ovaj rafinman kvasao pod zraļenjima iz nekih onovremenih poetskih ġiġa, pod prevratnim, prodornim i zasljepljujuĺim zraļenjima one poezije koja je vladala u godinama kada se Grozdanin kikot pojavio (1927)?
Takvih pigmenata u ovoj poemi sigurno ima. Neograniļenog konfundiranja raznorodnih ļulnih senzacija ponajviġe (onda kod nas joġ novog a danas standardnog). "Zvoni" tupa i obla lupnjava: nabijaju obruļe na visoke baļve i masnice." - "Cika se crveno zacereka niz vinograd." - "Sva se baġta smije vrelim crvenim smijehom." - "Tanka sunļana zraka ciknu svrh Kobilovaļe i zapali se na zvoniku." - "Ġupalj vjetar duva kroz klisure." Pa ekspresionistiļkih uzmaha i impresionistiļkih preziranja. "Osamljenost, raspeta u suncu, kao bijela prikaza oteġe se do neba." - "Na svakoj grani njiġe se soļan i nasmijan poljubac." - "Crni oblak proġet jetkim zelenilom i gnjevnom ġestinom."
Ali je u svemu najviġe one potrebe da se ide za svojim zovom, u ovom sluļaju rekao bih najviġe onog neumijenja da se ide drukļije nego slobodnim pokretom one igraļice Crnjanskoga, i to je u ovom izlivu na prvi pogled uoļljivo i po tome ġto u njemu nema ni jednog jedinog jer ili iako, ni jedne jedine reļenice diskurzivnog miġljenja i pjevanja: nema ovdje pripovjednog vijuganja, ni traga od njega, sve je trenutak za trenutkom, svaki ispisan u zadahtalom lirskom telegramu - ļitav Grozdanin kikot nije niġta drugo nego jedan osuk tih ravnih i joġ mokrih lirskih telegrama.
19Jedno osmjeljenje da povjeruje u autentiļnu ljepotu svijeta ispod svojih oļnih kapaka i daje na svijet iznese takvu kakva je, svojom rukom i svojim rijeļima - to je ono jedino i jedino plodonosno ġto je Humo upio od tadanjih beogradskih modernista; sve ostalo mu je od majke, od svile i srebra mostarskog neba i tla, od bistre domaĺe rijeļi, one ġto je preġla devet kamenova, od neugaslih bisera boġnjaļke ljubavne pjesme, od kamenih i cvjetnih mostarskih avlija i od bijelo okreĺenih en-terijera, u kojima se vjekovima ġija stari bakar i miriġe feslidġan jedne jednostavne a nevjerovatno istanļane gradske kulture.

Grozdanin kikot sav je na selu, ali nije iz seljaḷkog vidokruga, nego sav iz rustike, u kojoj se, kao i u svakoj pravoj, tjeskobe gradske mogao osloboditi samo urbani lirski temperamenat; to ġto je u Huminom sluḷaju gradska duġa joġ u simbiozi sa duġom feudalnog ḷardaka samo je sreĺa, time je ovoj rustici jaḷi panj.>
MeĽutim, simbioza je to samo historijski, a u krajnjem plodu jedna je to duġa, samo ġto je ta duġa jedno vrijeme u gradu, na Ípenku, a drugo, ljetnje, na selu, u ljetnjikovcu.
Ljetnjikovac! krupna rijeḷ, zvuḷi turgenjevski! f Kad mi se pruġila prilika da nekog stranca dovedem ' u ovaj svijet, bio sam redovno svjedok jednog njegovog ' skrivenog ogromnog razoḷarenja: sve je ovdje priprosto, ^ skromno, gotovo ubogo. Ali je odmah ḷovjeka sa strane / poḷelo da zahvaĺa i jedno ogromno, i otvoreno iska-/ zivano, iznenaĽenje: u ovoj skromnosti nastanilo se jedino osobeno i nevjerovatno rafinirano osjeĺanje ġivota. U ovom svijetu, pred kuĺnim pragom svi spoljni tragovi ostavljaju se sa obuĺom. Unutra je stalna suton-ska tiġina, govor je ispod glasa, zidovi bez ġara i slika, samo na ponekom visi, levha: to je neki, uokvireni, kaligrafski ispis iz Kur'ana. Seĺija, ġiljteta, Ílimi, man-
20
gala, na zidu pusteĺija (ovḷije runo na kojem se klanja) - odaje su bez mnogo namjeġtaja, kao kraljevske dvorane, kao da se hoĺe prostor i u njemu ljudski lik, a stvar samo kao njegova pozadina. U jednom uglu je neġto kao izrezbaren i neobojen ormar, to je musander: tu se poslije svake plotne noĺi mora okupati, da bludna aroma ne ponesreĺi dan koji je svanuo. Donesena pod osman-lijskim alaj-bajracima, kuhinja je ovdje zrela vizantijska, kult jedan kulinarski prilagoĽen domaĺoj biljci i ġivotinji. Kumrija i lastavica pod strehom opomena su protiv grjehote, badem i treġnja - procvali poziv da se joġ jednom ġivi. Mati je ovdje ġiva svetinja (ġenu ḷovjek uvijek naĽe, majku nikada), pred staroġĺu se ustaje na noge, brat i sestra dvojnici su jedne ljubavi kakva samo meĽu njima moġe da bude (i stoga dvojnici najveĺega grijeha). Svijet je ovo dozlaboga ḷulan: i maġta o raju mu je ḷulna. A pod kamenom patrijarhalnog tabua izraḷio se u najḷiġĺi ljubavni fluid - ispjevao, u svojoj drevnoj rijeḷi, jednu od najrafiniranijih i najdramatskijih ljubavnih lirika u svijetu. Mrtvi se poġtuju, ostaju u dugom spominjanju, ali nema pompe smrti ni mnogo plaḷa poslije nje; prije sahrane hodġa Íe upitati vjernike je li umrli bio dobar ḷovjek, oni Íe reĺi da jest i na tabutu spustiti ga u crnu zemlju. Jednostavni nadgrobni spomenici (niġani iliti baġluci) stoje u zelenoj travi nagnuti svaki na svoju stranu, kao vesela pripita braĺa. Pa i u turbetima ġuti gola jednostavnost. (Ali u ovom svijetu, ispod njegove mirne i sveḷane obrazine, stalno tinjaju pa na mahove iznenadno buknu velike ljudske strasti, drame krvi, patrijarhalnih okova, bogatstva i bijede, vlasti, bjekstva u rakiju, i baġ zato ġto je tako prevreo i problemski gust, u njega i jest zaġla Andriĺeva sonda.) Slike ovoga svijeta (paradoksalno na prvi pogled!) u ovoj poemi nema, ali joj svaku stranicu natapa njegova
21senzibilnost u kojoj se rodila i oblikovala i Humina pjesniḷka senzibilnost.
StavljajuĺI na jedan tas svojih terazija pisca i na drugi njegovu sredinu, razni utilitarizmi, nacionalni, socijalni, vjerski, traġili su da im se tasovi umire u ravnoteġi slike i slikanoga, u ravnoteġi knjiġevnog djela i druġtvene sredine, zapravo u ravnoteġi slike koju daje pisac i one koju o sredini imaju oni, pa u toj svojoj linearnosti nisu mogli da vide ono skriveno a presudno: onaj naḷin osjeĺanja, ono opĺe ḷulo sredine u kojem se pisac raĽa i individualizuje. Posloviḷna slika starog Vranja bila bi etnografska mapa da se u naoko oporom Bori nisu slili rafinman jedne prezrele patrijarhalne sredine i poeta nas-citur, a ova se oḷiglednost ipak samo svijeĺom moġe naĺi u tovaru onog ġto je o njem napisano. Od pisaca koji su ono transcendentno otkrivali u divljakama i ka-lemima Bosne, ja vjerujem da je i Andriĺev uroĽeni poetski rafinman prvu hranu primio od bosanskih ġehera, a ne samo od domaĺe i svjetske knjige koja je ovoj stamenoj a neosionoj pjesniḷkoj liḷnosti bila i ostala vjeḷita svijeĺa. Treba proḷitati samo jednu reḷenicu: rukavi joj puni ruku (Alija Nametak) pa da se vidi da je ovo ovako. (1 da u redove ovog svog uleġanog ogleda naknadno ubacim i ove: mnogostruko zapanjujuĺa pojava Derviġa i smrti Meġe SelimoviĺA svakako je dosada najpotpuniji trijumf ove osobene senzibilnosti.)
Kod Hamze Hume u Grozdaninom kikotu ova je senzibilnost izbila u, modernopoetski ohrabrenom, ḷistom mladom erotskopoetskom izlivu, i to je sve, i to je ono najljepġe. VraĺIam se onom ḷistom smaragdu svoje Une.
Skender KulenoviĺI
GROZDANIN KIKOTV A
I.
"a Pj^ojjjjge^je^^kjild^ij^
.kao soḷna ġena i otiġlo. Neko je dozivao noĺas sa gorske
kose a glas mu prelazio planine.
Ḷesto, po cijele sate sjedim sam na stijeni povrh kuĺe. SjeĺIam se "ġvaTḶeTitice, svakog stabla. O, sve je proġlo! Proġlo je djetinjstvo, kaġem ja i sluġam kako veḷernjak ġamori u koġĺelama. Poslije, dugo posmatram jastreba kako kruġi u visinama. Trgnem se: guġter me poplaġeno gleda ispod ḷvoravog kamena. Osluġkujem: ġupalj vjetar puġe kroz klisure. LiġĺIe ġuġti. Veḷer silazi u kotlinu.

Idem na Pojila. Lijen i umoran ġum leġi na razli-venoj vodi. Pun mjesec smije se u Pojilima. Crne se ļopori goveda. Tiġina. Veļer.
VraĺIam se. Kupine cvatu. Teġak, posan miris diġe se iz plotina. Ļujem tup topot goveļeta. OkreĺIem se: djevojka tjera kravu.
- Dobar veļer! - kaġem ja, a ona odgovara skoro neļujno.
Idemo uporedo. Ja je zagledam:
- Vidio sam te juļe. Ti stanujeġ na Stublini. Je li? Jest. Stanuje na Stublini, a ime joj je Ivanka. KĺIerka je starog vodeniļara Matiġe.
- A gdje ti je momak?
- Ha ha ha! Pa bog s tobom, ta ja sam udovica! - zakikota Ivanka, pa nenadno zaĺIutal
25Idemo dalje. OsjeĺIam njezinu zbunjenost.
- Nadi drugoga! - kaġem joj, a ona obori glavu. Kupine teġko miriġu. Zaguġuje me njihov miris. Dolazimo na Stublinu.
- Zbogom, Ivanka! DoĺIi Íu ti jedne noĺI, -ja pro-ġaptah, a ona zamaļe za klanac.
Mjesec zaĽe za oblak. Potamni noĺ. Samo bijel snop mjeseļine prosu se po grebenu Mrkulje. Preplaġene tice poletjeġe iz plotina u mrak. Odozgo iz sela dopire neprekidan ġum. Negdje uz draginu potoļinu bijesno kreġe konj kopitama. Ja Íutim i gledam za Ivankom. U dvoriġtu dud, pod njim krovinjara, crna, zgrļena. Negdje u sumraku zvoncka zvono.
Laku noĺ, Ivanka, laku noĺ govorim ja i penjem se uza stranu.
Ivanka, doĺIi Íu ti jedne veļeri kad popci zapjevaju u strani vrh sela. Prikraġĺu se pod vaġ dud i zvaĺu te tiho, tiho ka^ġJp^rozd4Ti^zo^e^Qrxiz^ar4U,ria.Jjubayne sastanke:
Ivanka, ļekam te i sav drhtim od oļekivanja, - ġap-taĺu ti. Cio sam dan mislio na tebe. Sluġaj kako se dozivaju popci u stranama! Hajdemo u stijene. Priļaĺu ti priļu o Grozdanu i Grozdani. Priļaĺu ti kako gaje varala Grozdana sa mladiĺem Ozrenom. Kaduljom i vrijeskom prostrijeĺu podinu pod nama.
O, ne vodi me u stranu! - ti Íeġ reĺi. Strah me je kad mjesec sjedi u liticama. SjediĺIemo pod dudom. Gledaj kako se ġita talasaju na mjeseļini!
Ivanka, dolaziĺu ti svake veļeri da sluġam kako vjetrovi ġuġte u dudu i kako ti srce bije pod jeleļetom.
Ivanka, noĺ je hladna; da te ogrlim. ZaĺIutala si kao popac u strani i sva drhtiġ od mog milovanja.
O, Ivanka!
26
II.
Joġ od juļe puġe snaġan vjetar i zloslutno huji u granju niz njive. Neki strah mota se vazduhom, a seljaci zaprepaġĺeno maġu glavama i prolaze drumom.
- Suhi grad. Boġe nas spasi suhoga grada! Lozove mladice polomljene leġe po trsovima, a vinogradi tuġni kao da kuga prelazi preko njih.
- Ooj! Aaj! - prestravljeno cepti neļiji glas, odnosi ga bura, udara njim o granje i hukom ga ruġi u prazninu.
To neko dozivlje odozgo iz ņonkine krļevine. ^ Naġ stari .Puto tuli i pribija njuġku uz moje noge.
Idem pod brijest: nema Grlice. Gdje li je to Grlica, gdje li pase kravu? mislim ja i sluġam hujanje vjetra vrh mene. Huuu! zaleti se bijesno, zahukti u vrhovima i, kao da ga dġinovi nose, sruġi se niz njive. Najednom: potmuo jek nekog stabla razlijeġe se gore na drumu, tup udarac i stablo iġļupano iz korijena leġi na drumu.
A naġ je brijest ogroman i u deblu mu rupa kao sobica. Ja sjedim u rupi, a neko kuca i popuckuje u cijelom stablu.
- Ej, ko ste vi ġto kuckate?
Sve utiġa, a vjetar navali joġ bjeġnje, ode nekuda, strovali se i nasta zatiġje. A oni poļeġe opet da kuckaju pod korom.
- Ej, ko ste vi ġto kuckate?
- Mi smo ġumski davolļiĺi: Trkan, Potrkan, Drvan7 Obrvan, Zvrcan, Koprcan, Smuk i Vuk.
-- - Huuu! Krah! Krrahh, tres! - i jedna grana pade pred otvor.
A noĺu, koġĺela grebe granjem po krovu. Jeza 'Ġ6 ġĺuĺurila pod tavanicom, pa ni miġ ne smije da zakoprca. A neko lupa prozorskim kanatima. <Å v - Ko lupa u ovo doba? ç
27 -> -
- Hihii! Hihihiii! - zasmija se podrugljivo i drsko, drmne joġ jaļe kanatima, pa se izgubi uz bijesnu i ludu huku u noĺ.
Otvaram prozore: sve igra ludo vrzino kolo. Stabla sa svojim crnim siluetama hukte, zviġde i ġibaju se granjem. Izgledaju kao pobjeġnjeli crni duhovi. - Ponovo^Jijeġem j_djugp^luġam bjesomuļnu igru. Smije seIĺaopjjana ġena,Jcaġemu-ja sam sebi. Ovako ġe^srrTiJifi Galamina ġena Vida kada se opije. Grlica se nikada ne smije. Ona se samo smijeġi i neġto bolno treperi joj oko usana. Jarlica je siroļe. / Puto zavija u kuĺIici. Zavija i tuli kao sova," lļao
/vjetar u klisurama. Neġto tjeskobno hvata me za srce.__

VJ>A oni na izvanu opet udare u prozore, zaigraju, zazviġde
/ u granju, a poslije preĽu na krov i grebu po njemu do
/ u kasnu noĺ.
IBjeġimp^u r
Grozdan^^ Bjjj ^j^^ j dana, a vjetar joj odnosi rijeļi uiklkot) Vjetar joj mrsi kosu i zapliĺe o granje.
.r >
Danas me pita otac:
- Ozrene, jesi li svrġio sve ġkole?
- Jest. Sve sam svrġio, - kaġem ja, a on sjede kraj prozora, zapali ļibuk i zamisli se duboko.
Budim se, a majka stoji vrh mene i smijeġi se.
- Ġta je, majko?
- Niġta, niġta. Uġla sam da uzmem oļev opasaļ, - kaġe ona, a ja znam da otac nikad ne ostavlja opasaļ u mojoj sobi.
SiĽem u dvoriġte, a Puto reġi od dragosti, uvija repom i gleda me prijateljski.
Tako je na naġem ļardaku.
Eno ih, joġ grebu po krovu! Neko me ljulja. Neko pjeva uspavanku u vjetru ġto odlazi niz njive.
28
III.
Ujutro me probudi silna jeka. Kao da neka dġinovska i ġeljezna zveka tutnji u golim brdima. Izlazim u dvoriġte. Grlica stoji pod strehom. Sva drhti kao prut.
- Ġta je, Grlice?
A ona me samo gleda svojim krupnim oļima i htjede da se osmijehne, a osmijeh joj se ukoļi na licu. Bijes prirode i strah prodro je ljudima u duġu.
- Doġla sam da pozajmim vreĺu sijena, - kaġe Grlica, a glas joj guguļe, i oļi joj pune nekih svijetlih taļkica kao iskara.
- Ne smijem da pripnem kravu na potok, - reļe poslije stanke. - Majka kaġe da Ĺe nasrnuti draga iz brda, a joġ od juļe nemamo ġta da joj damo.
A ġto drhtiġ, Grlice? Je li ti studeno?
Ne, ne. Nije joj studeno, kaġe. A udovi joj cepte i oļi usplahireno zvjeraju kao u naġeg Pute.
Zduġilo se sa svih strana i jednako tutnji u brdima. Nad planinom Mrkuljom vreba crni oblak, proġet jetkim zelenilom i gnjevnom ġestinom. Gotov je da izriga bijes, da spusti ġape na nas. OsjeĹam kako svaka travka strepi od straha.
Grlici sam napunio vreĺu sijena. Nabijao sam je sve nogama, a poslije ponio niz klanac. Nenadno zatutnji u brdima tako strahovito kao da se zaljulja cijela krajina. Udari munja, a pakleni bijes grunu sa planine i rasprġi se gore u oblacima. Grlica se pribi uza me, a vreĺa mi spade s leĽa.
Otpratio sam je sve do kuĹe. Stajao sam na klancu i gledao za njom. Ime joj je Mara, a svi je zovu Grlicom.
Uj]^iġej_rÃj3eju^mji^ Gaja, Leko, Svr-
zimantija, Buĺkuriġ, Roda, Krivoġija, Ġpica, a paroha Alojzija zovu Haralampijem. ,
29Zbogom, Grlice! - maġem ja, iako nema nikoga na klancu.
Idem u krļmu na Koravac, a cvjetovi bijele kadulje, iznicali podno brda, prestraġeno maġu glavicama i vjetar ih povija po stijenju. Stojim nad Svrzimantijinom kuĹom i sluġam kako mu otvoren prozor mlati na odaji.
Gdje li je ovo on na ovom nevremenu? Moġe biti da se opio, pa spava kao panj, mislim ja i jednako sluġam pobjesnjele udarce prozora.
Seljaci kaġu za nj: Dobar je ļovjek. Bog Ĺe mu oprostiti ġto je prevrnuo fratra. HoĹe, oprostiĹe mu, kaġem i ja, jer mnogo pije i jer je nesretan.
U krļmi sam krļmar. Sve se razbjeġalo kuĹama. Krļma zjapi kao peĺina i vonja kao znojan naprġnjak.
- A gdje ti je Leko? Zar i on ima kuĺu?
- Poslao sam ga mojima da se nade pri ruci, ako navali draga - l^aġetjaTafha, a glas mu neobiļno ozvanja u praznoj krļmi: 'TpVau^t
- BiĹejirage.
i- - BiĹe, biĹe. Tutnji u Mrkulji, - kaġe on.
- Bolje Ĺe biti da i ja krenem zaranije kuĹi? A?
- Bolje, bolje.
- Haralampije ļitao molitve jutros u kapeli. Ļini mi se slabo Ĺe mu pomoĹi, - dovikuje za mnom Galama s praga da mi saopĹi barem neġto novo. Jer on voli da priļa novosti, a kada ih nema, izmiġlja ih jednostavno sam.

Vjetar mu odnosi glas, a njega nestade na vratima. Bijeli cvjetovi ljuljaju se u kapinama. Vazduh miriġe vlagom, a ljudi strahuju pred gradom. Ja hitam drumom, a vjetar povija lozu po vinogradima, kao da hiljade ruku zovu i domahuju s bregova. A Grozdana kaġe Grozdanu:
- Grozdane, ako mi grad potuļe cvijeĺe, tugovaĺu cijelog ljeta. O, ako nam potuļe feslidġan, neĺe nam viġe mirisati postelja! , ,
I -
- Grozdanee! Priļvrsti dobro krov na kolibi, da ga vjetrovi ne odnesu! Ooj, Grozdanee!
A Grozdan sjedi na brijegu mrk i zamiġljen i ne sluġa rijeļi Grozdanine.
IV.
Poslije podne zaġibaġe rijetke i krupne kapi kiġe po krovu, ġkljocavo se razbijajuĺi o ploļu. Poslije se oļu okruglo i soļno puckaranje po lozovu liġĺu i pljusak se pretvori u huku ġumova i ġuġtanja. U moju sobu ude intiman i nasmijan ġapat, a zatim zatutnja strahovito u Mrkulji i pljusak udari joġ bjeġnje. Onaj crni oblak s planine spuġtao se sve bliġe i bliġe, a kada pade nad selo, zaġibaġe oġtre bobice grada, zafrcaġe, zaigraġe po krovu, po liġĺu i u huku pljuska^zaigra bijesan i strahovit ġum, zaigra jezivo i ludo uz gudnjavu brda.
Otac postavi izvrnut sadġak nasred avlije. Poslije je pratio svaku bobicu teġkim pogledom.
- Bojati se samo da ne potraje duġe, - kaġe on teġkim i sumornim glasom.
- Kad naleti s Mrkulje, opasan je.
- Biĺe kako Bog da, - ġapnu majka duboko povezana u bijelu maramu.
Ali grad ne prestaje da praġti i huļi. Vazduh posta modar. U Mrkulji zagrmi, zatutnji, a otac se uznemiri i majka zaplaka. Puto zatuli tuġno i napuġteno u kuĺici. Najednom puļe urljavina kao da hiljadama pobjeġnjelih glasova naleti kroz gorske klance, zahukta, zalaja i provali. Crvena i divlja draga bijesno se zaleti niz rutav i bijel potok. Nasta vriska i dozivanje u pomoĺ, a ona navali joġ bjeġnje i strahovitije. Ġum drage postajaġe sve jasniji, a vazduh se izbistri. Nestade crnog oblaka.
30
.CM ~
naKAc
31Samo joġ zvone ġuplja brda i potmulo utiġaje jeka u Mrkulji. Draga huļi kao vodopad.
- Hvala Bogu! - proġapta majka, a otac drhtavom rukom savi cigaretu i poteġe duboko dim.
Strah je minuo. Vinogradi su oġteĺeni, ali nisu uniġteni. Odozdo iz sela dopiru glasovi ļisti i jasni. Ljudi se dovikuju. Oblaci se razmiļu, a sunce se zapali na mokrom liġĺu. Bistra tiġina. Fin i uzdrhtao trepet liġĺa veze vazduhom krhke i zvonckaste ġumove.
Ja i otac idemo u Galaminu krļmu, a Puto kiġe za mnom i njuġi nam stope. Ulice miriġu. Ļijem kako zemlja siġe vlagu iz lokvica.
-**'
V.
U krļmi svi na okupu.
- Evo mi skoro o Ilinudne osamdeseta, a ovoga straha joġ ne upamtih - kaġe .djd^J^gjmbo i kradom pogleda po svima da se u vj eriaaHimuvjeruj u.
Neki su pijuckali i rakiju. Glasovi se lomili i mijeġali sa smijehom u uskoj krļmi. Izgledalo je kao na slavi.
- Istina, bilo je i grĽega grada, a i draga je niġtila njive. Ali ove tutnjave i ovoga straha ne pamti ni kusa vrana, - priļa dedo_iÃjÑ^oj>ija, a ostali ga i ne sluġaju.
Galamin_glas_grmi. Ni sami neļastivi ne bi ga nad-vikali. A svi piju: lijeļe strah. Svrzimantija pije najviġe.
- Glavno je da se naĽe povod piĺu, pa makar to bio i sam grad, - namiguje on VidL
- Ļuo te vrag, a ne Bog, nesreĺo jedna!
- Ġuti i ne spominji Boga, ako ne ġeliġ da grad obije sve do korijena! Paġeġ pas svetog Franje, a svakom prvom-sjedaġ na krilo.
LekoJBuĺkuriLLĠEica igraju ġandara. Ġpicu zovu ġpicom iz_prostog_jazlo.g3 ġtojiļijm Jj
'32
je najpoznatiji laġoy u selu. Leko gubi, kvari igru i diġe ^galamu, ^
- Leko, dosta je tog igranja! Sjedi kao ļovjek i sluġaj kako gorġtaci razgovaraju! - Kaġe Svrzimantija.
Svi pogledaġe udno krļme i prasnuġe u smijeh. Gorġtaci, zavuļeni u svoje grube gunjce, Ĺutali su cijelo vrijeme kao zaliveni.
Svi se okupiġe oko deda Ġkembina stola i trbuha, samo se Svrzimantija odvoji ustranu i poļe da pije sam.
KRoda;poruļi pola litre.
- Joġ pola na moj raļun, - viļe razdragan dedo. Vida priĽe Svrzimantiji, a on joj poloġi ruku na
- Je li? Kada se moġe k tebi?

- Ne moģe od Galame.
- Eh, za duģu ti! - kaģe Svrzimantija i pomaļe ruku malo viģe.
- Na zdravlje! - viknu Leko, a ostali zagrajaģe. Roda, mrģav i izvuļen, nadvisuje sve nad stolom.

Malo'n'akrivljen ustranu, kao da stoji na jednoj nozi, uvija glavom i priļa o svojoj pokojnoj ģeni Jurki. Dedo Ġkembo bubnja po kuljama i puģe kao kravosac, gotov da pukne. Ġpica naĺulio uģi, a Leko se krevelji i neprestano toļi da ģto prije nestane u politru. Ude Gaja i priĽe stolu.

- Ostalo je groģĽe! Vido, joģ pola litra! - viknu dedo, udari rukom po stolu i pobjedniļki pogleda unaokolo, kao da je on glavom zaustavio grad.
- Pola i na moj raļun! - pisnu Roda pa iskrivi ģiju, da ga svi vide. . .
- Ne namiguj na Vidu!
- SlomiĺeĽ ti Galama ģiju!
- Ih, ljudi, za mila Boga, ģto smo se podmladili!
- Znate li ģta je novo? - viļe Buĺkuriģ:

33- U Ande Ļavre ni jedno zrno grada nije palo na vinograd. Cijelo vrijeme dok je grad padao, ona je gola letjela povrh vinograda kao prava vjeģtica.

- Ćuti, Buĺkuriģu, i ne grijeģi duģe!
- Pijte, djeco! Bog vas poģivio!
- Haid', u zdravlje! - riknu Galama, a krļmase zatrese.

VI.

Naģ Puto zalaja pred vratima, a otac se diģe na noge.

- Kad se napiju, ne moģe se s njima, - kaģe on, i mi skrenusmo niz ulicu.

Primiļe se veļe. Gust suton, miran i modar, leģi na plavim brdima. Veļer je staklena, sedefasta. Nebo modro, duboko. U jasnoj tiģini ostaje ģum naģih koraļaja po ulici. Otac se zamislio.

- Treba polivati po drugi put, - kaģe on. -yè, . Mislio je na vinograde.

ZaĺutasmoĽ. I ptice su Ĺutale u gnijezdima.

- U nas je u zavjetrini pa i ne bi velike ģtete. A Joze Ćose jesi li vidio?

Blizu smo Stubline. Otac misli na vinograde, a ja na Ivanku. Vidjet Ĺu je sutra naveļe. Ļim padne sumrak u kotlinu, zasviraĺu na dvojnice:

"Ivanka, mlada ģeno, ne tuguj za onim stoje proģlo".
Drumovima cvatu bijele kapine i miriģe feslidģan pod prozorom tvojim. Zar te ne opija viģe njegov miris?
Sama si, Ivanka, o sama, a noĺi su tople kao muģko milovanje."

A Ivanka sluģa moju pjesmu i zamiģljena sjedi u dvoriģtu.

34

Ko li to svira? - pita se ona. Svira li to gore u Krļevini ili na Presjeci?

A kukuruzi ģume na njivi, ģume u sumraku.

- Juļe sam bio u Kamengradu. Modra galica po pedeset para. Ġta li misli ovaj svijet, Bog Ĺe ga mili znati! - kaģe otac.

Ivanka stoji na klancu.

- Dobarveļe, Ivanka! - kaģe otac.
- Dobarveļe! - odgovori Ivanka! i stoji nepomiļna na klancu.
- DoĽi sutra u Starac, Ivanka! BraĺemoĽ treģnje.
- DoĺiĽ Ĺu. ,
- A jesi li ģuģtala, Ivanka?
- Polako; da niste vi?

I mi prolazimo pokraj Ivanke.

U nas u odģaku plamsa vatra. Otac sjede kraj prozora i zapali na ļibuk. Dolje u selu zalaja pas. Naģ Puto zareza na avliji, a mjesec zaģkilji iza brda, pa zasta u jablanovima. Popci zavriģtaģe u lozi pod kuĺom. Niz drum odlijeģe pjesma, odmaļe, odmaļe pa utiģa.

Ja izidoh u dvoriģte. Lijeno i hrskavo preģimlje blago i ģum se ģulja u tami. Veļernjak zaģamori u liģĺu, a mjeseļina se prosu po strani.JsfoĺĽ leģi po krajini umorna i zadovoljena ģena. Nad Mrkuljom zasta oblak i teģak, vlaģan dah side u~kotlinu. Ġum se pritaji na granama, a Puto zareza mrzovoljno.

BiĺeĽ kiģe, kaģem ja sam sebi. Sutra Ĺu otiĺi Ivanki.

VII.

Treģnje se smiju i crvene po vinogradima. Alice i dragane dozivaju se kroz liģĺe, a crnice obasule granje kao hiljade crnih oļiju.

35- Grozdane, dodaj mi kroġnju! - kaġe Grozdana u Ļiļkovu vinogradu, a kroġnja pade i ona se zakikota raskalaġeno.
- Grozdane, skini me sa stabla! Zar ne vidiġ kako puġe vjetar? Grozdane, dragi moj, skini me, odnijeĺe me vjetar!
A Grozdan je skida i spuġta na mrginj i kikot grca i vjetar ga raznosi kotllinom.
U naġem vinogradu popela se Ivanka navrh stabla. Vjetar vihori u granama i povija je, a bijeli jaġmak i koġulja leprġaju i papte oko nje. Ivanka pjeva, a vjetar joj nosi pjesmu niz vinograde, nekoj drugoj pjesmi, ļak dolje u Pluġine:
Ne mogu ti, dragi, doĺi. Ni ulicom mirno proĺi...
Ivanka misli na mene i kada pjeva, kaġem ja.
Vjetar nanosi zalutale glasove, talasa zelena ġita i maġe lozovim mladicama. Vjetar se njiġe u kotlini. Kotlina pjeva ġiroku pjesmu i obijesni krikovi niļu po vinogradima.
Od mirisa ljubiļice I mjeseca izdajice...
ponavlja Ivanka, a otac se pojavi u vinogradu.
- A gdje su ti Doma i Mara? Zar Ĺemo sami brati? - pita Ivanka s treġnje.
- Otiġle su u Kamengrad na radu, - kaġe otac.
- Trebalo je barem zovnuti Grlicu, - rekoh ja tiho, a otac zaĺuta i poļe da savija granje.
Da, zbilja, trebalo je zovnuti Grlicu, mislim ja, a on, kao da mi pogaĽa misli, doda:
- Pomoĺi Ĺe nam Jure glavarev. Rekao je doĺi. Jest. Upravo mu treba Jure. Pozoblje ih viġe nego ġto ih ubere.
- Kiġa Ĺe nas pomesti - kaġe otac, i mi dalje be-remo.
Ivanka side s treġnje, pogleda me ispod oka i poravna haljinu. Iako nisam gledao u nju, osjetio sam kako me omijera.
Brali smo cio dan. Kiġe nije bilo, samo nekan i tanak oblak njihao se cio dan nad nama. Predveļe, oblak potamni, a iza njega se pojaviġe mrki i teġki oblaci kao sive planine na nebu. Poslije utiġa vjetar, a teġak i zasiĺen mir pade u kotlinu. Zaĺutali smo u oļekivanju kao i cio kraj. Samo suġanj koji ispuġtaju grane zahuknuo bi na mahove kroz smiren i nepomiļan vazduh.
Ivanka se pope na treġnju alicu dolje u dnu vinograda i ponovo zapjeva:
Ne mogu ti, dragi, doĺi...
ali nenadano zaĺuta i side s treġnje. Otac sjede na prizidu i zapali cigaru. Pade veļer, a teġke i krupne kaplje kiġe zadobovaġe opet po liġĺu, zapucketaġe, zamirisa zemlja, pa opet sve
utiġa.
selo.
Ivanka zaĺutala, pa sve zaĺutalo.
Otac prenese kroġnje u kolibu, a mi poĽosmo u
- Laku noĺ! - kaġe Ivanka i zaĽe u dvoriġte.
- Laku noĺ! - kaġe zamiġljeno otac, dok sam ja
cutao.
Å .yÅy .-y. viii. y yy: <- y yyy>yÅ'y y -
Vlaġna i crna noĺ pritisnula selo, a ja se ġunjam ^LjliļarnaTGliġfrnfaR"ļrai "ġe~na^Totnvi'm auSejo "H^e" teġko _ crna ġivotinjazr "

37Ivanka sjedi sama pod dubom. Sjedi sama, sirota, i podsjeĺa me na odsjeļenu granu. Kao da su je istjerali iz kuĺe, pomislih.
- Dobar veļer, Ivanka! Doġao sam k tebi, - ġapĺem ja, a ona Ĺuti zbunjena.
- Ivanka, ġto stojiġ tu sama u noĺi?
- Jest. Stojim sama, - kaġe ona.
- Da ne ļekaġ koga, Ivanka? ;:, .
O ne, ne. Ne ļeka nikoga. Noĺ je tako gluha i crna, pa joj neobiļno samoj u kuĺi.
Pod dubom mala klupa. Sjedamo na klupu.
- Ivanka, ostaĺu veļeras kod tebe, - ġapĺem ja i obavijam joj ruku oko struka.
Liġĺe zaĺutalo kao Ivanka.
- Lijepo je ovdje, - kaġem ja.
- Da, lijepo. - ponavlja ona. " Noĺ. Ivanka se diġe.
- Hoĺu li i ja k tebi, Ivanka? - pitam ja, a ona samo klimnu glavom.
Ġapat se izgubi u vlaġnoj noĺi, a mi uĽosmo u mraļnu kuĺu.
- Ivanka, kako je mraļno ovdje kod tebe! Sjedi do mene na krevet! Je li ovo krevet?
- Jest. To je moja postelja, - ġapĺe Ivanka.

- Mrak je. Ne vidi se ni prst pred oļima, - kaģem ja-
- Da, ne vidi se, - kaģe tiho Ivanka i sjeda do mene na krevet.

Oblaci se spuģtaju sve niģe i niģe. Eto ih prolaze rjpj^d_jiaģeg-ffialo^^rozpj^.yjjjgi..se_tiho i lijeno kao)romoļene ijuplje tiļurine. Crni su i ģire mTaY dah oko sebe. ~~~

- Kiģa Íe, - kaģem ja i zagrlim Ivanku na krevetu.
- Da, kiģa Íe, - kaģe neļujno Ivanka. Ona ne umije viģe da govori. . yĂ . y˙ .

38

Prolaze ļasovi. Udari krupna kiģa. U kuÍi posta tjeģnje i nasmijanije. Ja zagrlih Ivanku i pomilovah joj grudi.

- Ivanka, grudi su ti tople. Zaģto drhtiģ? Ivanka ne odgovara viģe. Ćutimo. Pljusak sve to jaļi. Vrijeme prolazi.

Kiģa je. Sada ne moģeģ ni otiÍi, - proģapta Ivanka i zasmija se tiho.

- Pa ja i volim kod tebe, Ivanka, - kaģem ja.
- Ivanka, znaģ li da volim kod tebe? Znaģ li? -ģapÍem joj blizu, sasvim blizu na uho.

Ļvrsto je grlim, grlim je svu. Ivanka drhti i grudi//7 joj se talasaju. Poslije grca u grļu i predaje se sva. ^

IX.

Podne. Sretam Grlicu u ulici. Pozdravljamo se. Grlica ustaje sa stijene. Koza brsti plotove.

- Grlice, a gdje ti je krava? f-;y˙y˙
- U planini.

I ja idem na rijeku. Gore krģevita obala, dolje se provlaļi kroz vrbe i ģumi kroz njive zelena Huļka. Silazim u korito, a stijenje mi se ruģi pod nogama. Krģ stegao Huļku_u_svoje tjesnace_a__ona, zagonetna i osam-ijenaTsumi kadifasto i podatno^

Dani bistri, jasni. VruÍine pridolaze. Podnevi vreli i osamljeni ģive u plavom krģu. Nad litice se slegla prestravljena tiģina i neģto vrelo i ļvrsto, skriveno stenje u klisurama. Neko neļujno dahtanje pada jezivo na duģu, a osamljenost, raspeta u suncu, kao bijela prikaza oteģe se do neba. Kroz gole litice promiļe plava rijeka i nestaje negdje daleko, daleko u poljima. Neģto gigantsko, divlje, leģi u liticama. U njima spava drveni bog i zapanjeno Íuti pritajen mir.

39Nenadno naģ gospod, zametnut svojom sijedom bradom, u bjelini sav, proĽe povrh klisura, udari prstom u najveÍu od njih, a ona zazvoni, vazduh zadrhta i sve pretrnu od straha, zanijemi.

A tamo, u uvali, modar i uzak vinograd, iznikao iz rijeke i protegnut ļak do na sami vrhunac osoja. Preko rijeke, u tamnomodroj pruzi leģi mu osjen, a u osjenu opet nebo, jedan bijel oblak i jedan joģ nesnivan san.

Podne leģi u krģu. Negdje spava drevni bog. Mir.

U mojoj peÍini trune vlaga, upija se u me i nevidljiva tiģina sklapa mi vjeĽe. U ģum rijeke odlazi nekud u debele hladove, u tiģine. Poslije, pritajeno, jedva ļujno disanje i mlak dah zastadoģe na otvoru peÍine.

To je onaj san iz modrog vinogradanarijeti:

Grozdan i Grozdana, u crvenim haljinama, silaze niz modri vinograd. Oni, spletenih ruku, kao dva crvena^ velika cvijeta siĽoģe i zastadoģe nad rijekom, a dva crvena mlaza planuģe na rijeci.

Grozdanine grudi drhte i trepere u rijeci. Grozdan joj otkopļa kopļu na haljini: Grozdani spade bijela haljina i srebrna zvijezda zasja u plavoj rijeci.

- Grozdana, ģto ti drhte noge? - pita ģapatom Grozdan, a ona se samo nasmijeģi, spuģta glavu na njegovo rame i gleda u bijelu zvijezdu na rijeci. Kroz njene plave oļi protiļe plava rijeka.

Grozdanu drhte ruke. On joj otkopļa i drugu kopļu, a donja haljina spade na pijesak i na rijeci se zabijeli naga boģica, sa bijelom zvijezdom u kosi.

Grozdana je sva naga. Na bijelom tijelu gore joj sunļane zrake, tanke, srebrne.

- Grozdana, ģto ti drhti dah u grudima? - pita ģapatom Grozdan, a ona sva drhti i samo se smijeģi, smijeģi.

Grozdan kleļe i poljubi joj grudi. Grudi planuģe kao dva crvena cvijeta. Negdjeja klisurama, u suncu, zazvoni bijesan i razgoliÍen (tatkotj zacereka se crven,

v__y

\

40

strastven smijeh i vrisnu. Ģivot se rodi u klisurama kao procvjetao ģbun.

Jedan studen val naletio mi je na noge, ģapnuo mi neģto ģkakljivo, probudio me i pobjegao.

Ustajem. Dva jablana pruģaju dugaļku sjenu preko rijeke. Veļer ļeka negdje na brdima. Sunce se zaliva krvavim mlazevima, zatim opruzi zrake i utonu za Kjg^ bilfivaļu_. Poslije pomodri rijeka, a veļernje, hladne sjene siĽoģe sa visokih litica i posjedaģe po obali. Jablanovi zaģuģtaģe. DoĽe veļer.

A ja odlazim s rijeke, koraļam ispod borova. Sa smijeģkom u duģi primiļem se selu. Vazduh svjeģ. Borovi zvonckaju pjesmu ģturoga krģa. Ļujem kako Grozdan ģapÍe Grozdani:

Ļekaj me noÍas u gaju. Grozdana! Kad oļujeģ dvojnice, raskopļaj jelek i ļekaj me! O, ļekaj me u gaju, Grozdana!

Brda se plave. Veļer, boģija pjesma, bdije nad selom. U sjeni Mrkulje miruje naģe selo kao teģko umorno tijelo. NoÍ pada kao neļujan ģirok zagrljaj. Negdje u selu zvonca sitno, cilikavo zvone.
x.
Treģnje obrane, opustjele. LiģÍe im ģamori umorno i zaboravljeno. Smokve petrovaļe zore i vise o krhkim granama. Dudovi opadaju, leģe i viģtaju po dvoriģtima. Vreo sok kipi i resko ljepljivo vonja u vazduhu. Rijeka ģumi i odnosi mi dane. NoÍu spavam kao klada, a danju, kad ne idem na rijeku, provodim dane na Koravcu.
Danas pred Galaminom krļmom digli smijeh i buku. Leko drģi krvava pijevca u ruci.
- Hohoo, bojdģijo, pokazaÍu ja tebi ģta je bitka -kaģe Leko, prihvatio ga za ģiju, zamahnu njim u kovitlac,
41x\
a on i ne zakrklja. Trup mu udari o vrbu, a glava mu ' osta u Lekinoj ruci.
- Zar je potrebno da ļovjek krvavi noģ? Daj ļo-kanj, Vido!
DoĽe Krivoģija sa kroģnjom petrovaca na ramenu.
- Ohoo, bratac, sve izbricale! - zaviri Leko i poļe da jede.
Stigoģe neki gorģtaci sa praznim konjima odozdo iz Kamengrada.
- Hee! Toooļ! Hehehee! - povikaģe konjima, po-vezaģe ih pod vrbe i posjedaģe po klupama.
mi. Rģu privezani /)
;^_koiijL_Neko skriven ģamori negdje u *j j>jede_,pred.-krļmii:... - ð
- Ama, koji Ľavo ģamori, pos' mu njegov!
- A ģta se tebe tiļe, jadni brundo? Crko bi da ģto ne primijeti, - siknu Vida iz krļme kao zmija.
- Brundo! Je li brundo? SlomiÍe tebi brundo rebra, sveca ti tvoga! NeÍeģ ti meni tako odgovarati!
Leko se smije.
- Kasno je, Galama, kasno. Iznemogao si viģe.
- Zavrnula mu je ģijom kao ti pijevcu.
- Gledaj samo kako je racvjetana, a njemu se vidi lcroz uģi.
- Vidjelo bi mu se i bolje da su mu oprane. Padaju zajedljive primjedbe kao ose.
Brdani se digoģe. '
- Zbogom! - povikaģe.
- Zbogom! - Zbogom poģli! - odgovoriģe im, a konji zamahaģe repovima i zarzaģe uz Seput.
Nasta Íutanje. Galama se zagleda niz drum. Krivoģija i Leko legoģe na klupu, a Svrzimantija se opruzi po zidu.
Vrijeme prolazi. Laka omara klati se u vazduhu, a ģum ļesme uspavljuje. Poslije zaĽe sunce za vrbe,
pirnu vjetar s Mrkulje i pokrete utiģale grane. Seljaci poļeģe da izbijaju s rada.
- Sto se ovaj izvalio? Ko mu dade da ģdere? -kaģe neki riĽi seljak bez lijevoga uha i munu Leku motikom u slabine.
- Eto pogledaj! Prepolovio Krivoģijinu sepetnjaļu pa planduje, - odgovara Vida.
Krivoģija hrļe kao preklan. Svrzimantija se diģe. Leko se proteģe, pa vrisnu kao parip, a Krivoģija se trģe, isteģe ģiju i zinu blesasto.
- Ustaj, Krivoģija! Zove te pokojna Jurka. Leko priĽe sepetnjaļi, a Krivoģija ģalovito proģapta:
- A, vala, jedi! Nemam ih komu nositi. Da mi je pokojna...
- Na Goricu, pa nariļi!
- Ima ģena, pobro, da i za noge zapinju. Samo dobra, dobra nema, - viļe Galama, donoseÍi ļokanje.
Izbi i guslar Ile, nazva Boga i pridruģi nam se.
- Ostani i ti na veļeri, Ozrene! ImaÍemo ļerviģ i ļorbu na pijevcu, - dovikuje mi Vida iz kuhinje.
- Ostani, ostani! Ile Íe nam guslati, - viļu ostali. Ja pristajem. Pada sumrak, a broj se ļokanja podiģe.
Vrh nas, u vrbama njiģe se svjeģ veļernjak. Goveda prolaze na pojila. Grlica prolazi s kozom.
- Grlice, kaģi mojima da ostajem ovdje na veļeri! - viļem ja, a ona zastade u sumraku, osluhnu pa pode dalje.
Vidio sam kako je zamakla u ulicu.
Poslije se pomoli mjesec nad Pojilima i zasmija se zemlja.
Mjesec se podiģe i siĽe u Pojila, a mi izgubismo broj ļokanjima.
Po veļeri isliupiģe se gosti, a Ile uĽe u krļmu.
- Mi Íemo ostati ovdje, - kaģe Svrzimantija i opruzi noge. ..*..yÅÅ.....
42
43Ja sjedim prema vratima. Vidim kako zirka svjetlost i sjene promiļu po zidovima. Ile zagusla, a buka se sleģe. Å'y
Gan-gan-gan, gan-gan-gan...
Tonovi tugaljive strune dopiru do nas, klate se u mekom vazduhu, postaju sanjivi, pa opet oģivljuju. Sjene jednako promiļu po zidovima, a Ilina ruka prelijeÍe u polutami kao krupan, crn pauk:
Odmetnu se Ivan harambaģa y. U Mrkulju planinu vuļiju...

viknu Ile na ono "od" i glasovi mu se sliġe sa gud-njavom strune. Ile je pjevao.
- HoĺemoIi? - pitam ja Svrzimantiju, a on se zagleda niz put, promisli pa ustade.
Za nama se gube glasovi iz krļme i ostaju u tijesnoj ulici. Idemo Ĺutke.
- Zbogom! - kaġe tupo Svrzimantija i udari nogom u vrata.
Mjesec je iġao za mnom niz ulicu. Na Stublini nikoga. Ivanka spava. Pod dubom preġimlje privezana krava i bulji ravnoduġno u me. ' ; ;
Kucam na prozor:
- Ivanka, Ivanka! Otvori mi vrata. ' V Ivanka otvara. Sjedamo na krevet.
- Ļekala sam te dugo. Znala sam da Íeġ doĺi, -kaġe uzbuĽeno.
- Ivanka, mislio sam na te cio dan, - ġapĺem ja, a ona me steġe u svoje tople miġice.
- Danas sam ġila koġulju i izbola sve prste, - smije se priguġeno Ivanka i unosi mi se sva.
- Zaġelio sam te, Iv. Sva gorig. :
44
^Ă.. y˝ y˝.yĂ Å; yĂÅ.-. xi. y'yÅÅ_yĂ y˃Å/y˝y˝y˝;y˝-y'y˝y˝y˝ y˝y'
~)C Ljfto. Dani izgarajru^a noĺj^rjLake^ rbjjele kapġgne. Mj^ec se^popne nad kotlinu, a kamen vrh naġe kuĺe bijeli se kao oblak zalutao na zemlju. Gaj vrh kuĺe noĺu bijel, pun krhkih ġumova, a danju, pricvrkao za krġ, cvrļi kao cvrļak.
Leġim pod dubom na proplanku i osluġkujem. Sunce mi blijeġti u oļima. Posiplje me vreo vazduh. Neġto kao zmija, kao strast izjeda se i sikĺe na suncu. Tako leġim omamljen vatrom, a gole i pijane povorke ġena i crvenih Ľavola zvone i silaze s brda. Ļujem brujanje, vrisku, kikot i draganje. Buncam kroz san.
Grozdan i Grozdana miluju se u gaju.
- Grozdane, odbacila sam haljinu daleko od sebe, iġļekujuĺi te nestrpljivo. Plamenom sam zapaljena. Prġi me krv. Zagli me ļvrsto, o Grozdane! Miluj me, izujedaj me i smoġdi me svu!
- UmrijeĺIu, ako me ļvrsto ne zagrliġ! - ġapĺe omamljena Grozdana.
Gledam kako cepti Grozdana, sva naga, vrela, povija se i vrġiti u Grozdanovu zagrljaju.
Negdje kriknu ptica. Ja se trgoh. ____
Velik, bijel oblak spustio se nada me. Vazduh se smirio, pritajio. U granje sjeo sparan mir i nepelo se oļekivanje. Ni list da trene.
- Kiġa, - kaġem ja i diġem se na noge.
Velik, bijel oblak spoji se s drugim, potamnjelim, iza Mrkulje. TreĺIi im se pridruġi sa Ĺosine glavice, i sva tri se poļeġe ġiriti i pomaljati jedan povrh drugoga. Krupna kaplja kiġe pade na list, rasprsnu se i razbi zamrlu tiġinu. Poslije druga, treĺa, i zaļas ubrzano zabub-njaġe po liġĺu.
'V
45Jurim niz glavicu. Ġiroko veselje treperi u vazduhu i ġum, nepregledan i ġirok kao svijet, preliva se kotlinom. Ja vrisnem, a ġum proguta ciku.
Pod brijestom je Grlica, mislim ja. Jest, eno je pod brijestom! Ļujem kako pjeva. Sama je. Strah je pa pjeva.
Koza se plahnu, izbeļi se, pa zameketa. Grlica se strese, pribra, pa zbunjeno osmijehnu.
- Sama si, Grlice? Je li?
Da, samaje. Ļuva kozu, kaġe. Ĺutimo. Ja posma-tram Grlicu. Ļini mi se da sva treperi, da svaki ġum ozvanja u njoj.
- Pada.
- ProĺIi Íe brzo, - kaġe ona. ;-
- A otkud ti to znaġ, Grlice?
- Pa znam. U Draguġici nije bilo jeke, a kiġa nije naletjela hukom, nego istiha.
Zaĺutasmoponovo. Grlica naĺuli uġi kao zec. Veliki ġum se stiġavao. Oblak je prelazio preko kotline.
- Stiġaje se, - kaġem ja, a ona Íuti i osluġkuje. Osluġkujem i ja: ġum se gubi, a kaplje prorjeduju.
Najposlije utiġa. Razmaļe se oblak, a kotlina uzviknu, otvori se. Jedva ļujan i krhak ġum ġapuĺe negdje skriven.
- Zemlja pije vlagu, - kaġe Grlica. Negdje se ļu govor. Ona se trġe, osluhnu:
- Doma i Vranjka vraĺaju se s rada iz polja. Osluhnu joġ ļasak, pa viknu tanko, a glas joj zadrhta u bistrom vazduhu: A
- Dome!
- Oj! - ļu se odozgo s ulice.
- Priļekaj, zajedno Íemo! - i Grlica potjera kozu, okrete se, nasmija pa iġļeze.
Ja sjedim sam na panju pod brijestom. Kaplje se cijede s liġĺa i plamte u suncu bistrim, staklenim sjajem. Na svakoj grani njiġe se soļan i nasmijan poljubac. Sjetih
\
se sna o Grozdanu i Grozdani i ļuh ih negdje skrivene u drveĺu.

Grozdana kaġe Grozdanu:
- Grozdane, pogledaj kako sam pokvasila haljinu! Sva mi se pripila uz tijelo.
Jest. Haljina joj se sva pripila uz tijelo.
- Grozdane, osjjġLmi-haljinu| - kaġe ona, a on joj skide haljinu. (Grozdana se kikoЃe i sav se gaj ori.
Grozdan trese hldjmuTlTġTatna praġina kapljica prosu se u sunce i pretvori u dugu.
Izlazim na brijeg, na ļistac. Duga, zabodena u dva planinska podnoġja, diġe se u veliļanstvenom luku.
To je duga iz Grozdanine haljine, kaġem ja i hitam na Koravac.
xn. y'y'y'Åy'y'y'Åy'
- Ġara li groġĽe, Andrija? y'ÅÅ;y'y'
- Rano je joġ, prijatelju! Moġeinto
zasad i kt^fea,
- smije se Andrija.
- Zbogom! \: -y" '
- U zdravlju! ' .y'y'Å.-y'
A vinogradi vise po bregovima, proġarani treġnjama i mrginjima. Pogdjegdje se bijeli i pokoja maslina. Rosica Kamen crveni se u suncu, a brda stenju pod upaljenom ġegom. Uz rijeku baġte Raljevine; u njima miriġe vlaġna hladovina. Tik rijeke koliba ļiļa-Krnje.
- Dobar dan, ļiļa! Ima li lova?
- Hehee, ima, ima, - viļe ļiļa, a rijeka mu odnosi glas.
Odmah pod kolibom, na zavijutku, dere voda o liticu.
- HoЃemo li danas u ribu? - pitam ja.
\
46i ġum,
Ja vri
P
brijesi
K
strese
r
tram ozvar
naletj
ġum
Najpi otvor
u bis
okre'
cijed
Nas
46
- Ne, danas neЃemo, - kaġe ļiļa. Juļer je u Kriv Viru uhvatio pet komada. Dostaje. Grjehota ih je hvat viġe nego je potrebno za hranu.
- A kada ne uloviġ ni jedne, ļiļa?
- Onda Bog daje drugu hranu, - kaġe ļiļa. - E grahne mahune; poprġiġ ih na masti pa su kao riba. K da je Bog stvorio ribu od mahune.
Ciļa zaЃuta i nastavi da plete vrġu od vrbova pru Vrġa se plete u obliku cunja, zatvor se uvrati, pa k se riba u nju uvuļe, ne umije da izaĽe.
Krnjo izvadi lulu, a ja mu dodadoh duhan.
- Dobar je u tebe duhan.
„Å - Dobar, dobar, - viļem ja.
- Je li iz vrtla? ,_
- Jest, jest.
Zapalismo. Ja sjedam na stijenu. Voda huļi. Ļi plete vrġu. Vrijeme prolazi.
- Ti na kupanje? - trġe me ļiļin glas.
- Ti na kupanje, a eto ja sam se posljednji p okupao kad sam odsluġio vojsku. Sada, o Ilinudne, bi neġto preko trideset godina. A vi, mladeġ, ko mlade
biļiЃa odmahnu rukom pa zaЃuta ponovo.

Neko pjevuġi dolje na obali. Ko li to pjevuġi? pita seja, ustajem i prikradam se. Jest, poznajem je po glas To Grlica pjevuġi. Ugleda me pa zaĺuta. Koza brsti kapinijGrlica se zbunila pa je dozivlje:
> Bara, Bara! - a Bara podiġe glavu pa zam
Ja sjedoh na pijesak.
- Grlice, kupaġ li se ti?
- Pa ja nisam muġko. Muġkarci se kupaju u rije - kaġe Grlica i sva pocrvenje.
- Gledaj, ovdje nije duboko! - viļem ja nepriro nim glasom, smijem se zategnuto i bacam se u vodi
I dan prolazi. Ja i Grlica razgovaramo na obali.
- Hajde, pjevaj Grlice! - kaġem ja.
Neĺe; stidi se. A ja bacam kamen u vodu, vrisnem èpjevam.
- Niġta ne razumijem ġta pjevaġ, - kaġe Grlica. Poslije gaza po vodi i umiva se. Noge su joj malene aobljene. I grudi su joj male, a oļi krupne, poplaġene. Ja vadim lulu i puġim. Grlica plete ļarapu.
- Grlice, sutra ĺu loviti ribu sa ļiļa-Krnjom. Doni-ĺu i tebi jednu. Hoĺeġ li?
Sjedam do nje, a igle joj podrhtavaju u rukama.
Suton pada. Koza ġuri pred nama, zakida plotove onekeĺe.
Ispod starog groblja Koljenja primiļemo se selu. roblje zaraslo u tamne borove. Za nama huļi Huļka i sumraku lijeĺu ġiġmiġi povrh nas. Negdje suġnu tiļu-la. Grlica zadrhta.
- Ne boj se niļega, Grlice, - kaġem ja i obavijem ku oko nje.
ka^_rjtiļeJ^^
XIII.
Ustajem. Cik zore na Mrkulji. Sumrak se razmiļe td kotlinom. Poda mnom se budi selo. Neka tamna rlja stoji pred crkvenim vratima: o, Haralampije. Neko kesi iz tornja i maġe nekom. Pijevci se dozivaju selom, uĺice se bude. Tanka sunļana zraka ciknu svrh Ko-lovaļe i zapali se na zvoniku. Glasovi se protegoġe sasuġeni kukuruzi zaġumiġe niz njive kao zli jezici.
Sjedam na stijenu i gledam u selo. Grozdana ġapĺe kukuruzima:
- Grozdane, kada god jutrom prolaziġ ispod naġih ozora, ti pjevaġ.
49Majka mi kaġe: "Grozdan, ono on zbog tebe pjeva. Ne idi k njemu u gaj! Iznevjeriĺe te. Grozdan je nevjeran."
- Jest, pjevao sam ti, - kaġe Grozdan - pjevao sam ti:
"Grozdano, lijepa djevojko, ljepġe je biti i prevarena nego neobljubljena."
Drum se vijuga kroz vinograde. Na drumu Svrzi-mantija, pijan kao ļep.
- Ja se uredio, prijatelju, a? A ġta, reĺemo, ti misliġ o klasicima? Hahaa! Klasici u samostanu, pa samostan opet u klasicima, pa opet ġene u samostanu. A ona, ona kurva, bora joj krvavoga! Uh, prijatelju, prijatelju, Ozrene moj! Neka. Svejedno. Upropastila me, pa basta. Ja ti kaġem, sve je svejedno, prijatelju. Pijeġ - crkneġ, ne pijeġ lipġeġ. A?
I on udari u strahovit smijeh.
- A sjeĺaġ li se ti onoga, tamo negdje u klasicima? Kako li mu bijaġe ime, klin mu ĺaĺin! Ime mu bijaġe, ime? Neka ga Ľavo nosi! Haralampije! I usnio, kaġe, Haralampije da trļi, pa kroz pet dana nije smio da zaspi, bojeĺi se da opet ne bude trļao.
On sjede na stijenu.
- A ja tebi prodikujem? E, neĺu viġe. Neĺu. Nisam ja Haralampije da prodikujem.
- Hajdemo kuĺi. Hajdemo k tebi! - kaġem ja.
- Hajde, hajde! - ustaje on i, opiruĺi se oda me, jednako ponavlja:
- Duvne, none, opatice, tiļe; duvne, none, opatice, tiļe...
U sobi sve porazbacano, a on, onako obuļen, zavali se na neuredan krevet, pa odmah zahrka.
Prilazim polici s knjigama: latinske, grļke, neki naġi stariji pisci. Sve ispreturano. Iz svake knjige istrgnuto po nekoliko stanica. Cijela soba vonja alkoholom, a jed-
50
na stolica bez noge izvrnuta usred nje. Svijeĺa dogorjela u svijeĺnjaku. Stoljnjak poliven vinom. Utisak propasti i bolesne bezbrige izbija iz svakog predmeta.
Svrzimantija, razbaruġen, blijed i iznuren, epilep-tiļki hrļe na krevetu, zbaļen i zavraĺen. Neka tjeskoba ġivota, tjeskoba oļajna davi ispreturanu, uzviġtalu sobu. Zrak sunca probi se kroz mutno, prozorsko okno, ali stvari ne oġivjeġe; ostadoġe isto onako tuľe i beznadeġne kao i prije.
Iziĺfoh u dvoriġte. Kuĺa sumorno ĺuti, a hiljade vra-baca ġamori vrh nje u lipama. Sve zjapi rastvoreno, prazno, a gomila razbijenih boca bljeġti u dnu dvoriġta. Na ulazu straġari star, napola sasuġen dub. Na ulici Ivanka. Oslonila na stijenu uprĺeno burilo pa poļiva.
- Je li li ġuġtala, Ivanka? Ona odgovori i priteġe uġe.

- Kaġu da je Svrzimantija svu noĺ prepio na K6--ravcu. Nesreĺa! Meni gaje ġao. Upropasti i sebe i imanje, a nizaġto, - ljuti se Ivanka.
Ivanka ide preda mnom, a tijelo joj se njiġe pod teretom. Ćutimo. Osjeĺam daje danas hladna i poslovna.
Nju_budje_samo_noĺi. Noĺu je prava IvankaT^Ona sada i ne misli na mene. Ona misli na Svrzimantiju.
- Zbogom, Ivanka!
- Zbogom! - kaġe zamiġljena, i mi se rastajemo.
y..... XIV
- Dobro jutro, ļiļa? Jesi li zapeo vrġu?
- Bog dobro dao, prijatelju! Hehee! Danas Ίemo pod Brijestove. Vruĺina je, pa se riba krije, bjeġi u hladovinu, - viļe on.
Klok, klok, klok! Ļiļa podiġe vrġu, zaġkilji u nju, a brada mu se zasmija. .
51Ļiļa drġi vrġu, a ja nosim veliki ġtap, gur, i guram u brijestove ġile. Voda nam dopire do pojasa, dere o obalu i klokoĺe. Pljusnem gurom po obasjanoj povrġini, i duga zatreperi nad rijekom.
- Hehee! Tako, tako prijatelju! Plahni ti njih malo! - viļe ļiļa.
- Ohohoo! Pobratime, evo ih dvije!
I ļiļa ih vadi i niġe na vrbovu mladicu. Njegovo crveno lice, zaraslo u bradu, smije se faunski, rutavo, a niz staraļko tijelo cjedi mu se voda i saliva u jamice.
Poslije prelazimo Brijestove, pa sve uz Huļku.
- Moraĺemo se povratiti, - kaġe ļiļa. - Ovdje nastaju dubine. A gore pod stijenom ima je mnogo. Bjeġi pod Kazane.
- Hvataĺemo je na udicu, - kaġem ja, i mi se povraĺamo niz tok.
Uhvatili smo joġ tri komada.
Ja na kupanje u vir, a ļiļa pred kolibu da zgotovi ribu.
Ġto li nema Grlice? pitam se ja i pretraġujem plotove. Kod ġiroke kapine - nije. - Gore u tjesnacu -nije. Ļak dole podno vira oglasi se Bara. Ja se pritajih. Neġto se buĺka po pliĺaku. Prikradoh se u ġbunje. Grlica! Kupa se Grlica. Mali ġum u ġbunju, a ona se trgne i napne sluh. Najednom joj ruke stanu i preplaġen pogled poleti unaokolo.
Ne, nije niko, niko. To se njoj samo priļinja. To je Bara ġuġnula u plotini.
I Grlica nastavlja buĺkanje.
Grlica izlazi na pijesak. Kapljice joj plamte na krhkom i goliġavom tijelu. Drhte joj male, svjeġe grudi. Mene neġto peļe, suġi mi se u grlu. Napeto nestrpljenje napinje me svega. Dah mi se koļi u grudima.
_ O-o-o! ' y'Åy> y̆y̆-Åy̆Åy̆ -y̆y̆y̆y̆y̆ y̆-y̆y̆ '
52
Nenadano suh suġanj puļe mi pod nogama, a Grlica se usplahireno trġe i pobjeġe u ġbunje.
- Prijatelju, ooj, prijatelju! Ukupi suvaraka za vatre! Oooj! - dovikuje odozgo ļiļa-Krnjo.
Sunce zalazi za Mrkulju. Ja ostavljam ļiļu i odlazim s Grlicom u selo. Ona me ne gleda viġe onako bojaġljivo kao prije. Priļa mi o svojoj majci i o djedu u Vrdima. Majka joj zna mnogo, mnogo pjesama i priļa, a djeda u Vrdima ima veliku, veliku planinu, u koju nikada sunce ne dopire.
- Noĺu je straġno u ġumi, - kaġe Grlica. - Ima mnogo crnih duhova kao u nas u Koljenjima.
Upravo smo prolazili ispred Koljenja. Iz tame su se nadvirivali bijeli krstovi. Neka ptica kriknu, a Grlica se pribi uza me.
- Mama mi govori uvijek da kasno ne prolazim ovuda, - kaġe ona.
- A zaġto, Grlice? __.,
^^ ð JPa tako. Ne valja. Jedne noĺi posipali suiPeru
_YrtikapuMz groblja. Poslije se razbolio pa umro.
Bara ġuri pred nama. Primiļemo se selu. Neļije krupno, crno goveļe stoji nasred puta.
- Lajikova ġarulja. Ļuvaj se, Ozrene, uboġĺe! -skriva se Grlica za me.
U selu mrak. Zirkaju svjetla. Zvonca zvonckaju nemirno u tami. Tiho. Ļuje se kako, ļak gore pod ļardakom, srdito reġi naġ Puto. Neko zapjeva stranom preko Presjeke.
- Pjeva Doma tetkina, - kaġe Grlica. - Izgubilo im se ġiljeġe negdje u Bijelima, pa je joġ juļe otiġla da ga potraġi.
Dolazimo do Grliļine kuĺe.
- Laku noĺ, Grlice!
Idem sam. Nebo bistro, zvjezdano. Miriġe procvjetao vrijesak. Na naġem ļardaku svijetle se prozori. Otac
53sjedi na klancu i puġi. Svjetlaci se ġegu po baġtama. Mir sjedi pod Mrkuljom.
- Gdje si bio dosada? - pita otac.
ð Na rijeci.
ð Stojan ti donio neko pismo i novine iz Kamen-grada.
- Hvatali smo ribu i puġili lule, - kaġem ja.

XV.
Sjedim ja na stijeni vrh kuĺe. Liġĺe ġamori u koġĺeli. Bukti na zapadu nebo, a brda oko kotline crvene se kao ogromni boġuri nekog krvavog boga. Na ļetiri kraja drġe na sebi zapaljena nebesa. Veļernja zvijezda plamsa gore u visinama.
Grozdan i Grozdana u crvenim haljinama i uġarenih lica stoje zagrljeni dolje u njivama, a u oļima ima strastveno gori veļernje rumenilo.
Grozdana pita Grozdana:
- Dragi, ġta ti to tako divlje gori u oļima? Mene je strah od tvog pogleda.
- Draga, ne boj se! - kaġe Grozdan. - To gori u njima veļernja pjesma Boġija.
Brda ugasnuġe, a zvono zalaja u krġu kao ovļarski pas. Poslije prestade, ļuġe se glasovi, pa sve utiġa.
Haralampije ļita molitvu svom poboġnom stadu.
Idem na Koravac. Na visokoj stijeni vrh Stublina sjedi Svrzimantija. U sumraku izgleda kao objeġen o liticu.
- Ġta ti tu radiġ, hej, prijatelju!
- Vladam, - kaġe sveļano, mahnu rukom kao da blagosilja kotlinu, pa poteġe iz boce. [
Pio je rakiju. Ja poĽoh. ... Å ' ^:-
54
- Priļekaj! Skupa Íemo, - doviknu mi, a boļica ciknu o stijenu.
jiad ^
dom, - kaġe on, poġto me "cfcjstiġe. - Mi smo jedjjtja pfavjTcIva vladaoca u yqj kptlujjT*^"^ Ê "* ^^ "~
Pred Galaminom krļmom gori karbidna lampa vrh naġeg stola. I dedo Ġkembo svaljao se odozgo ispod Ġeputa da popije koju. A rakija se pije i ļejreci mesa vise o ļengelima. Sutra je dernek. Misa na Gorici. Gorġtaci veĺ pridolaze i spremaju konaļiġta pod vrbama: prostiru sijeno i gunjeve. Iz tame dopire suġanj, ġapat i rzanje konja.
DoĽe Minda Ģenskar.
- Ljudi znate li kakva je razlika izmeĽu kradljivca Joġe i Ģenskara Minde? - Kaġe Leko. - Joġo se prikrada torovima, a Minda pojatama.
- A ti pljaļkaġ svijet po mehanama, - kaġe mirno Minda i namignu na Vidu.
Ġkembo se podiġe, a Ile zagusla, podviknu, pa zapjeva. Leko se opruzi po klupi, a Svrzimantija se zagleda u mrak teġko i crno.
- Laku noĺ! - kaġem ja.
- Laku noĺ! Laku noĺ! - kaġu i oni, napola nemarno.
Selo pospalo. Ivanka spava. Vrata joj nezakljuļana. / - Ivanka, ustani!
- Ļekala sam te, pa zaspah, - kaġe Ivanka. - Vidjela sam te veļeras u Galaminoj krļmi.
- Ivanka, hajdemo u dvoriġte! - i ona ustaje. Sjedimo pod dudom. Pod nama leġe njive. Gore duboko, zvjezdano nebo. Ġuġte kukuruzi u mlakoj noĺi i uspavljuju nas na debelom gunju. Ivanka gleda zamiġljeno niz njive. - y>y,...
55-Ne znam ġta bih htjela, - kaġe ona. - Kad padne noĺ, neġto pada na me. Neġto bih htjela, a ne znam ni sama ġta.
Ivanka se nenadano trza i grli me.
- Ivanka, ja ġelim samo da sam kod tebe, kaġem ja i obavijam ruke oko nje.
Ivanka miriġe kao zemlja. Njedra joj zabrekla, a kukovi ġiroki.
- Ivanjcajjopja si i opojna kao ljetna noĺ. O Ivanka, Ivanka!^- ġapĺem ja, a~ona~se lomi, krġi.
Svjetlaci blude po noĺi. Selo je u dubokom snu. Kasna noĺ. Zemlja se osvjeġuje i mi se rastejemo.
ÅyÅÅ . yyÅ - XVI. y. -.!y... y .;,',,:
Koravac vri ġarenim noġnjama, a tijela gore od silne vruĺine. Uġi da zagluhnu od pjesme i graje. Iz ġarenila iskaļu crveni fesovi kao makovi cvjetovi. Cio Koravac nabijen narodom, a u sredini, u krugu radoznale svjetine, iskaļe svakog ļasa po jedan fes i bijeli jaġmak, naizmjence, uz vrisku i pljeskanje dlanovima. Daju takt. Neki par igra oro. 6ro se igra: skaļu kao bjesomuļnici ;U krugu. Pri svakom susretu pljesnu rukama, i podvrisne obiļno muġkarac, a katkad i obadvoje. Å - Drġ' Mate!
- Drġ', Ruġo! - dovikuju se iz kruga uz opĺu graju. A Mate ucrvenio kao kukurijek, udarila mu pjena na usta kao paripu, i opet se ne da. Vriġti i rġe kao ġdrijebac i baca divlje poglede na svoju drugaricu Ruġu. A Ruġi skaļu grudi, plamte obrazi i, sva u znoju, ne da se Mati. Pogleda ga ispod oka i osmjehuje se.
- Drġ' Mate! ,{, .,..,
- Drġ' Ruġo! - sokole ih, a oni jednako
56
ytik
Za jednim stolom sakupljeno naġe druġtvo i dedo Ġkembo grohĺe sa isturenim trbuhom:
- Uh, ġto je uzavrelo pasje uho! Oh, ho-hoo! Galama i Vida izgubili pamet pa se samo motaju

po krļmi i psuju gdje se god susretnu. Moj Puto laje iz svega grla. Ganja Galaminu Garu, praġi i dopunjuje pakleni orkestar. Cvrļci nadigli dreku u vrbama, kao da je i njima bila misa, a u krugu se razlijeġe smijeh i vriġti oro. Sunce zasjelo narodu u tjeme pa pali paklenim plamenom i vonja znojem. Lica crvena, zapaljena, a koġulje prionule uz tijela, pa svrbe i podraġuju opÍi kikot. ^gdjejcoji_zaj)a|iein_g5Å izgubi se u ulici da se ugasi.

- Vido, daj rashlaĽena vina! viġe Ġvrzimantija.
- Pod ļesmu, sveca ti tvog! Kog Ľavola sjediġ u ovom paklu kad ne moraġ! - psuje srdita Vida i raznosi boce.

Gomila jednako vri i navire oko ļesme, a mi samo pijuckamo i posmatramo.

- Ta jednom je u godini dernek na Gorici! - kaġe oduġevljeno Leko, pa iskapi.

Pjesma odjeknu, a oro prestade. Halka se proġiri i svi se uhvatiġe ukolo:

Puļe puġka, Puļe puġka ÅyÅ'"y˝ ' Iz zelena luga,
Puļe puġka, ' '
i pogodi y'y'y˝ '
/ pogodi '
Mladoga Ivana : \ / pogodi.

, Zapjevaġe u kolu jednoliko, u sloġan glas, drġeÍi se za ruke i pomiļuÍi tri koraka nadesno i dva nalijevo.

57Hej, Ivane, y˝y;'y˝y˝ >y˝.. ' '. yÅy˝y˝y˝"y˝y˝y˝ y'y˝Hej, Ivane, ' y˝yÅ.y˝y˝'y˝.."y˝ .! y˝:;, ' :Å..y"
Moje sunce ġarko, :,v \ .. ' i Z?rġe ti mi, . ,; . ,, Å .
Brġe ti mi >, ..., , ...
Za oblake zaĽe! , ,

Jedna grupa ponapitih gorġtaka zapjeva dolje pod vrbama, za velikim stolom. Pjevaju silno, surovo. Vratne im ġile zabrekle brekte, a oļi se napele kao da Íe iskoļiti iz duplja.

- Ih, ġto je pusta planina! kaġe Leko.
- A ti ne moġeġ ni da kmekneġ, - dobaci mu Svr-zimantija.
- Niġta zato. Mi, barem, imamo pjevaļe. Eto Kri-voġije i Minde Ģenskara. Ļim Krivoġija naplati smokve, klade se u deset litara vina ko Íe bolje da pjeva. Ja sam im dao ideju.

Najednom zarika neko, zarika strahovito odozgo ispod Gorice kao ranjena zvijer. Sve utiġa i zamre iznenaĽeno.

- O, narode! Ooo, narode! - vikao je neko, ubacujuÍi joġ neke rijeļi, kao: pospite glavu prahom zem-ljinim. Ja sam sin gospodnji, i sliļno.
- Kakav li je ovo opet budalina? Niġta mu se ne moġe da razumije, - kaġe Leko

Glas side ispod Gorice. Poslije zalaja reskim i luĽaļkim smijehom, a srca zanijemiġe u gomili. Mi se digogmo,Na kosi povrh Koravca pojavi se sin gospodnji, sav zarastao u crnu, razbaruġenu grivu, prljav i pocP" jepan-.: Izgledao je kao luĽaļka zastava. Lijeva sljepo-oļica krvari mu preko lica, a na povij enim leĽima nosi ogroman drveni krst i konpaÍ.

Gomila se zatalasa. Negdje vrisnu dijete i neka baba zaleleka pa zagrca. Sin gospodnji presta da urliļe i zasta na humku vrh Koravca. Svi smo ga jasno vidjeli. On

58

spusti krst i konapac, pa mrmljajuÍi u bradu i blaġeno se smjeġkajuÍi, diġe ruke nad gomilu i poļe da dijeli blagoslov. U zapaljenoj tiġini, nenadano vrisnu neļiji glas iz gomile:

- Uklonite mu se s puta! To je ludi raspop Me-lentije. Hej, ļujete li!

Gomila se plahnu, a Melentije se ukoļi, kosa mu ustade, oļi zasvijetliġe, pa opet riknu kao ranjena zvijer, dohvati krst i konopac, pa jurnu na gomilu.

- Eno neļastivog u njemu! è' "y'y˝<y';>'
- Drġ'te ga, ljudi! Drġ'te ga! ; Å
- Potra narod!

A Melentije jurnu kroz gomilu, kroz vrisku i kome-ġanje. Krst straġe o zemlju, a oblak praġine diġe se za njim. Iscijepana mantija vijori u stotine barjaka. Proleti kao straġna sablazan, kao prikaza u suncu i surva se dolje na veliki drum, u oblaku praġine.

Svjetina za dugo ne doĽe k sebi.

Neki starac, gorġtak, progovori odnekud iza nas. Niko ga nije ni primijetio do ovog ļasa. Sjedio je na stijeni, riĽe brade i pocijepana fesa.

- On je iz mog sela, iz Kriġana, - kaġe starac. -PrjJÃ_jbajk-godine,~kaġu Ľa je poludio u crkvi! Uosao odnekud iz svijeta, proļulo se selom, da je raspop, pa poludio. Eto ti. A neļastivi ga spopada, boġe me oprosti, najļeġÍe "ovako uz velike vruÍine. Poznajem ja njega" dobro. On je iz Kriġana,.- zavrġi starac i obori glavu.

Svrzimantija je posmatrao starca, pa najednom, kad da se neġto, davno zaspalo u njemu probudi, nategoġe mu se bore na licu i meĽu oļima mu skoļi mrk ļvor. Kretnje mu postadoġe nervozne, a ļaġa mu zadrhta u ruci. Poļe da pije naiskap.

Svi smo ga posmatrali i niko ne prozbori ni rijeļi. Gomila se pokretaġe i ġamor postajaġe sve ġivlji. Ali
59joġ se niko ne usudi da zapjeva ili zaigra. Tek negdje pred zalazak sunca ļu se pjesma, isprva nesigurna, pa poslije zaori. Opet se zaigra oro i mladeġ zaboravi na ludog Melentija. Samo je Svrzimantija pio kao smuk i Ítao kao bezdan. Nije mogao lako da se opije. Pogledao bi zagonetno negdje ustranu da opet metne oļi u crno vino pred sobom.
Mi smo tiho Íaskali. Nenadano se trġe Svrzimantija i luĽaļki zasmija. Nama zadrhtaġe srca.
- Hahahaa! Na, ispij, starce! Ti si mi prorekao sudbinu! - viknu on.
Ali starca nije viġe bilo. Nestao je neprimjetno kao ġto se i pojavio.
XVII.
i ýýý.'(ý
Sjedim na stijeni vrh kuÍe. Cvatu ġipci i sva se baġta crveni. Grozdana, sva bolna od ġelje, sjedi u baġti i ļeka Grozdana.
- Bijelim platno i nemirna sam po cijele dane, -kaġe mi ona - Joġ od jutros me neprestano dozivaju iz baġte crveni cvjetovi ġipaka, a ja ne mogu u baġtu, jer bijelim braÍi platno.
- Cvjetovi gore na suncu kao smijehovi crveni i sva se baġta smije vrelim, crvenim smijehom, a ja ostavljam platno, silazim u baġtu i mislim na nj.
- Gdje si tako dugo? - pita me majka. - Sto ne paziġ na platno. Vjetar ti ga nosi. - A ja i ne mislim na platno. Ja mislim na njega, na Grozdana.
Majka me pita: "Grozdana, ġto si veļeras tako crvena u licu?" - To je, majko, od crvenih sipkovih cvjetova, - kaġem ja i okreÍem glavu.
Sumrak podmuklo tinja u crvenoj baġti. Ļijem Groz-danin glas. Sa naġe kuÍe diġe se miran pramen dima u
60
plavi vazduh i laste kruġe nad crnim odġakom. Grozdana viġe ne plaļe u baġti. Stranom zvonckaju zvona. Goveda silaze s brda.
Ġto li ovo radi Grlica, mislim ja. Odavna je nisam vidio.
NoÍ, a ja sveudilj sjedim na stijeni. Hladan vjetar silazi s Mrkulje. Dolje, u selu, lupnu neġto ġuplje, drveno, pa sve zaÍuta.
Ustajem. Idem Ivanki. Puto odrijeġen. Ġulja se za mnom niz ulicu.
- Ivanka, zaġelio sam te, govorim ja. Çivim sam na ļardaku, pa sam te zaġelio. Puto ne reġi! UġuljaÍemo se Ivanki kroz prozor.
- Ko je? - trġe se Ivanka na postelji, a Puto zalaja.
- Ćuti, Puto, ne budi Ivanku! - ġapÍem ja, sjedam na krevet i Ítim. Poslije otkrivam s nje pokrivaļ i milujem joj grudi.
- Ivanka, miriġe feslidġan pod prozorom. OsjeÍaġ li mu miris?
- OsjeÍam. Veļeras sam ga zalijevala, - kaġe Ivanka, ovi mi ruke oko vrata i proteġe se u krevetu.
- Ivanka, Ivanka!
Ona se ļudno smije. Pokrivaļ spada, a Ivanka se savija oko mene.
- Ivanka, vrela si kao vatra, - ġapÍem ja, a ona me i ne ļuje.
NoÍ, odlazi. Pjevci se dozivaju.
- Ivanka, sviÍe. Vrijeme je da se rastajemo, - kaġem ja, a ona se samo smijeġi, smijeġi se ļudno i pripija uza me.
Ġta li je noÍas Ivanki, mislim ja. Udovi joj vreli, podrhtavaju, a ona se samo smijeġi, smijeġi se ļudno i pripija uza me.
Zora blijedi u oknu. Pijevci uļestali. * > '
- Zbogom, Ivanka!
61- O, ne idi joġ! Ne idi! - kaġe ona. - To se noÍ bijeli u oknu. Ostani!
I ja ostajem.
SviÍe dan. Ja Ítim. Ivanka duboko diġe. Spava. Puto me ļeka pred kuÍom. Çute se njive. Selo se budi, a vrh Mrkulje krvavo se zlati u nebu.
- Zbogom, Ivanka! - kaġem ja tiho da je ne probudim, a Puto minjuġi u pete.
- . XVIII. :
NoÍ krhka, jasna. Sjedim sam u vinogradu pred kolibom. Ļekam Svrzimantiju da vrebamo kradljivca. VeÍ nekoliko noÍi neko se navadio pa nam krad^ranjak.)
Zrikavci zriļu krto u lozi. Tiġina. Ja puġim lulu i sjedim na ploļi, Ļuh suġanj, pa bahat kroz lozu. - Svr-zimantija.
On sjede Ítke i spusti bocu kraj sebe.
- Rakija? .,..-. : --.V . ýýý'ý. \ .
- Rakija. ., ; ; .v ';ý. ;. Ćutanje.

- Gucnuĺemo koji put. A? Pravi je grom, - kaġe on.
- Da, gucnuĺemo.

Ja iznesoh gunj iz kolibe.

- Nije ni ļudo ġto vas obilazi, - kaġe Svrzimantija. - Ranjak vam na brijegu, pa uzreo prije nego iļiji. Usla-ļalo se ļovjeku, pa basta.

Sjedimo na gunju i guckamo istiha. Svrzimantija napne uġi, zagleda se niz vinograd, pa osluġkuje. Poslije se zamisli, pa ostane u istom stavu.

Mjesec proviri iza brda. Zrak pade na brijeg, a zrikavci zazrikaġe sloġno, u jedan glas.

- Znaġ ġta, Ozrene? - trġe me Svrzimantija.
- Ġta? . .,; .ƴ. ...

62

- Kako zrikavci pozdraviġe mjesec. Sigurno misle da je on bog.
- Moġe biti, - ja se osmijehnuh. Svrzimantija se smrļe, i opet nasta tajac.
- Ļudna je to stvar, - nastavi on neġto docnije.
- Ġto ļovjek duġe ġivi u prirodi i posmatra je, sve to viġe sumnja.
- U ġta sumnja?
- Pa u sve, - kaġe on sasvim prosto. - Sumnja u Boga, u svece, u ľavole, u sve. Ko Íe ti znati ko ima pravo: mi, ili ovi zrikavci? Vrag Íe ga znati! Moġe biti da mjesec i jest bog ili, recimo, boġje oko. Eto, ja sam kojeġta uļio u ġkolama, pa sam sve pozaboravljao, ġiveĺi u ovim brdima i pijuĺi rakiju. Ja kad vidim da me ġabac posmatra, a on katkad veoma ļudno gleda u ļovjeka, ja pomislim da on, moġe biti zna sve tajne zemlje i vasione.

Ja se poklonih pred ovom dubokom filozofijom mog prijatelja Svrzimantije i ne mogoh mu protusloviti.

Pun mjesec lvisio je sad nad brdom. Kao oġtrica ogromnog noġa, jasno se ocrtavala tamna silueta brda. U mjeseļini je bilo neļega pusta i osamljena, a svuda unaokolo polegla tiġina po blijesku loze i po vinogradima. Daleko na obzorju crnio se ļopor borova kao zloslutna mrlja. A mi smo Íutali i oļekivali.

- Gucni malo. Ovo razbija osamu, - kaġe Svrzimantija.

Gucnusmo. Ja zapalih lulu, a on savi cigaretu.

- Eto, tako sjediġ. Sam si. Noĺĺĺ

- Upravo tri kapi. Ih, ġteta! - kaġe on i zavitla bocu preko mrginja.
Ko Íe je nositi natrag. Dok je rakije, biÍe i boca. Kroz vinograd pirka svjeġ vjetar. Pijano ġumi i pri-teġe nas k zemlji.
,
- Ozrene, daj joġ koje Íebe! BiÍe hladno pred zoru.
XIX.
.?>y" ? y˙
- Poljubio sam Grlicu!
Sjedimo u stijenama na izvoru Huļke. Vrh nas visoka, divlja stijena i planina, a mi kraj izvora u hladovini, kao u bunaru. Ispod ogromne peÍine bije studen dah, a ispod ġupljih litica provlaļi se i ruġi voda dolje niza stijene. Tiho. Bara brsti. Mi sami. Grlica pjevuġi, pa zaļuti.
- Pjevaj, Grlice!
- Neġto me zastudi, - kaġe ona. Neko je preletio povrh nas.
Napesmo dah. Huļka ġumi u pustim liticama i ġum joj neobiļno odgovara u krġu.
- Evo, ovdje na ovoj stijeni vile su istukle Ļava-ruġu.
- Koju Cavaruġu?
- Neku staru Cavaruġu, - kaġe Grlica. - Mlatila rublje pratljaļom, a vile siġle, uzele joj pratljaļu iz ruku i premlatile je. Siġle su eno iz one peÍine.
Vrh nas, gore visoko, na plavoj stijeni zja crven i neprilazan otvor.
65- Kada utiġa noÍ, ļuje se ļak gore do u Kalaļine kako motaju svilu na vitlove, - kaġe Grlica.
- A kakve su vile, Grlice?
- Hahaa! Bog s tobom, pa zar ne znaġ? - ļudi se ona. - One su lijepe djevojke. Kose su im zlatne, a haljine od bijele svile. Samo im je jedna noga kozija. Po tome se i poznaju.
Grlica se provera kroz stijene da naspe vode u tikvicu. Tikvica grca. Pljusak odlijeġe pod stijenom: Grlica se umiva., ð
- Grlice, sjedi ovdje do mene! Tako.
Grlica sjeda. Oko pasa joj obavijam ruke. Slabine joj zadrhtaġe, a obrazi planuġe. Poljubio sam je. Ļuo sam kako joj krhko udara srce i strepe male, preplaġene grudi.
Grlici treperi suza u oku. Ustajem sav zubnjen i bacam stijenje u izvor. Jeka se prolama, a Bara kmekeÍe na stijeni i gleda me poplaġeno.
XX.
Grlica, sa Barom, skriva se negdje po potocima. Traġim je u gaju: nema je. Pretraġujem obalu Huļke: nigdje nikoga. Gdje li je to Grlica, Boġe moj? pitam se i svraÍam u Ivankino dvoriġte.
Svaku veļer sjedim na stijeni i gledam u dolinu. Mrk i crn oblak nad kotlinom. Pada mrak, a dolina se pretvara u crno, ġuplje dġinovo oko. NoÍ utiġala. Oļekuje kiġu. Mnogo pada ove godine, kaġem ja tiho i osluġkujem pritajeno kao noÍ. Ja sam napeto uho u dubokoj noÍi. Bog me posmatra odnekud iz tame svojim pro-dirnim pogledom. Negdje leġi ġirok uzdah. NoÍ. Duboka noÍ. Mir.
66
A oko ponoÍi, pjevaju kaplje po mom krovu i uspavljuju me. Priļaju mi priļu o Grozdanu i Grozdani. Priļaju mi olG_rozdaninu kikotik
Ujutru sva~kotltna~amivena. Bistrina se smije u vaz-duhu. Gore u krļevini krļe teġaci. Dvoje djece penje se uz prisoj. Sitni su kao mravi.
- Heej! Uuuu! - zvoni dozivanje i vriska. Krass--krass-krasss, laju krasne o ledinu. Vazduh zvonak kao boca. Na Koravcu vrhovi jablanova miruju u visinama.
Sunce odskoļilo, a ja pred Galaminu krļmu. Leġ-karim pod vrbama, a podne se primiļe i razmahuje vruÍina. Ļujem razgovor gore u krļmi. Yida razgovara s Mindom Ģenskarom. Ulicom prolazi Doma.
- Eno Dome, - kaġe Minda. - Grudi joj strġe kao praljci.
- Oblizuj se ti kao maļak oko dġigerice! Tu ne zabode ġape.
- Ih, ġto je prigrijao Ilija! Uhvati ļovjeka u ulici pa kao na raġnju.
- Ļujeġ, Minda?
- Ļujem. ,' "-
- Znaġ li s kim sam je neki dan vidjela?
- Domu. S kim?
- S Antom Stipinim. I zaruļila se, kaġu, s njim. ZaÍutaġe. Ļesma pljuska. Dolje u baġtama ļuju se udarci motike. Bumbar zvrnda negdje u tiġini.
- Hahaa! BiÍe joj kao i tebi. Vido, sjeÍaġ li se one noÍi u ogradi? Ih, ġto li si me vukla za nos!
- Sam te je Ľavo vukao, - odgovara Vida iz krļme.

- Sve kaġeġ: sutra, sutra. A ja joġ nevjeġt, poļetnik, sve do one noÍi u pojati.
Vida priĽe prozoru:
- Ļujeġ, Minda, Ľavo Íe te odftijçti! jAko* leġ o tom da priļaġ, a ti udi u krļmu! :
67
- Vidi ti nje! UÍi u krļmu, kaġeġ. A znaġ li ti da mi sada samo Doma koprca u krvi. Ih, grudi kao praljci! I tvoje su nekad iste bile. Joj, Minda, slatki Minda, kaġeġ i sama mi padaġ u krilo. A ja ti ġapÍem na uho i ti dajeġ sve. Sva drhtiġ kao jasika. . y˝ :,
- Minda, ulazi u krļmu, molim te! ..-,.,
- A ti, gdje Íeġ pa za starog Galamu.
- Minda! ., . y˝y˝ .Åy˝Å u , . . y˝. '
- UUUU! .y"... . ; :
- Minda, ulazi!
I Minda ulazi u krļmu. Pred krļmom tiġina. Ni daġka vjetra u liġÍu. Sa zatvorenom knjigom pod glavom ljenļarim pod vrbom. Zaļu se bijesan i priguġen kikot, a poslije ludo orgecanje po krļmi.
Podne je, kaġem ja. Nema ni ġive duġe na ulici.
XXI.
VeÍ nekoliko dana ne idem na Koravac. Predveļe sjedim na stijeni sve dok sunoÍa. Poslije do u kasnu noÍ hodam po dvoriġtu. Sluġam kako se kroz lozu i smokvovo liġÍe provlaļi lak i sanjiv vjetar. Toļi se mjeseļeva maglina. KuÍice, razasute po kotlini, bljeġte se tajanstveno. Toranj se nadvio nad selo, naÍulio uġi pa osluġkuje.
Jutrom ustajem rano. Ruġim kamenje niz brdo i viļem iz sveg glasa.
Ivanku ne viĽam. Grlica dolazi u nas. y˝ y"'y˝y˝y˝
- Grlice, ideġ li na rijeku? "
- Ne idem. Mama je bolesna.
- DoĽi u gaj, Grlice! NasjeÍi Íu ti Bari koġÍelo-vine.
Da, doÍi Íe. VeÍ nekoliko dana da nije koze valjano nabrstila.
68
DoĽi, Stojane, i odloġi motike u ġupu. Motike zvek-nuġe, a Puto zareza.
- Poruļio ti Svrzimantija da doĽeġ na Koravac, -kaġe on. - Mnogo prije posljednjih dana. Vida kaġe da je poludio.
Veļe. Ġta li radi ovo Ivanka? mislim ja i puġim lulu.
Duboka noÍ. Negdje u klisuri Íuļe Íuk usamljeno.
XXII.
Budim se kasno. Krvava sunļana zraka pari mi oļi. Cvrļci vriju u liġÍu. VruÍina se razmahuje, a ja u gaj. Smola miriġe u pritajenoj tiġini. Sijeļem brstovinu. Udarci kosora odlijeġu kotlinom.
Neka odlijeġu, mislim ja. Grlica Íe ļuti udarce, pa Íe doÍi u gaj! Granje pada i pokriva zemlju. Ja prestajem. Kotlina utiġaje. Poslije kmekeÍe Bara. Grlica dolazi.
- Evo granja, Grlice! :Å Ona se samo smijeġi.
- HoÍeġ li mi pjevati, Grlice?
Da, pjevaļe mi. Samo ne moġe danas. Majka joj je joġ bolesna.
Sjedamo pod brijest i sluġamo dreku crvļaka. Grlica plete ļarapu. Bara brsti, a ja priļam. Priļam dugo o ġivotu u gradu i Grlica mi niġta ne vjeruje.
- Ti to sve izmiġljaġ, - kaġe ona i smije se posti-Ľeno.
Ja joj se primiļem, a ona, sva zbunjena, pogreġno plete ļarapu. Grlim je, a ona plamti. Igle prestaju zvonc-kati. Grlica zatvara oļi i sva se predaje.
- Grlice, ti me se viġe ne bojiġ. Je li?
O, ne. Ne boji me se viġe, kaġe njezin smijeġak kroz poluzatvorene oļi.
69"G'Mjr

Otkopļavam joj jeleļe i ġapÍem na uho:
- Grlice, grud ti je mala i jedra. HoÍu li je poljubiti? Grlica zatvara oļi i sva strepi podatno. Ja je ļvrsto uzimam u naruļje. Poljupci joj prġe kao ġerava. Omamljena je. Govori neġto nerazumljivo i sva cepti kao preplaġeno tiļe. Tijela nam gore kao smola u gaju.
- Grlice, otvori oļi! HoÍu da ih vidim! - kaġem ja, a ona otvara oļi i neki nasmijani sjaj gori u njima.
Tiġina miruje. Ļujem kako nam biju srca. Poslije ustajemo zbunjeni.
- Grlice, zar ti ne znaġ ko je to Grozdan i Grozdana? - pitam ja, tek da neġto reļem. - To su vjeļiti ljubavnici.
Grozdan i Grozdana. HoÍeġ li da ti priļam
0 njima? Sjedi do mene i sluġaj!

I ja priļam:
Davno, davno ģivio je u ovim stranama jedan narod, a nazivao se Bogumilima. Bili su to dobri ljudi, a kada bi ko od njih umro, metali bi mu na grob po onu jednu veliku stijenu, jednu od onih ģto se i dan-danas bijele dolje na Radeģu. A onaj najveĺi steĺak, ureģen cvjetovima, to je nadgrobni niģan kneza Trpimira.
I tako u kneza Trpimira bila kĺerka Grozdana, a najljepģi momak u selu zvao se Grozdan. Najbolje se bacao kamena s ramena, a iz lova se nikad nije prazan vraĺao svojoj kuĺi. Bio je siromah. Imao je staru majku, jednu njivu pred kuĺom, veliku kamenu posudu za kiģ- niļu i ģrvanj pod dubom u dvoriģtu.
I tako se oni voljeli, Grozdan i Grozdana, a knez Trpimir ni da ļuje za to. U predveļerje sjedjela bi Grozdana u vinogradu pod kuĺom i sluģala kako Grozdan, ļak na drugoj strani sela, svira samo njoj, Grozdam, i ļezne za njom.
- Lijepa Grozdano, - svirao je on - o, da si kĺerka
1 crnog vraga i samog vukodlaka, uveo bih te u moju kuĺu i bila bi sretnija nego u dvoru tvog oca bogatog.
a
7)
o ^i
- Grozdano, lijepa djevojko, prolaze opojna proljeĺa i site jeseni, a ja uzalud sviram na moje dvojnice, sviram tvoje najmilije pjesme i sa zvijerima se borim da zaboravim na tugu svoju.
- Grozdano, ljepa djevojko, jesi li srca kamena, ili ti kneģevski ponos ne da da ljubiģ sirotana Grozdana?
- Cvjetaju ljubice, a ja tugujem. Zore vinogradi, a ja samujem. O lijepa Grozdano, svisnuĺu od ģelje za tobom!
I vraļara Domulja sluģala je dugo ovu tuģnu pjesmu, i pogledala u ļini i saznala sve.
I tako jednog dana, Domulja pode u kuĺu kneza Trpimira i zateļe Grozdanu gdje tuguje u baģti pod smokvom.
- Dobar dan, Grozdano, lijepa djevojko! - reļe joj vraļara Domulja. - Ġto si tako tuģna? Reci baki da te izlijeļi! Jer ja lijeļim od svakog uroka, svake tuge i bolesti. Grozdano, lijepa djevojko, ja znam: ti voliģ Grozdana, moga susjeda, najljepģeg momka u selu, ģto najdalje baca kamena s ramena i nikad se prazan ne vraĺa iz lova.
Tako je govorila vraļara Domulja, a Grozdana je pristala da se potajno sastane sa Grozdanom, ļim vraļara upita za savjet Zmijskoga Cara i napravi ļini.
Tako ja priļam, i joģ viģe, a Grlica sluģa bez daha, dok pada sumrak i veļernje sjene lijeģu pod brijestove u gaju.
- A sada, Grlice, vrijeme je da idemo kuĺi, - kaģem ja. - Sutra Ĺu ti priļati ģta je rekao Zmijski Car. Doľi na izvor!
I Grlica ustaje i cijeloga je puta zamiģljena. Na klancu je grlim, a ona ģapĺe: ,. j
- A je li, Ozrene, hoĺe li se oni zauvijek voljeti.
71
~3
^ ~XXIII.
Sutradan Grlica dolazi na izvor, a ja priļam:
- I tako vraļara Domulja ode Zmijskom Caru, ode mu pravo u njegove dvore.
- Vraļaro Domuljo, znam ģto si doģla, - reļe joj Zmijski Car. - Gledao sam kroz ģuplju medvjedu glavu u utrobu vukodlakovu i sve sam saznao. Niģta ti ne koristi ako mi ne izlijeļiģ mog prvog vojvodu cmostrika Ljuticu i junaka Poskoka. Zadobili su krvave rane u borbi sa cijelom ļetom blavora Kuse. Eno ih sada izdiģu u dvorani, a dvore ih tanke prisojkinje i ljuto cvile nad njima da mi se srce cijepa od ģalosti.
I vraļara Domulja ode po trave ļudotvorne i ljekovite i kuha ih za tri crne noĺi, za tri gluha doba, u loncu od ilovaļe, pa ih odnese Zmijskom Caru da njima lijeļi svoje junake.
A kada junaci ozdraviģe, Zmijski Car pozva vraļaru Domulju i reļe joj:
- Ļuj me, vraļaro Domuljo! Ti si spasla moje prve junake, yojvodu Ljuticu i junaka Poskoka, a tvoji ljubavnici neka se ljube vjeļno, sa svim ljudskim slabostima i slastima.
To reļe i nestade ga, a Grozdan i Grozdana, istoga ļasa, postadoģe nevidljivi svakom u selu osim vraļari Domulji.
Knez Trpimir umre od tuge za svojom kĺerkom, a majka Grozdanova isplaka oļinji vid za jedincem Grozdanom.
Grlica naslonila glavu na moje rame pa sluģa. Zaĺu-tali smo. Huļka ģumi u stijenama. Grlica, krhka kao trska, sva u mom naruļju.
Najednom odskoļi iz mog krila, sva pocrvenje pa poblijedi. (furjb glavarov stajao je na litici i zlobno nam se kezio.
72
r
Ģege isprģile zemlju, pa voda na Koravcu curi kao s lista. Zemlja popucala od ģeľi, a liģĺe plane pa opane. Danju bezizlazna mlitavost. Kokoģi vrataju, a u naģeg Pute krvave oļi. Noĺi mlake i pijane.
U brdima zavlada ģed i bezvodica, pa na Koravcu otimaļina o vodu. Pojila zasuģila, a blago se gura i tuļe rogovima oko korita.
- Gonite ih na rijeku, smetenjaci Boģiji! Pocrkaģe vam od ģeľi, - viļe Svrzimantija.
- Ne moģe se preko tuľih irada, a virovi daleko.

- Eh, daleko, daleko. A vi pustite da vam blago skapava.
Vinogradi zriju, a ja na rijeku. Ģivim nepomuĺeno i hvatam ribu sa ļiļa-Krnjom. Leģim na pijesku podno kolibe, a neki glasovi pridolaze uz vodu, sve pliĺakom, dok se ne ļu smijeh pa glasan razgovor. Seoski momci provode praznik na kupanju: lijeģu na pijesak podno mene i razgovaraju o djevojkama.
- Znate li koga sam neki dan vidio dolje pod Brijestovima? Maru Lekiĺa^ Obukla neku dugaļku koģulju do ļlanaka pa se buĺka u vodi, a ja na pijesak. Andro, idi s pijeska, molim te! -kaģe ona. Idi! Studena je voda; da se malo zagrijem na suncu. - Pa hodi, grij se! Ko ti brani, kaģem joj ja. A nje stid, sve dok joj ne dodija studen. IziĽe, a koģulja joj se pripila uz tijelo, pa kao gola. I odmah pobjeģe. Samo se okrenu, nasmija mi se i nestade je u vrbama.
- A ti stojiģ kao slijepac. Ljudi, kao da ga gledam, - reļe drugi glas.
- A ģto bi joj ti? Ă;
- Mari? Idi, budalo! y;.. > ;,, ;.-Ostali zagrajaģe, a treĺi nastavi:
73- Mene u Giljanima pozna svaka djevojka. Ļudne su vam te planinke! Jedre i snaģne, dopuģtaju, ļini ti se sve, pa kada upravo misliģ - evo je! - a ona te zbaci sa sebe kao vreĺu.
- Poznajeģ li ti Matiju Petljanovu. y
- Koju Matiju? 'y""
- Onu ispod borova. !!
- A, ha, onu dugaļku. Poznam. *
- E, poģao ja preklani sa Jerkom, poģao prvi put djevojkama. Noĺ tamna. Ne vidi se ni prst pred oļima, a ja i Jerko privukli se pojatama. Pas zalaja, a neko iz kuĺe. Matija! - ģapnu Jerko pa se izgubi dolje u njivama. On ode svojoj djevojci, a Matija ravno k meni.
- Ġta ĺeģ ti ovdje? - pita ona, a ja ni bijele ni crne. Zapeo kao nijem.
Nasta urnebesan smijeh i vika. Poskakaģe u vodu pa, vriģteĺi i udarajuĺi obijesno nogama o bujicu, ot-plivaģe niz tok.
Ja ostadoh sam na pijesku. Rijeka mi bljeģti u oļima. Hvata me san. Ļuh tihe i brze korake. Grozdana se naģe nada me. Zubi joj bijeli, a plave oļi nasmijane, zavodne.
y^ Grozdano, ģto si ostavila Grozdana? - pitam ja.
- O, ne. Nisam ga ostavila, - kaģe ona. - Grozdan nevjera; obilazi sela i vara djevojke.
- Ozrene, ģto spavaģ sam na pijesku? Ustani i poĽi sa mnom u moju skrivenu kolibu! - ģapĺe Grozdana,
^p sva preplanula od sunca.
" ov Á ~ Hoĺu, Grozdano, - kaģem ja i smijem se. ' Kroz otvor haljine vidio sam joj ruģiļastu grud.
Koliba je malena i sva zarasla u brģljan. Kako li prije ne vidjeh ovu kolibu! Ļudim se ja, a Grozdana smijeģi, pogaĽa mi misli. >,Åy
Ulazimo. Koliba sva plava. '
- Grozdano, tvoje je tijelo ruģiļasto, a koliba ti je sva plava, - kaģem ja.
- To je od sunca, - ģapĺe Grozdana, zavodno se smijeģi i sjede mi na krilo.
- Ozrene! Gdje si ostavio gur? Ooj! - dovikuje ļiļa-Krnjo i budi me.
Ja ustajem. Spremam se u lov.
- Znaģ, Ozrene, juļe doĽe onaj zelembaĺ, lugar, pa mi kaģe: "Ļiļa, kaģe, zabranjeno je loviti ribu bez dozvole."
Kakve dozvole, Bog s tobom, kaģem ja opet njemu. Zar zna riba staje dozvola? I stari su naģi lovili bez dozvole, pa je ribe uvijek bilo. Ko kad je Bog daje.
- Neka samo ļeka dok me uhvati. Hehee, moj zelembaĺu! - nasmija se podrugljivo ļiļa-Krnjo i mi za-gazismo u vodu.
xxv , t,
- Krivoģija naplatio smokve, - sreta me Leko na ulici sav procvao od sreĺe. - Danas treba da pane odluka. Hajde!
- A gdje si ti poģao?
- Ja? Po te. Svrzimantija ne dozvoljava da se otpoļne bez tebe. Okladili se u deset litara.
- Pa jeste li vi poludjeli? Ko Íe vam na ovoj vruĺini sjedjeti u krļmi? Vidiģ li da se izgori, - kaģem ja.
Vida sve natopila vodom. Hladno je kao u trapu. Jest, poģtenja mi!
Eh, tvoga mi poģtenja! - mislim ja i mi skreĺemo na Koravac.
UĽosmo u krļmu. Zabljeģtale mi oļi na suncu, pa nikoga ne vidim. Iz tame nas podzravljaģe. Vlaga, vonja i prozori pozatvarani. Galama sjedi za tezgom. Svrzimantija me dozva k sebi.
75- Sad Íe poļeti, - kaģe on, nekako tiho i sveļano. Leko sjeda za sto do Minde, deda-Ġkembe i Kri-
voģije. Svi Íutimo, samo se ļuje teģko deda-Ġkembino disanje. Kao da tanka pila prolazi kroz srļiku drveta. Mi oļekujemo, a pjevaļi se ustruļavaju ko Íe prvi da otpoļne.
- Hajde, djeco, poļinjite. - viknu Galama.
- Ja Íu prvi, - kaģe Minda priguģeno.

On se izmaḷe na kraj stola, zatraġi ḷaġu vina i gucnu. Njegova razrasla figura i ruka zadignuta na ġiju ocrtavala se jasno u polutami. U toj pozi odjeknu visok i snaġan glas, diġe se, nape i puḷe u krḷmi.
Minda je probao glas.. , .,.,.....
Opet gucnu i otpoḷe: y'y'.-...
Voda tekla,
Voda tekla kroz luge zelene,
A kraj vode,
A kraj vode ḷarape vunene.
Boġe mili ḷije li bi bile!
Minda se sav dao u pjesmu. Glas mu treperi toplo i osvaja sluġaoce. Neġto soḷno i muġkaraḷko ima u njegovom glasu, ġto nam otvara cijelog Mindu. A kada doĽe do onoga mjesta:
Traġe Maru, , . .
'".; ' Traġe Maru, al' je naÍi neÍe; Kroz lugove hitra voda teḷe -
svi pomislimo da je Krivoġija izgubio okladu. Svi smo bili tronuti, a Minda izdiġe, ciknu i presjeḷe.
Tiġina! Dedo Skembo duboko diġe i tare znoj sa ḷela.
- E, plaho. Minda, plaho! Nije ḷudo ġto te djevojke toliko vole, - kaġe dedo.
76
Krivoġija je silno uzbuĽen. Prinese ḷaġu usnama, a ruka mu drhti. Gucnu i on, iskaġlja se, iskrivi ġiju, ispusti nekolika visoka i sumorna tona, pa otpoḷe:
Kuka sinja tica kukavica
A na kuli mladoga Ivana.
To ne bila tica kukavica '" '
Nego stara Ivanova majka; ;lW '
KukajuÍi veÍ je oslijepila. : '
Krivoġija izvije i oteġe ġalovito. Glas mu nije topao, ni bujan kao Mindin, ali je silno ġalovit, kao i pjesma mu. Majka piġe sinu u tamnicu da mu je kula oronula, a strehe popadale i da mu se preudala ljuba. A kad doĽe do onog mjesta gdje ulazi majci u odaje, a ona ga pita:
Ko dolazi meni u odaje? y'y' Ne vidim te, ġiv ti bio majci. ,! ;
"y'y'y' y'y'y"y' Oḷinji sam vid ja isplakala, <:.'.:y'..;' . Oplakuju Íi mog sina Ivana... y' .
Vida zajeca dolje u dnu krḷme, a muġki osjetiġe nemir i oboriġe glave kao krivci. Krivoġija je probudio najdublja i najskrivenija osjeÍanja u njima. Svi su postali dobri, poboġni i krotki kao i pokajnici. Svrzimantija je drġao glavu u rukama, a Vida jednako jecala.
Krivoġija zavrġi pjesmu kako Ivana niko ne prepoznaje osim psa. I majka ga po psu prepoznaje, jer odavno zalajao nije, nego samo vijo oko kule. Ali kad Ivan ispuġta majku iz ruku, vidi daje mrtva od radosti.
Svi teġko Íutimo. Nenadano se razlijeġe lelekanje kao za mrtvacem.
- Vido, izvedi ga! - kaġe mraḷno Svrzimantija.
- Ko je to - upitah je nehotice.
77- Bespara, grbonja, - kaġe Leko. - Ti ga joġ nisi ni vidio. Bio se razbolio proljetos, pa otiġao u Vrde. On i ne izlazi iz baġte i kuhinje.
Galama ustade iza tezge i postavi piÍe, a mi svi mirno, kao na molitvu, priĽosmo stolu.
- E, alal ti vjera, sinko! - kaġe dedo Ġkembo, a Svrzimantija mu samo Íutke steġe ruku.
- E, i Minda je pjevao, ali ovo, brate, ujeda za srce, pa bi mu ḷovjek dao i posljednji zalogaj.
- Ih, da vi znate kako je pjevala moja pokojna Jurka! Ih, braÍo moja! Mi ovako sjedi, pa zapjevaj, a kiġa pada i sve se zeleni. Lelee! - uzdahnu Krivoġija, a oko mu zasuzi.
Leko ga pogleda ispod oka. Ġali nije bilo mjesta. Samo se pilo. Vida ode u kuhinju, a Galama priĽe stolu. Govorilo se o pjesmi.
- Eto, ġta vam je pjesma. Jaḷa je od svega na svijetu. Jaḷa je, boġe me oprosti, i od molitve, - kaġe dedo.
- Ni stotine Haralampijevih predika ne bi ovako djelovalo na ljude, - kaġe Svrzimantija. - Samo ima razlike izmeĽu pjesme i pjesme. Na moġe da ti gusla po cijelu noÍ, pa jedna u uho, druga mimo uha.
- Hajd, u zdravlje pjevaḷa! - kaġe Leko, i svi se kucnusmo.
UĽe Vida:
- Siromah Bespara! Eno ga joġ jeca u baġti.
- Samo neka popije koju pa Íe odmah prepjevati, kaġe Leko.
- Ih, ih! - jednako uzdiġe Krivoġija, kao da ima neġto tako veliko da kaġe, ġto se uopÍe ne da izreÍi.
:: Razgovor oġivljava. Pjesma ostaje u nama kao neka prekaljena uspomena, a laka svakidaġnjica obnavlja se i treperi.

Pije se. Vrijeme prolazi. A kada Vida otvori prozore: osjen preġao preko krļme. Svjeġ vjetar pirnu i pokrete raspoloġenje.
- E, jesi me natpjevao, Krivoġija, ali hajdemo sad jednu veselu! - kaġe Minda i zapjeva treskajuĺi nogom i dajuĺi takt:
U pohodam' kad si bila,, y˙
Ġta si donijela? v- ; y˙
Donijela sam, svekrvice, ,
Sto sam donijela. ...y˙...,.y˙, ;
Prazan brzdar donosila,
Prazan vratila.
I mi svi prihvaĺamo:
Haj, haj, haj! ' . : . ,. :y˙y˙y ;.,.{.,. ,?
Prazan vratila.
Kasnije predloġi neko da igramo, i uhvatismo se u kolo. Ja sam igrao bijesno, kao konj, a Svrzimantija je dizao koljena do zuba. Krivoġija istegli ġiju, pa se klimata, a Galama se truska lijeno i pospano. Vida i Minda sjede za tezgom i pucaju od smijeha.
- Gledaj Ġkembu! O, Isuse Boġe, gledaj samo Ġkembu! Pravi medvjed! - vriġti Vida i previja se od smijeha kao u grļevima.
Dedo je huktao i podizao teġke noġurine, a trbuh mu se tresao kao mijeh.
Minda zapjeva, udarajuĺi pesnicama o tezgu, uz zveku ļaġa i praznih boca:
Privezan za lanac,
Medo doġo na klanac, v
Iġte koru hljeba
Da prismoļi meda. '
79y˙ A mi udarismo joġ jaļe. Ļaġe zvone kao lanac, a mi bjesomuļno mlatimo uz medvjeda dedu, sve dok se, napola mrtvi, ne svaljasmo pod stolove.
Smrkavalo se kad sam napustio krļmu. A moġe biti da je bila i duboka noĺ. Snaġan vjetar zalijetao se sa Mrkulje i povijao me k zemlji. Iġao sam ļetveronoġke. Neko je urlao u stablima kao da mu Ľavoli koġu deru.
Vile tuku staru Ļavaruġu, mislim ja i dalje se vuļem uzbrdicom, razbijajuĺi prste i hvatajuĺi se za stijene.
Nad Svrzimantijinom kuĺom zakikota bura i zaigra u borovima. A Mindin refren izletje iz granja i zavriġta:
Haj, haj, haj! Prazan vratila.
Refren me prati sve do Stubline. Kuĺa zatvorena. Ivanka spava. Kucam na prozor i zovem, a bura zviġdi u dudu:
Haj, jah, haj! , , s.
Prazan vratila.
Gdje li je ovo Ivanka, Boġe moj! Otkad je samo nisam vidio! - ļudim se ja i lijeġem pred njezina vrata.
y˙ y˙y˙ Å-Å- xxvi. y˙ y˙y˙y˙ ÅÅy˙
Vinogradi uzreli. Puhne mlak vjetar, a miris loze prospe se kotlinom. Miriġe uzavrio sok. Vruĺine ġegu, a opet se osjeĺa da su na izmaku. U liġĺu zreo ton. Vazduh podsjeĺa na blisku jesen. Na Koravcu puna Pojila baļava. Zvoni tupa i obla lupnjava: nabijaju obruļe na visoke baļve i masnice. Skoro Íe berba. Uzrelo ljeto miriġe na jedru dojku. Sunce zalazi, a ja hodam po vinogradima. Grozdovi zabrekli. Smokve tenice uġutjele; vise pune meda. Sjedim u Klinovcu, a ġute ptice vuge lijeĺu i dozivlju se po vinogradima. Kamo ti lov? Kamo ti lov? Sve joġ isto kao i u doba djetinjstva. Sjedam pod trsove: neko se kikoĺe razbludno, pijano.
Ko li se to kikoĺe? mislim ja i ļuh kako Grozdan golica Grozdanu.
- GroġĽe je razbludno, - govori Grozdan. - Ti razbludno kikoĺeġ, Grozdano. Zaġto mi paliġ krv, o\ Grozdano!
A Grozdana vriġti u lozi i vriska joj ozvanja i pro-siplje se po vinogradima. A poslije sve utiġaje i ja ļujem . ġapat u lozovu liġĺu:
- Grozdane, varao si me cijelo ljeto. Varao si me sa seoskim djevojkama. O, sve sam ja ļula.
- Varala si i ti mene, Grozdano. Varala si me sa mladiĺem Ozrenom. Vodila si ga u naġu kolibu, a ja sam je napravio. Sram te bilo, Grozdano!
Ljubavnici se svaĽaju, skoro Íe ohladnjeti. Uskoro Íe i jesen, kaġem ja. Ovo su posljednji i najstrastveniji trzaji ljeta. Idem u gaj. Grlica stoji sama pod koġĺelom. Nema Bare.
- Doġla sam samo da te vidim, - ġapĺe ona. -Znala sam da Íeġ doĺi.
Dugo sjedimo u hladu. Grlica gleda u me, a u oļima joj treperi neġto nemirno, nasmijano. Najednom se trġe i zagleda ustranu:
- Nekud je proġla zmija. Ļula sa joj ġum.

- Grlice, mnogo mislim na te, - kaġem ja. - I sada sam poġao u gaj da sijeļem kostilovinu. Eno kosora u plotini.
Poslije joj otkopļavam jelek i milujem grdi. Grlica sva gori, zatvara oļi i privija se uza me. Zatim se trza, ustaje i bjeġi preko plota.
n
80
81T
- Zbogom, Ozrene! Htjela sam samo da te vidim, - kaġe ona i smije se.
Zatim se povraĺa i gleda me ispitljivo.
- Je li Ozrene? ð Zaġto si ti u selu kad si uļio ġkole?
- Pa jest, Grlice, uļio sam, ali ja volim u selu. Ona se zamisli, pogleda me joġ jednom, pa pobjeġe. Svraĺam kuĺi.
Otac sjedi na sofi.
- Kud se ti uvijek skitaġ, Ozrene? - kaġe on. Knjige ti dolaze a ti ih ne otvaraġ.
- Ima vremena, oļe, - kaġem ja, nabijam teharu duhanom, pa idem na Koravac.
Podne. Sve utiġalo. Krļma tamna, vlaġna. Iz kuhinje dopire cijukanje, pa poslije neki tiļji glasovi. Vida siĽe odozgo iz odaje.
- Vido, ġto ono ciju|e u kuhinji?
- Bespara svira na pero od luka. Ja ne znam koji mu je vrag. Ļim svrġi posao, on palac u pero pa pijuļe.
Otvorih kuhinju. Masna i zgrļena prilika sjedi na naĺvama, maġe nogama i puġe u pero od luka. Kad me ugleda, odloġi pero i nasmija se idiotski:
- Hohooo! Ja ovako, - kaġe on.
- Tako, tako ti, prijatelju, - rekoh ja i pritvorih vrata.
- Kad Ĺete vi otpoļeti? pita Vida. Mislila je ne berbu.
- Otac misli u srijedu. Samo se zabrinuo za ki-ridġije.
Ude Leko. -yŕyẏyẏy" \
- Hoĺemo li jednu? Daj, Vido! T ?: Vida donese karte, ja zapalih lulu ifj
- U pola litre.
- U pola. Pik!
82

XXVII.
- Sutra je berba, Grozdano. Skovao sam ti najljepġi noġiĺ. Nijedna djevojka neĺe imati tako lijep noġiĺ kao ti.
A Grozdana se samo smijeġi, uzima mu ruku i meĺe je na svoje grudi.
- O, miluj me samo, miluj, Grozdane! Umrijeĺu, ako me ne budeġ milovao! - kaġe Grozdana.
Idem ulicom, a Ivanka preda me.
- A gdje si ti, Ivanka? Ġto nisi doġla u naġ vinograd?
- Nisam mogla. Pozvao me Amidġa k sebi, pa nisam mogla. ;
- A gdje Íeġ biti na konaku, Ivanka? .,-v
O, to ne zna ni sama! Gledaĺe svakako:da doĽe kuĺi, kaġe Ivanka i smije se. ;.
Ja u vinograd, a Andre istrese sepet u rpasnicu. Vrisnu, a cika se crveno zacereJ^a niz vinogracl i prosu po breġuljcima. ... ,(, ...'* Å t {yẏyẏ'h't'>'yẏ
~ HaJ> haJ! Å Å;yẏy;.yẏ-i-:,':^; :r'yẏ../:!.yẏ-'
- Zdravo, Andre!
- Hohoo! Zdravo, zdravo! - viknu Andre, pa dohvati meļku, a groġĽe zafuĺka u masnici.
- Hiġġ! Ġta ste navalile, gladnice Boġije! - a cio roj pļela zazuja mu nad glavom.
Andrina koġulja, od debelog beza, sva ulijepljena maġtom. Fes mu krvav, znojav, a opanci utegnuti likom. Ne gleda gdje sjeda. Bilo groġĽe ili balega, svejedno. Sve je Bog stvorio.
- Na berbi, ko na berbi, - kaġe nemarno Andre.
- Grlice, je li ti vruĺe?
- O nije, nije - a sva plamti od ġege i stida. Poslije idem pod smokvu i sjedim.
83T
Podne se primiļe. Vazduh vri i podrhtaje, pritiġte i sagorijeva obronke i puġi se po usijanim brdima.
Osjeĺamneļiji pogled na sebi. Okrenem se: Grlica zastala u redu, pa me posmatra.
Beraļice sve u bijelu. Znoj im se cijedi niz plamena lica. Oļi im plamte i biju vreli damari. Vrela i ġestoka zapara omamljuje ih ispod zapaljenih trsova.
- Vrijete kao mast! - kaġe Andre, a oļi mu zapele za Marine grudi. Mara diġe kroġnju na rame, a grud skoļi kao praljak. Neġto nevidljivo poteġe Andru, i on naġe za njom uz vinograd.

- Maro. Å"y' '
- Grko! ' y'y'y'y'yÅy'y'y' ÅÅ:Å'Åy'
- HoĺemoIi malo u ulicu? ;':
- ņavo te nosi od mene!
- Hahahaa!

Andre je stiġe i uġtinu, a ona vrisnu, i ġene se golicavo zakikotaġe dolje pod trsovima. Ģene zapjevaġe, a muġkarci zavriskaġe. Razdrta vriska dere kroz zapaljen vazduh hrapavo i obijesno. Negdje zveknu bukara, a kikot zazvoni bezobrazno i raskalaġeno.

U treĺem redu kikoĺe Doma i zove Juru da joj izruļi sepetnjaļu. Sva crvena i zabrekla, stenje vrelo i kupi opale jagode. A Jure, visok kao da ĺe se s nekim rvati.

- Hohohoo! Eto, eto!

Jure zaĽe u red, prignu se Domi, toboġe da dohvati kroġnju, pa kao medvjed stade da joj brunda na uho i pali je vrelim dahom. Doma teġko diġe, govori neġto isprekidano i grca. Slabine joj se pokorno uvijaju, a Jure joj zavlaļi svoju ġuljavu ruku u njedra i zaduvano krklja.

- Hej, vas dvoje tamo! Heheee! Vidimo mi!

I smijeh se ponovo razlijeġe vinogradom, a negdje vrisnu kubura, pa zasu. Vazduh se zanjiha, demonski zasmija, pa smiri.

84

Stari Ante skinu svoj upljesnali ġal, otra znoj s gole lubanje i odahnu:

- Ih, hii, baġ je pripeklo!

Vreo dah poletje i zamre u vinogradu!

Sav sam u goloj vodi. Skidam koġulju i cijedim je.

Upaljen sok satrvena groġĽa golica nosnice. Ģestina se sama sagorijeva. A kad se pritegneġ, ġilavka zabrekne u tebi, pa ne moġeġ da ne vrisneġ i Mari ne zavirig u njedra.

I sve tako, po cio Boġiji dan. Pod smokvom ġaka hlada, a na suncu vriju moġdani.

Drumovi vriju konjima, uzvrigtalim kiridġijama, znojem i uġeġenim maġtom. Ugrijani konji jure pod punim mijehovima, srdito frļu i maġu repovima. Zvrndaju vrtoglave muhe. Gore zapaljene kapine, a ugrijani drumovi jeļe pod bijesnim topotom i vrelom omarom. Znoj izjeda tijela i svuda niļu povici i dovikivanja: >

- Heej!
- ņii! ";" :V: "Å \
- Kriva! .- y' ÅÅ' '-y'-y' ': ;' ; '
- Tooļ! ' y'Å"" " ;
- Pritegni desnu praļu! ' ' ;'
- Hehee! .-y' .->y'y'y' y'y':y' , . ,
- Brrr-tooļ!

Naļas sve utiġa, pa neki ġamor, ġagor, brundanje, pa opet udri iznova.

DoĽe vrijeme uġini, a Andre poļe da zadirkuje ġene. Smijeh zvoni, ruļak tukne na mjeġinu, pa opet: raspo-djeljuj se i tjeraj redove. Pjesma odlijeġe sloġno i prelazi bregove, odlazi na ġirine, sve dok ne zaĽe sunce i svjeġ vjetar ne siĽe s Mrkulje u kotlinu.

Smrkava se, a otac ġalje Martina po veļeru. Mrak. Sjene se zavlaļe u kapine, a ja pratim Grlicu.

- Niġta se ne vidi, - kaġem ja Grlici i grlim je u potoku. Grlica sva drhti. Ļujem kako Martin ġuri uz

85ulicu. Prestraġeni djeļiji glas odlijeġe odozgo iz Krļe-

vine:

- Mijoo! O, Mijooo! SunoĺajeIse, pohiti domu, oooj!

A domala se prosuġe vatre po vinogradima kao o Ivanudne.

VraĺamIse na veļeru. Andre stoji kraj vatre crven kao krv, a za njim se oteġe sjena kao za jablanom.

XXVIII.

A Koravac uzvigtao i uzvrigtao. Mast vonja, vri u badnjevima, vri u ljudima, a u Galaminu podrumu pravi mravinjak. Muvaju se konji, motaju se ljudi, a Galama prima, mjeri i nadvikuje sve:

- S darama 48. """"y'y'.'y'.y','"""y'";. y'
- S darama 45. ; ' :
- Piġi, Ivko! y'..'Å;y'y'"!
- Mjerite dare! : . '
- S darama 63. ' . ','y' Å.....

A dvojica mjere mijehove. Mjeraļica im ġulji ramena, a u kari, na kantar objeġeni, vise mijehovi kljuka! Momci ih dohvataju i tresu u badanj. Poslije, Nikola silazi u badanj, pa gazi.

Svuga zvoni smijeh, glasovi, svaĽe i prepirke. Vida izgubila glavu, kao daje dernek na Gorici. Momak Biĺŕŕŕa neprestano okreĺŕe raġanj, a miris peļenice prosiplje se po Koravcu. Nemarno zvone zvonca na konjima, kiri-dġije se motaju, ipijaju politrice i viļu.
Tako po cio dan. A kad padne veļer, pravo slavlje: Vida zaġeġe karbituġu, da iglu naĽeġ pred krļmom. Svijet se slegao iz gornjih brda, graĽani izmiljeli iz Kamen-grada, pa se sve sjatilo pred Galaminu krļmu. Drumom

jednako promiļe svjetina, a u ruci kog muġkarca zaki-koĺŕe po koja ġena preplaġeno i golicavo.
- E, bijesna je ġilavka! - kaġe neko pred krļmom. __ Zagrije i staro, akamoli neĺŕe mlado.
- Jesen je blagoslovena, - kaġe dedo Ġkembo, a Svrzimantija poteġe duboko iz bukare.
- Bolje je iz drvena suda, - kaġe on meni, - Vino je pitkije, a i ladnije.
- Zbogom prijatelji! - kaġem ja mom stolu i zalazim u ulicu. Po vinogradima jednako gore vatre, vriġte kubure i razlijeġe se pjesma.
- Ivanka, Ivanka, - zovem ja priguġeno, a vrata se otvaraju.
- Zaboravio se me, Ozrene - kaġe Ivanka. - Ļula sam da odlaziġ nekim djevojkama.
- O, ne vjeruj im, Ivanka! ne vjeruj im niġta! To oni sve laġu da nas zavade. To ti je rekao Jure glavarov, ja znam.
Laġov jedan. Stuĺŕŕŕŕi Íu mu njuġku ļim ga vidim.
I mi se mirimo.
- O, otkad nisi bio kod mene! - ġapĺŕe Ivanka i provlaļi mi prste kroz kosu.
- Ivanka, miriġe li krevet.
- Metnula sam u nj feslidġan da nam miriġe, -kaġe ona i privlaļi me k sebi.
Ivanka me krġi u svom naruļju i prġi me poljupcima. Sva je usoptana, zapaljena.
- Ġta je tebi noĺŕas, Ivanka? - pitam ja, a ona se samo priguġeno smije i grca u poljupcima. Poslije ustaje, baca koġulju sa sebe i lijeġe do mene.
Ivanka je omamljena. Sva se lomi i nezasitna je. Govori isprekidano, grļi se sva i kada se zamori, neġto joj vrelo hropi u grudima.
Iz vinograda zaluta pokoji glas do pod naġ prozor, a ja poloġim glavu na Ivankine grudi, pa mi se ļini da ti glasovi zvone negdje daleko, daleko, a ne u naġoj
87kotlini. Poslije Ivanku savladava umor. Ivanka spava u mom naruļju. Ja je pokrivam, oprezno izlazim i hitam u vinograd.
Masnica ispraġnjena. Jure hrļe kao preklan.
- Hej, Jure. Jesu li ovo tovarili?
- Jesu, jesu, - odgovara Jure pospano. Otjerali su ļetvero konja. Kaġu, hladnije im noĺŕu. Vatra gasne. Liġĺŕŕŕŕŕe treġnje crnice treperi plaġljivo
nad nama. Negdje vrisne kubura i jeka zamre u crnoj noĺŕi. Lijeġem na gunj. Vatra joġ samo tinja. Liġĺŕŕŕŕŕe ġuġti i bude se fini ġumovi u noĺŕi, u meni. Lak vjetar miluje me po kosi. Laku noĺŕ!
...;. . y˙ , y˙y˙;" ; y˙ xxix. ;:.;-;. ;y˙., , ,
Juļe mi kaġe Svrzimantija:
- Ozrene, pazi na Juru glavarova! Prebij mu koje rebro da te bolje upamti! Bolje prije nego poslije.
Cio sam dan mislio na njegove rijeļi. Budim se i odmah mi dolazi na pamet:
Prebij mu koje rebro, da te bolje upamti! Bolje prije nego poslije.
Sijeļem veliki drenov ġtap, a udarci mi odgovaraju onekud iz gaja:
Neka samo pokuġa daje joġ jednom napastuje! O, kuku tebi, glavarov Jure, neĺŕeġ nikad viġe okusiti pure! Hahaa!
Prostrijeĺŕŕŕŕu te nasred vinograda kao pudar Biĺŕŕŕŕe
Ġtap je ļvorav. Treba samo da ga dohvatim i uspomena mu je osigurana.
Hodam ulicom. Silazim na rijeku. Sjedam na brvno povrh ļiļa-Krnjine kolibe, nad mali potok Ġuġku.

Ako ovuda proĽe, viknuĺŕŕŕŕu mu: Natrag! Natrag, skotu jedan! Proliĺŕŕŕŕŕu ti tvoj prljavi mozak u vodu!
Ali Jure nema. Uzalud se uzrujavam, po stoti put preġivljavam sukob s njim i sve to ġivlje maġem nogama nad potokom.
- Hej, Ozrene! Slomiĺŕŕŕŕeġ mi brvno, Bog s tobom! viļe ļiļa ispred kolibe.
- Oh, dobar dan, ļiļa!
I mi razgovaramo o vruĺŕŕŕŕinama, o lukavosti ribe i
0 svaļemu.
- Je li, ļiļa, reci mi pravo; prolazi li ļesto ovuda Jure glavarov?
- Prolazi, prolazi, sinko. Kako ne bi prolazio? Ta drum je svaļiji, - govori ļiļa, a ja stiġĺŕŕŕŕem toljagu u ruci.

Hvata se sumrak, a ja se hvatam strane. Upravo pred Biĺinom pudarnicom, na zavoju gdje je ulica naj-tjeġnja, iskrsnu preda me on, Jure glavom. Ja stadoh, ispruġih toljagu i sav bijesan viknuh:
- Natrag! Ovuda ne vodi tvoj put!
Sav sam drhtao. Njegovo glupavo lice oteġe se iznenaĽeno u oporu grimasu, nos mu pokrvavi, a oļi mu se zapiljiġe u me.
- Zaġto?
- Natrag! RazbiĺIu ti lubanju!
On podiġe pesnicu, pa je odmah spusti niza se i pode pokorno niz ulicu;
Morao je da skrene preļicom preko Kalaļina. Na Stublini stoji Ivanka.
- Ġto te nema, Ozrene, veĺ nekoliko dana?
- Pa tako, - kaġem ja. - Zaposlen sam mnogo.
- Mnogo si se promijenio. Nisi viġe onako dobar
1 nosiġ drenovac. Ġto Ĺe ti drenovac?
- Treba mi. Pobjesnio glavarov pas, pa me moġe ujesti. :
89- Nisam znala, - kaġe Ivanka i zaĺuta.
- Vidjela sam danas Juru, pa mi niġta ne kaġer
- Gdje si ga vidjela?
- Pa gore vrh AnĽine kuĺe. Zapela mu Grlica za oko.
- Ćuti! - dreknuh ja nehotice i stegoh ġtapinu, a Ivanka praġte u smijeh:
- Hahahaa! Pa bog s tobom, Ozrene, ta i on je momak.
U meni je kipjelo. Ivanka mi se svetila. Smijeh joj je bio nekud ġupalj i zategnut.
- Dobro, dobro, Ivanka - kaġem ja toboġe mirno. - Dobro, dobro. Sveti mi se ti samo! Ali ja ti kaġem: Kuku njemu ako je samo krivo i pogleda!
Ivanka se smijela za mnom. Smijala se zlobno kao zmija. ÅÅ.Ă..ƴƴ
' XXX. ÅÅƴƴ:.ƴ
O, proġla je berba! Vinogradi poġutjeli, opustjeli. Neka neutjeġna pustoġ sjedi u njima i plaļe. Sjedim u stijeni vrh kuĺe na izmaku ljeta i premiġljam o minulim mu danima:
O, sve sam jutros osjetio, kaġem, sve! Osjetio sam da je ljeto proġlo i neġto me je bolno taknulo u srce. Sunce bilo odskoļilo. Tiho u kuĺi. Ļuje se kako pļela oblijeĺe oko ġutih grozdova objeġenih o tavanicu. Jesen je medena, kaġem ja. Pļela voli jesen.
Sam sam u kuĺi. Svi su podranili u smokve. Odozdo iz baġte dopre do mene pokoji nerazumljiv glas i sve utiġa. Vidim kroz prozor opruġeno Pasje Brdo, naļiļkano sitnim ġbunjevima draļe kao da su ga ose poklopile. Podno njega intimno prisoje, zaraslo u krhku tilovinu,
punu ġutih i sunļanih sjena, podsjeĺa me na priļu iz djetinjstva.
O, samo joġ nekoliko dana^ovjp^^djkog^naMPos-ljedn]onT~k1lo1n^pfecT^ce~7esen kotlinom i odnijeti sve ljetne snove. Sjedjeĺu sam na stijeni ili negdje u vinogradu. Sluġaĺu kako opada liġĺe. Sluġaĺu svaĽe i milovanja Grozdana i Grozdane.
OjSamo joġ nú^^&Qj
Gospode Boġe, zaboravio sam na ļiļa-Krnju! Potra-ġiĺu kroġnju da mu ponesem groġĽa, kaġem ja, iduĺi na stijenu.
- O, svakako Ĺu mu ponijeti! - viknuh i trgoh se od sopstvenog glasa. Opet Ĺutim, tresem lulu o stijenu i gledam niz kotlinu.
- Traġim te cijelo jutro, - ļuh Grozdanin glas. -Traġim te ima i dva jutra. Grozdan se opija od tuge za ljetom i tuļe me svirepo. Sva sam u goloj modrici.
- Da ti vidim modrice, Grozdano! Izlijeļiĺu ih svojim poljupcima, - govorim ja i otkopļavam joj haljinu.
Nigdje modrice! Svjeġe tijelo smije se golo i po-hotljivo. A ja lijeļim nevidljive modrice i Grozdana se kikoĺe.
- Prevarila si me, Grozdano. Ġto si me prevarila? - pitam ja i sjedam je na krilo. ,
- -: ' XXXI. .: -^ƴƴƴÅ- y'
Sunce me veĺ prġi. Idem na rijeku i sretam Grlicu u ulici.
- Grlice, hoĺemo li na izvor?
A Grlica okreĺe Baru i mi silazimo. Bara pred nama ruġi stijene, a mi jurimo za njom. Grlica zastade i osluhnu:
....
90
91- Sluġaj kako ļudno huji Huļka! Kao da zove. Ovo je pred kiġu. Uvijek ovako huji pred velike kiġe.
Grlica ugleda kupine i poļe ih brati. Sve u grozdovima. Rijetko razasute kao krupne, crne oļi, vesele se na kapini i gledaju u nas. Poslije sjedimo i gledamo Å Huļku. Izvor kljuļa. Preliva stijene i ruġi se dolje podno nas u liticama. Sami smo. Blizina nas opaja.

- Grlice! - a ona ne odgovara. Meĺeglavu na moje rame, a ja osjeĺam kako se neġto napreġe u njoj da pukne, da zaplaļe. Lice joj postade bolno, a oļi suzne.
- Grlice moja! - ġapĺem ja, uzimam je na ruke i dugo je tjeġim i milujem.

Poslije se smirujemo i razgovramo.
- Znaġ li ti, Ozrene, da je preko ove stijene, joġ prije stotinu godina, preġla kuga, - kaġe Grlica.
- Kako preġla?
- Pa tako. Preġla.

Ǎ^ - A je li ko vidio tu kugu?

\ (- Pa vidjeli su je. Kaġu da je dugaļka kao motka

A-! i sva u bijelo umotana. Doľe u kuĺu i niko je ne vidi kada ude. Poslije stane nekome vrh glave i mori. Tako opusti cijelo selo.

ZaĺutasmoObadvoje smo zamiġljali kugu.
- I kada je odlazila, stala je navrh ove stijene' i, vrteĺi se k'o vito, pjevala je:

Ġukadar - bukadar, Viġe ovud nikadar.

Ja prasnuh u smijeh. Smijeġna mi je izgledala kuga kako se, u bijelu i kao motka, vrti na stijeni i kreġti ove ļudne rijeļi.
- Ġukadar - bukadar! Hahaha!
- Ġto se smijeġ? Ne valja se smijati kugi, - kaġe Grlica. - Nju ġalje Bog, jer ljudi grijeġe. *
- Pa rekla je eto "nikadar". To znaļi da neĺe viġe nikad doĺi. Zaġto se ne bi smijali?
- Svejedno. Ne valja joj se smijati, - zavrġi ozbiljno Grlica i poļe da vabi Baru sa stijene.
- Eno je! da pane, sva bi u komade. Bara, Bara! Koz, koz, koz! - A Bara samo zakmeketa i pogleda u nas veselo kao da nam se smije.

Poslije zatutnji u Mrkulji i poļeġe se navlaļiti oblaci, a domala smo nas dvoje hitali za Barom uz puteljak spram sela.

XXXII.

Svu noĺ je prepadalo, tiho, krhko ġumeĺi po napola sasuġenom liġĺu. Kroz otvor na prozoru moje odaje uvlaļi se prohladan i vlaġan vjetar. O^jzbj^mJje^oJ^Prya jesenja kiġa_^p_uġla,^sÃja kotlinu^ kaġerr^ ja ijosjeĺain kako mejispavljuje. ġir.okjnBesJ<craj^ri JumJes>eni.

Budim se: mekana i zlatna nit sunca provukla se kroz prozor i igra mi po licu. Ustajem i otvaram kanate: sunce zlatno, mekano. Pomuĺenogljetnog ġara nestalo u njemu. Bistro je kao od zlatnog stakla. I vazduh je staklen i providan. I brda su staklena i providna.

Za jednu noĺ, o, samo za jednu noĺ, siġla je jesen u naġu kotlinu!

Priroda se profinila. Bestrasna je i sva od jasnih i finih tonova. Sva je od neļega staklena, krhka, a opet tako mekana, kao, kasne, sunļane vlasi.

Da, jesen je, kaġem ja. U prirodu je uġao mir, umoran i bestrasan mir. Ogromne ġute mrlje ġaraju kotlinu. Tanki, bijeli oblaci plove nad njom, ġaraju brda finim, plavim sjenama, a Grozdan i Grozdana sjede u ġutom vinogradu.

92

93- Ġta Íe biti od naġe kolibe kada udare kiġe i vjetrovi? Reci mi, Grozdane! Reci mi gdje Íemo se milovati kada opane liġĺe i zima zavije kao gladna vuļica?!

A Grozdan Íuti. Tuġan je kao da gleda smrti u oļi. Grozdana mu meĺe glavu na svoje grudi i provlaļi mu prste kroz kosu.
- O, ne tuguj, Grozdane! - kaġe ona. - Ima joġ dana i lani smo se o Miholjevu ljetu milovali u naġoj kolibi.

Idem na Koravac. Ļujem na Stublini pjesmu. Ivanka pjeva. Jesen je. Ivanka tuġno pjeva:

Oj pelin pelinļe, "*Åy* Moje rosno cvijeĺe!

S Tobom Íe se moji

yÅ. . . Svati okititi y'. :. . ,-..yy

;, . .y y,-.y::yy Kad me budu mladu Åy y....; . , Do groba nosili. >,

Boġe moj, ġto je tuġna Ivanka! Ne bi je ļovjek ni prepoznao, kaġem ja.

Ivanka, zbogom! Zbogom naġa milovanja! Hvala ti za svaki zagrljaj i praġtam ti prekjuļeranju osvetu.
- Otvoren lov! - kaġe Galama, sav sretan da saopĺi novost.
- Jest, otvoren je, - kaġe dedo Ġkembo. - Pripremite puġke i saļmu! Moġemo u ponedjeljak odmah zorom.
- Hoĺeġliti, Svrzimantija?

1 - Neĺu. Ja nisam nikad ni puġke ispalio.' y'y:
- Ni meni se ne ide, - kaġem ja.

Sjedimo i Íutimo. Svrzimantija mrk, a dedo zamiġljen. Dedo se sjeĺa mladosti i svoje ġenidbe. Da, jesen je. Momci se ġene, a Svrzimantija Íuti mrk kao stijena. "Oj, pelin pelinļe", sjetih se Ivankine pjesme i neġto me zlosutno steġe u grudima za Svrzimantijom.

94
- Zbogom, ljudi! - viknuh ja nenadano.
- Zbogom! - kaġe dedo nekud zamiġljeno, a Svrzimantija, moj stari drug, i ne ļu mi rijeļi.
Treba da vidim Grlicu, mislim ja. Ģelio bih joġ ove posljednje dane da provedem s njom.
XXXIII.: Å ;
Idem preko Ozrenova Polja. Jesenji vjetar ġuġti u ġivici i cvili kroz ġutu kotlinu. Ļujem gdje neko pjevuġi. Grlica sjedi pod brestiĺem i pjevuġi. Bara brsti ġivicu.
- Otkud ti ovdje, Grlice?
- Joġ prekjuļe reļe mama da idem ovamo. Bliġe sam kuĺi, pa me moġe lako da dozove ako joj ustrebam.
Ja sjedam do nje i obuhvatam je oko struka. - Grlice, ne mogu bez tebe, kaġem joj. - Svuda sam te traġio. Sjekao sam najdeblju kostilovu granu, ne bi li ti ļula udarce. Prestajem. Osluġkujem. Nema nikoga.
- O, ġto nisi doġla, Grlice?
- Grlice ostavi pletivo, da ti gledam u oļi! Grlica ostavlja pletivo a ja je uzimam u naruļje i
dugo joj gledam u oļi. Ljubim je, a ona zatvara oļi, drhti.
- Grlice! - ġapĺem, a ona otvara oļi kao iza sna.
- Grlice, hoĺeġ li mi pjevati?
Hoĺe, pjevaļe mi. Svakako ĺe mi pjevati.
Spuġtam je do sebe, a ona uzima igle. Ne moġe da plete. Poļinje da pjeva pa ne moġe. Rijeļi joj drhte u grlu.
- O, Grlice, Grlice! Pa ti si veĺ prava djevojka. Grlica ustaje i tjera Baru za drugi grm, samo da
bi se umirila. Vraĺa se, sjeda podalje od mene i uzima pletivo.
- Hajde, pjevaj, Grlice! Ti znaġ mnogo pjesama.
95- Pa ja sam sve od mame nauļila. Eto, bio neki Ozren, mladiĺ, jedinac u majke, pa umro. Majka ga toliko ġalila i plakala za njim da se ni u grobu nije mogao da smiri. I sada noĺu luta ovim poljima i pjeva tuġno, tuġno, da te srce zaboli. Zato se ovo i zove Ozrenovo Polje. Neki kaġu da to vjetar pjeva u ġbunju, ali to nije istina. Moja ga je majka noĺu sluġala kako pjeva.
- A kako pjeva Ozren, Grlice?
- Pa ļula sam od mame. Samo ne znam cijelu pjesmu, dugaļka je.
I Grlica pjeva. Grlica i ne pjeva. Ona samo pjevuġi. Glas joj tanak, tuġan, pa ne znaġ ni odakle dolazi. Rekao bi da vjetar pjeva u ġbunju:
y; , /.. Devet je puta moj grob .
Proljetnim cvijeĺem procvao, .
Devet se puta humak . ., , ,,,.
;. Uvelim lilġĺem pokrio .. . . . (
/ mojoj staroj majci ,/u ,,. ,, ,,,
Do mene puteve zarneo.
Devet su puta laste
Savile gnijezda pod naġim vajatom, ,
Devet su puta zove
Procvale nad naġim potokom ... c . / mlade loze se povile
Naġom zelenom odrinom, Å Otkako, majko, tugujeġ r"
Za svojim sinom Ozrenom...
'yÅ Grlica zaĺuta. Vf/-\ .;
- Grlice! Grlica plaļe.
Zaļu se brz i zadihan ġum. Bara zakmeketa. Jure glavarov ispade pred nas kao da ga neko dobaci. Male, svinjske oļi zazvjeraġe mu zlobno kao u zvijeri. Osjetio sam kako Grlica pretrnu od straha. Ali samo ne znam
96
]<.ako se to sve brzo dogodi. - Obuljak zviznu kraj njegove glave, i ja u tren stvorih se pred njim, sav cepteĺi. On samo zinu i viknu.
U isti mah osjetih drhtave Grliļine ruke oko mog vrata i malaksah. A on kao zrno otiġte niz polje.
- Grlice, umiri se! Malini te, umiri se! - kaġem ja drhtavim glasom i uzimani je u naruļje. Obadvoje drhtimo.
Otpratio sam je sve do u avliju^Na klancu me uhvati ļvrsto za ramena i, tresuĺi se od straha, proġapta brzo:
- Ozrene, molim te;/riemoj! Obeĺaj mi da neĺeġ! Obeĺaj!
- Neĺu.
Beġtija! Ima samp njoj da zahvali za ġivot, mislio sam iduĺi ulicom.
' XXXIV.

Dani uzmiļu. Otac kaġe: "Ozrene, skoro Ίemo u grad. Spremaj se! Treba umaΊi kiġama. Miholjevo umije i da prevari."
Bezglavo hodam ulicom i praġtam se sa svakim kutom, sa svakom uspomenom. Muļi me neko nejasno i zlosutno predosjeΊanje. Bojim se ovog teġkog mira. Jedino ġto zablijeġte veseliji trenuci kad sretnem Grlicu. I juļe smo sjedili u gaju. Jesen utiġala. Neġto krhko, providno njiġe se vrh nas u vazduhu. Sunce, mekano i ļisto, prede zlatne priļe po opalom liġΊu.
- Ozrene, ļula sam kako se smije Grozdana. Jest, duġe mi, ļula sam, - kaġe Grlica sva uzrujana. - Juļe ja idem ispod Smrļinjaka, a neko se kikoΊe_gore_u Rosica..^ .vinogradu. Boġe moj, ^
k po irnenuT
___ Eto, i Grlica je ļula kako se kikoΊe_GTOzdana;._Ja
sam joj joġ ljetos priļao kako ona hoda po vinogradima i kako se smije i svaΓa sa Grozdanom. Priļao sam joj-i kako je mene mamila u svoju kolibu.
- Ozrene, ne prolazi kraj Srnrcjnjak_a. U Smrļi-njacima se prikazuje. Jednom u'kasnu noΊ, kad se Mate RosiΊ vraΊao iz Soljana, iziġlo preda nj magare, a on uzjahao. A ļim je prvi pjetao zapjevao, magarca nestalo pod njim. I moju je majku jednom neko pratio iz Smrļi-njaka. Kaġe, sve ide za mnom, a ja ne smijem ni da se okrenem. Ostali smo u gaju sve do podne.
- Gospode, otkada nisam vidio ļiļa-Krnju! - kaġem ja. OtiΊi Ίu poslije podne na rijeku.
Ali mjesto na rijeku, svraΊam na Koravac. Pred krļmom sami ja i Svrzimantija. Ja Ίutim, on Ίuti i pije. Poslije dugo drġi_glavu u rukama a pogled mu na zemlji. ~~- Ozrene, mori me silna ļamotinja, - kaġe teġko, zdvojno Svrzimantija. - KuΊa mi je pusta kao grob. Dodijalo mi piΊe. Sit sa ġivota, a kad pomislim joġ i na to da Ίe skoro zima i da i ti odlaziġ, doΓe mi da se ubijem. ___
Pokuġavam da ga tjeġim, a on se samo gorko os-mijehnu i odmahnu rukom.
Sjedimo sami. Veļer pada. Ivanka proΓe s burilom vode na leΓima.
- Eto, ġena, - reļe on, pokaza glavom na Ivanku, pa nastavi:
- Ęena, to polustvorenje, moġe da spase ļovjeka, samo mene, mene ne moġe, moj Ozrene. Neki ljudi traġe spas i u drugim stvarima, a ja sam sve promaġio, sve, kaġem ti. Kao da sam cio svoj vijek letio za vjetrom, ili sunce hvatao u reġeto. çy
1 on iskapi do dna. y. ;<s. ..>.
- Pijem ga, a ono mene pije. Bljutavo mi, a ja joÄ viġe. Barem zaboravim na sve.
On obori glavu i crno se zamisli. yyÅ >y,
- HoΊeġ li ļaġu, Ozrene? - pita Vida. ' yy>ÅÅ yy"y'yy
- NeΊu! - rekoh i nehotice osorno. yyyÅy'
- Svake jeseni, kada je ostali svijet najveseliji, mene spopada ova ļamotinja. I cio moj ġivot pane na me kao krov kakve troġne i teġke kuΊe.
- Hej, moj Ozrene! - zavrġi on gorko. - Dugo ja vuļem svoj robijaġki lanac i samo smrt moġe da me rijeġi njegove lude zveke. SjeΊaġ li se ti ludog raspopa Melentija? Onoga s mise na Gorici? Ono je straġno. Ozrene, razumijeġ li? Straġno!
I on se luΓaļki unese u moje oļi. Neġto veΊ za-grobno izbijalo je iz njega, a opet satanski bjesomuļno. Nasta stanka. On opet obori glavu u ruke.
- Radije smrt, Svrzimantijo! - zavrġi jedva ļujno. Sumrak pade. Krto ġuġti vjetar u granama. Ćuk Ίuļe osamljeno i zlosutno negdje podno Gorice. Mi se diġemo. Koraci nani odzvanjaju osamljeno i prate nas u noΊ.
XXXV yy- y'Åyy'yy t^>'S.M-w
Dobro jutro, Ivanka! yÅ;yyÅ
- Dobrojutro! Zar niste joġ otprtljali? - kaġe Ivanka sasvim hladno.
- Nismo. OstaΊemo joġ nekoliko dana. Neġto nam opravljaju kuΊu u gradu, pa ļekamo da se dogotovi.
Dan tmuran. Ćutimo. Ivanka gleda mirno niz njive.
- E, pa zbogom, Ivanka, ako se viġe ne vidimo!
- E, zbogom!
I mi se rastajemo.
Oblaci se sele preko Mrkulje. Idem da se oprostim sa ļiļa-Krnjom. Odavna nisam bio kod njega, kaġem 99sam sebi i spuġtam se k vodi. Nadoġla Huļka urla u stijenama. Gore na izvoru kao da zvone litice. Dim suklja kroz ļiļinu krvinjaru. Vazduh teġak, vlaġan. Ļiļa u kolibi kao volġebnik u rupi.
- Dobar dan, ļiļa!
- Bog dobro dao! - viļe ļiļa, a glas mu kao iz bunara.
- Davi li te jugovina, prijatelju?

- A ġto bi me davila? Dobro je. U suhu smo. Istina, ja volim buru kad puġe i zapjeva oko kuĺe: "Hukĺe bura oko kuĺe, iġte hljeba i obuĺe". Ali je i jugovina dobra. Duhana imamo. A i riba je bezglavija na jugovini.
Ļiļa se nasamovao, pa sada priļa. On priļa, a ja se sjeĺam sunļanih ribarenja i diġem se sa stijene pred kolibom.
- E, zbogom, moj dragi ļiļa! Ja odlazim u grad.
- E, zbogom poġao, sinko! - kaġe ļiļa, metnu mi svoju ġuljavu ruku na rame i raġalosti se kao sasjeļen panj.
Voda huļi za mnom. U njoj je bijes, a gore u brdima pokopano je umrlo ljeto. Hladno mi je u duġi. Ļini mi se da nosim hladnu ribu u lobanji.
O, da sam barem ļiļa-Krnjo! kaġem ja i penjem se na steĺke.
Bogumili miruju vjeļno pod svojim teġkim stijenama. Jug ġuġti osamljeno u borovima. Sklanjam se za stijenu i palim lulu. Sam sam s mrtvacima. Dugo sjedim i premiġljam o proġlom ljetu. Najednom ļuh zapijevku. Osluhnuh: Grozdan vodi u grob Grozdanu; vodi je na dugaļki zimski san. Grozdana plaļe, a on koraļa teġko sa oborenim pogledom i tuġnom grivom.
- O zbogom, moja Grozdano. Zbogom naġa varljiva milovanja! Ļesto Íu te se sjetiti i poġeljeti tvoj strastveni kikot.
.....
XXXVI. /y˝Å .Å;.yÅ.,.:>y˝;! y˝ y˝,
Na Koravcu govore: y˝ -,yÅ.Å ,. ';>,Å
- Poludjela Andina Grlica.
- Boġe me oprosti, kaġu. Neļastivi laje iza nje. Tako govore, a ja niġta ne shvatam.
- A znate li ġto je poludjela? Silovao je Jure gla-varov.
- Silovao je u potoļini kod Markove Belenzuko-vine.
A ja joġ ne shvatam. Boġe moj, mislim, zar je to moguĺe!
- Sutra Íe voditi Juru u Kamengrad. Boġko Vrle poslao po ġandarme, a njegov roĽeni otac, kao glavar, zatvorio ga u pojatu i susjedi mu svezali ruke.
- Mati mu, kaġu, nariļe kao da im je mrtvac u kuĺi.
Boġe moj, ġta se sve ovo dogaĽa! - mislim ja, a svi gledaju u me.
- Anda sve ļupa kose i bije se ġakama u prsa, -reļe neko sasvim tiho.
- Dosta viġe o tom! - kaġe Svrzimantija strogo i odluļno, a brada mu zadrhti.
- Ozrene! Ostani, ne idi! - viļe Svrzimantija za mnom.
Tek u ulici Steġe~ me neġto za guġu, pa pobjesnih. Jurio sam kao lud do Markove Belenzukovine. Vikao sam na mjestu i bacao kamenje u Jaginu ļatrnju. Odgovarao mije samo potmuo laveġ, a poslije lajao vrh mene. I tako je sve dugo lajao, dok me ne trġe neļiji glas:
- Ozrene, razboljeĺeġ se ovdje. Hajde sa mnom. Bio je Svrzimantija.
Ja sam leġao na hladnoj stijeni ļatrnje, sav smoġden i iscrpljen.
100
101- Hajdemo! - kaġe tiho Svrzimantija, i mi se di-gosmo.
Sjeli smo u Vidinu sobu, vino se zacrnilo pred nama.
- Rekao sam da ti jave kuĺi da Íeġ ostati sa mnom. Pij! - kaġe on, i mi smo pili.
Pili smo teġko i Íutali. Poslije je on dugo govorio. Kao bumbari, zvrndale su mi rijeļi po sobi, a ja sam pio i tupo posmatrao ġare po zidovima i mrlje po stolu. I bumbari su zvrndali sve dalje i dalje, i ġare su bile sve to tamnije.
- Pij i uguġi sve u sebi! Budi grob prije groba! To je sudbina svih nas, - ļujem kako zvrndaju oni bumbari.
A poslije me steġe neko za srce, i samo ļuh oġtar i brz krik, i sve zamraļi. I tada sam vidio sve. Vidio sam njega, Juru, kako napastuje Grlicu, vidio sam kako Grlica juri potokom, sva pocijepana i raspletena, a lud i oġtar smijeh laje za njom. Jure je bjeġao niz njive, sav krvav i izgreben po licu.
O, sve sam vidio!
Neka crna sjena stade vrh mene. Osjetio sam neġto hladno na ļelu, ļuo sam rijeļi i probudio se.
Svitalo je. Sa glavom u rukama, sjedio je Svrzimantija kraj mog uzglavlja.
y˝V<>-'- y˝y˝-.y˝ -. XXXVII. y˝y˝yÅ'y˝ - ,
- Sad Íe provesti onog razbojnika - kaġe on. -Hoĺeġ li iziĺi da ga vidiġ?
- Neĺu. Gadi mi se, - rekoh.
Dolje se ļuli glasovi pred krļmom. Iskupio se svijet da ga vidi.
- Kako ih ovo nema? - kaġe neko. - Ima viġe od pola sata kako su proġli ġandarmi.
102
- Kad Íe prije. Treba da ga svezu u svoje lance.
- A, ne bojte se, pritegnuĺe oni njega! Neĺe mu viġe rasti zazubice za djevojkama, - ļuje se neļiji debeo glas. .
Nasta tajac dolje pred krļmom. Ļu se samo kres ġandarmskih cokula.
- Vode ga! - kaġe Svrzimantija i stade na prozor. I ne htijuĺi, gledao sam i ja zatvorenih oļiju.

- Oborio glavu kao pokojnik.
- Gledajte ga. Sav je izgreben po licu.
- Ģivotinja!
- Razbojnik!
- Ne vraĺajte nam ga viġe u selo.
- Radi ovakvih Bog i ġalje krupu, - ļuli su se glasovi odozdo.
- Mnogo Íe ga osuditi, - reļe neko.
- Grjehota je to, djeco, straġna grjehota, - ļuh glas dede Ġkemba. - I treba da ga osude. Ali ljudski je sud malen za ovakav zloļin. Bog Íe njega~daTļaznT~
Ja i Svrzimantija izidosmo preaTcrcmu.
- Znaġ ġta, Ozrene? Uzeĺemoĺ rakije pa Íemo u Klinovac pred kolibu.
- Dobro, - kaġem ja i osjeĺam kako pogledi svih leġe na meni.
Svrzimantija me stiġe u ulici.
- Bolje je da smo sami, - kaġe on. - Proslaviĺemo rastanak u tiġini i oprostiĺemo se s ljetom. Zaġeljeĺemo svemu ugodan san. Ko zna koga Íe joġ od nas da ogrije sunce proljetnje.
Trsovi ġuġte i truni se liġĺe za nama.
- Smrt svuda i na svakom mjestu, - nastavlja Svr-
^^JCakc) neļujno i sveļano__umjre priroda, a dreba_^ajr^im, kao da Íe

ga derati tamo na onom svijetu.- Sve ovo ġto smo mi izmislili ne valja ni ġuplje pare, - zavrġi on.
Poslije ode da natrga ġuġnja, i mi sjedosmo pred kolibu.
- Hajde, u zdravlje! - i mi se poļesmo opraġtati sa prirodom.
XXXVIII.
Juļe sam mnogo pio. Silno su me izmorili ovi posljednji dani. Leġim u mojoj odaji i tupo gledam u tavanicu. Ne mislim ni o ļemu. Osjeĺamĺ tugu koju Íu odnijeti skoro u buļne gradove. Boli me za Grlicom i ġalim Svrzimantiju. Sjeĺamĺ se Ivankinih milovanja i zahvata me neka tuġna praznina.
Majka svakog ļasa ulazi. Toboġe traġi neġto.
- Ġta je tebi, Ozrene? - pita me majka. "" - Sinoĺĺĺĺĺ si vikao. Prepao si i mene i oca.
- Sanjao sam, - kaġem ja.
Da, sanjao sam straġan san. Joġ nikada u ġivotu nisam sanjao tako jasan i straġan san.
^ (\ /\J - Nema Svrzimantije. Nema ga joġ od juļe, - viļe Galama. - Leko ga traġio, pa mu kuĺa zaključana. Kaġe daje lupao. Uļinilo mu se da ga doziva mrtvac iz prazne kuĺetine.
- Jest. Svrzimantija se ubio, - kaġem ja sasvim tiho, a Galama se prkrsti i obori glavu.
- Treba obiti vrata, - kaġem ja. - Hajdemo! I mi idemo niz ulicu i Íutimo kao osuĽenici.
Pred nama zastade ulaz. Dub tuġno ġumi. Galama se opet prekrsti. Ulazimo u dvoriġte. Vrata zaključana.
- Galama, potraġi polugu u ġupi! - kaġem ja drhtavim glasom, a Galama ode u ġupu.
- Pohiti! - htjedoh reĺi glasno, ali samo oļajan krik zacvili mi u uġima.
Galama zavri. Vrata se nategoġe, zaġkripaġe.
- Ne znam samo zastoje zaključao kad je odluļio da umre, - kaġe Galama.
Prihvatimo se obadvojica poluge. Daska vrisnu pa praġte na polovici. Galama uvuļe ruku. Ļuh jasno kako pomaļe zavor. Vrata se otvoriġe. Udosmo i zastadosmo na sobnim vratima.
Na sred sobe o vjenļanici, visi moj dobri prijatelj Svrzimantija, visi sav modar, sa oļima uprtim u uġas i saznanje smrti, saznanje puno ļuĽenja i razoļarenja.
- Gospode Boġe, gospode Boġe! - ġapĺe Galama i jednako se krsti.
Na stolu se koļe iskrivljena slova, ispisana na plavoj hartiji:
"Sam sam bio cijelog svog vijeka, ġelim da me sama i sahranite. Neka mi Haralampije ni mrtvu ne prilazi! Sahranite me pod mojim dubom i neka me se Kri-voġija koji put sjeti svojom tuġnom pjesmom!
Zbogom ostajte svi! Zbogom Ozrene!"
Galama mu priĽe. PriĽoh i ja.
- Podigni ga! - kaġe Galama, a ja ga obuhvatiti i podigoh.
Drhtavom rukom smaļe mu Galama konopac. Poloġili smo ga na postelju i iziġli.
- Ozrene, ja Íu se pobrinuti za sve,-kaġe Galama, 4^ i mi se rastadosmo._____j
To je bio taj san.
Neko govori s majkom dolje u sobi. Govore o Grlici.
Juļe su je vodili ocu Alojziju, - priļa neki ġenski glas. - Vodili je u crkvu i jedva je uveli. Sve je vriġtala na vratima, a u crkvi, Boġe me oprosti, sve laje neļastivi iz nje. Fratar ga istjeruje, a on sveudilj laje.

A
104
105- Neka joj jedini i veliki Bog pomogne! - kaġe moja majka i neġto reļe tiho.
Niġta viġe nisam ļuo do samog ġapata. Ustajem pred podne, a majka me pita:
- Gdje Íeġ, Ozrene?
- NeÍu na Koravac, - kaġem ja. - Idem na stijenu vrh kuÍe.
XXXIX
Stojim nad Svrzimantijinom kuÍom i mislim o sinoÍnjem snu. Siromah Svrzimantija! Kada se do godine povratim u ove strane, moġe biti da Íe moj prijatelj leġati pod ovim dubom. On Íe leġati, a dub Íe staraļki ġumiti vrh njega i ġiġriti nad njim svoje oronule ruke. Pjevaļe o prolaznosti svega i govoriÍe zapraġenim i pokislim putnicima:
"O, zapraġeni i pokisli prolaznici! Sjetite se nepoznatog ġto svakog ļovjeka u ġivotu ļeka. Sjetite se zagonetnih puteva sudbine, jer pod mojim granama leġi ļovjek koji ih je preteġko osjeÍao!"
Trza me kreġtav glas odozdo sa dna ulice. Kao da grabljivica kreġti u klisuri. Sluġam pjesmu i srce mi bije jako. Jest. Ona je, Grlica. Napinjem uho: sad ļujem samo iskidane, tihe tonove! Eto je sa dna ulice! Gospode, gospode, je li ovo Grlica! U naruļju kao da nosi dijete, nosi sasuġenu tilovu granu. Viġe ne krijeġti. Gleda ukoļeno, pravo. Ide tiho, njiġe se i pjeva jadikovku o malom Isusu.
SjeÍam se. Ovu je jadikovku pjevuġila ona joġ ljetos, u potoku, kada smo brali kupine u krtoliÍ od jasenove kore. Evo je! Gospode, sva je pocijepana! Krvave su joj noge i ruke. Kose joj raġļupane, a oļi pomuÍene.
106
Ja stojim kao nijem. Ona se nenadano trġe i spazi me. Prestade da pjeva. Lice joj se nape u bolnu grimasu. Oļito je htjela da se sjeti neļega.
- A, ti si odveo mog malog Isusa! Ti si onaj neznanac stoje odveo mog malog Isusa niz luke kraj Huļke.
- Grlice, nisam ja neznanac. Ja sam tvoj Ozren, Grlice! - govorim ja tiho i savladavam se, a ona se izmiļe.
- Jest. Ti si onaj neznanac, - kaġe ona i ukoļeno gleda u me. - Ja sam te vidjela kad si ga odveo niz luke kraj Huļke.
- Grlice, pa zar me ne poznajeġ? Ja sam Ozren. Ja sam tvoj Ozren.
- O, Ozren je umro. A ti si on, neznanac, - kaġe Grlica pa se sve to viġe uznemiruje i steġe tilovu granu u naruļju. Najednom sva zadrhta, ukoļi se i zakreġta. Glas joj laje u klanac kao zavijanje bijesna psa.
- Grlice, Grlice moja! - zovem ja, a ona samo gleda u vrh duba i laje.
- Gospode, gospode, ġta uļini! - ġapÍem ja sav obezumljen i ne usuĽujem se da je prihvatim.
Zatim, cijelo tijelo poļe da joj se talasa, pa da se smiruje.
I ne gledajuÍi me viġe, pode niza stranu. Kao nekada o Ozrenu, pjevala je sada tuġaljku o malom Isusu. Pjevala je kako ga on, neznanac, vodi niz luku kraj Huļke, vodi ga u neznane krajeve:
/ mali Isus za njim
Niz. rosne luke idaġe A
I bose noġice mu .. ;
Travica milovaġe
A on, neznanac, nevinog
U kraje neznane vodaġe.
107Gospode, gospode, ġta uļini od Grlice! - ġapÍem ja jednako, a njen glas titra tuġno i bolno u ulici i para mi srce. A rijeļi se gube niz ulicu, a Grlica odlazi, gledajuÍi pravo i ukoļeno, i pjeva.
/ bose noġice mu Travica milovaġe...
XL.
Prolaze dani, a mi joġ ne odlazimo. Pada hladan sumrak, a kiġa sipi, kiġa beskrajna, i sije jesenju ļamu u duġe i seoske krovinjare.
Beskrajna je magla jesenja na ravnima i bregovima. Beskrajna je tuga mladih ljudi za svijetlim, ljetnim milovanjima. A lanac brda oko naġe kotline stegao nas u svoju neumoljivu kariku i zadavio nam ġiroki ljetni osmijeh. I prpoġna mladost tinja: samo na kom posijelu vrisne djevojaļki kikot u momaļkoj ruci i lizne plamen na ognjiġtu.
Moj prijatelj Svrzimantija ide kroz kiġu kao uklet vran gavran i samuje u svojoj pustoj kuÍi. A ja mu lupam na prozor i budim ga:
- Hej, prijatelju! - viļem. - Izlazi iz ovog Nojevog kovļega! PoplaviÍe te kiġe jesenje.
A on izlazi i neodluļno stoji na vratima:
- Pravo imaġ, Ozrene. Moja je kuÍa pravi Nojev kovļeg. Uvijek me podsjeÍa na neġto neobiļno. Pravo imaġ, - kaġe on, i mi se zaputismo na Koravac.
- Otac kaġe da bi otiġli joġ prije pet dana, da nam je kuÍa u gradu opra vijena, rekoh ja, a Svrzimantija mi niġta ne odgovori.
Vjetar ġuġti u kupinama. Gole i prokisle njive tonu u suton. Bespara klicnu iza neke kapine pa ga opet nestade.

108
- Ovaj Bespara pravi je ġiġmiġ, - kaġe Svrzimantija. - Ļim suton, on poļne da luta ulicama i krije se od svakoga. Odnekud klicne, pa da ga traġiġ cijelu noĺ, ne bi ga naġao.
Ulazimo u krļmu, a Galama viļe:
- Ljudi, zgotoviġe se i poslovi. Vino Íe ove godine biti kao grom.
A krļma puna gostiju i poznanika. Ispod vrba, prenio Galama naġ sto uvrh krļme i opravio mu noge. Prikucao mu neke balvane za noge, pa ļvrsto stoji kao ukopan.
- Daj nam litru novoga! - viļem ja u sveopĺem Zagoru.
Popili smo joġ ļetiri litra.
- Kao mlijeko, - kaġe Leko.
- Prijatelji, pijte! - viļem ja. - Cijelo smo ljeto proveli u vinu, u vinu Íemo se i oprostiti. I Bog zna, ġao mi je ġto vas ostavljam, ali svaki ima svoju sudbinu.
- Jest, - kaġe dedo Ġkembo. - Svak ima svoju sudbinu. I stari su nam tako vjerovali, a vinogradi se tada nisu polivali, i opet je vino bilo i bolje i jeftinije nego li danas.
- Minda, zapjevaj! - kaġe neko.
- Jest. Minda dobro pjeva, - kaġem ja; - ali neka nam zapjeva Krivoġija jednu svoju tuġnu u naġ veliki rastanak.
- Tako je Ozrene! - viknu Svrzimantija glasno, na zaprepaġĺenje svih. - Pjevaj, Krivoġija!
A Krivoġija se iskaġlja, iskrivi ġiju pa zapjeva:
Niz zelene vode, ;
'" Niz. zelene '
Pruġile se livade pitome. '"y˂<yÅ
Ovce ļuva Ivan i Ivanka. >
;' y˂ U Ivanke prebijelo lice,
Bijelo lice kao jarko sunce.' :
109J
Teġak mir u krļmi. Zlatna vina pred nama. Sita jesen sabrana leġi pod krovovima. Mir u srcima, zahvalan jesenji mir. A ja i moj prijatelj Svrzimantija lijeļimo tugu togom i piĺe piĺem. Ģivot teļe i lijeļi teġke rane, a Krivoġija pjeva kako iz vedra neba Bog ubija brata Ivana ġto obljubi sestricu Ivanku:
A kad htjede seju poljubiti, Pisnu seja kao ljuta guja, Pade Ivan u zelenu travu. Grom udari u brata Ivana, Po njem pade seja uplakana. Niz. zelene vode, Niz zelene
Pruġile se livade pitome. Mrtvi leġe Ivan i Ivanka.
XLI
- Ozrene, za mila Boga, ġto leġiġ tu! - ļujem neļiji glas.
Otvaram oļi: Ivanka stoji vrh mene. Leġim na drumu povrh Grliļine kuĺe. Zora blijedi. Ivanka stoji vrh mene.
- Jesi li ti ono noĺas plakao, Ozrene?
- Ne. To ja sigurno nisam bio. To je bio neko drugi, - kaġem ja. - O, to ja nisam bio, Ivanka! Ja se niļega ne sjeĺam.
- Straġno je neko kukao ulicom. Mnogo sam se prepala, Ozrene, - kaġe Ivanka i gleda me zaļuĽeno.
- Hvala ti, Ivanka, - kaġem ja. - Hvala ti ġto si me probudila. Neka ti Bog da sreĺu! - kaġem ja sasvim tiho.
- Ozrene, tebi je zlo, - govori Ivanka. - Hajde kuĺi! Mnogo ti je zlo.
10
- Jeste. Zlo mi je, Ivanka, - kaġem ja.- Oprosti mi sve ġto sam ti naġao uļinio!
- Zbogom, Ozrene!
- Zbogom, Ivanka!
1 mi se rukujemo. U Ivankinu oku blista suza. y˂O, sve je proġlo, mislim ja. Jesenje. Tuġno i umorno pjeva svelo liġĺe u meni.
XLII.
Sretam Domu na ulici, svu uplakanu.
- Ozrene, umrla Grlica. Bacila se u ponor s Vraġje Litice. Svu je izubijanu i mrtvu donijeli kuĺi.
-- Gospode, gospode, ġto ti je ona zgrijeġila da je kazniġ takom smrĺu!
Hoĺu da vidim Grliļinu smrt, kaġem i idem pod Vraġju Liticu.
Idem povrh Grliļine kuĺe. Anda nariļe strahovito, kreġtava i prodrta glasa:
- Oj Maro, moja rano! Ko li Íe sad majci zapjevati, ko li Íe sad majku utjeġiti! Lele meni samohranoj i staroj!
Pohitao sam. Straġno je bilo sluġati ovo jaukanje ranjena tijela.
Boġe moj, kao vuļica! Kolika je samo bol majke!

Divlja Vraġja Litica stoji nad ponorom. Sami plav, pust krġ. Malo naniġe Ļiļina krovinjara u mrġavom vrtlu, sa odrinom u avliji, a dolje u ambisima huļi izvor Huļke i udaranje stupe u Ļalinoj mlinici ozvanja jezivo u zvonikom krġu.
Stari Ļiļe sjedi pred kuĺom.
- Jest. Ja sam je vidio kad je skoļila u ponor, -kaġe on. - Stoji na litici, gleda u stijenu nad vrelom, pa kreġti i maġe rukama. Mi se okupili pa gledamo, svi
11prestravljeni. Niko ni da se makne. A ko bi joj i mogao pomoĺi? Ko bi smio da se zaskoļi s brda na oġtru liticu?
- I tako mi gledamo. Ona najednom vrisnu i poleĺe u ponor. Jedva smo je izvadili. Jozo Maġin i Mate Lekiĺ siġli, na hiljadu muka, a poslije zaobiġli preko Kalaļina i iznijeli je svu razbijenu.
- Sirota! Pokoj joj duġi! - zavrġi stari ļiļa i prekrsti
se. ------
0, Grlice, umrla si sa naġim velikim ljetom! Otiġla si s njim tamo u neznane krajeve, gdje njegov dah udahnjuje novi ġivot svakom ko ga je spoznao. Otiġla si tamo gdje vjeļno ġive i cvijet, i ljudi, i ptice. Ostavila si pustu naġu kotlinu i naġa najmilija skroviġta. Ostavila si jesen u mojoj duġi.
Hodam stranama tuġan i izgubljen. Dolazim kasno kuĺi, a majka me gleda suznim okom:
- Ozrene, sine, - kaġe ona - ġto si tako blijed i umoran? Postelja ti spremljena, a ti je nisi ni dotakao. Veļera ti se hladi, a ti ne veļeraġ. Evo, sav si pocijepan, lutajuĺi stranama.
O, nemam viġe snage kao prije! Prije sam se, kao dijete s djedom, smijao s njim, s velikim gospodom, a sada lutam osamljenim potokom, razgovaram s njim i molim mu se.
Nema viġe Grlice. Gospode, moj veliki prijatelju, zaġto je unesreĺi i diġe sa zemlje! ViĽao sam te ljetos u srebrnim noĺima, viĽao sam te u mjeseļini i plamenom suncu; viĽao sam svuda tvoj dobri osmijeh i misao u dubinama i bio si uvijek dobar. Zaġto mi zagorļi ove jesenje dane i ubi mi sreĺu!
112
Nema viġe Grlice. Bacila se s Vraġje Litice. Ti si vidio i tako htio, moj Gospode. Bacila se u ponor, a iznesoġe je svu krvavu.
Ne osjeĺam viġe ni bol ni tugu. Srce mije slomljeno, a misli rastrgane. Napustili su me i radost i tuga, i sve je prazno oko mene. Napustio si me i ti i mudro mi se podsmjehujeġ^ojGosriode!_____
Odozdo niz ulicu pomoli se ġarena povorka. Ça-lobno pojanje preplaġeno cepti kroz vlaġan jesenji dan. Nose Grlicu! Nose je, svu u bjelini, poloġenu na ljestve, a Krivoġijin glas tuġno nariļe, i cijela je povorka neka divlja bolna ġrtva njemu, Gospodu, ġto nema poļetka ni kraja, ni mjesta ni oblika.
O Gospode, straġno je pogledati u raku, na ulaz u tvoje krajeve. Zaġto li nam dosudi bol mjesto radosti u ġivotu i dade nam vrijeme kao jedini lijek!
AnĽa zaleleka strahovito, a lelek iz brda odgovori joj satanskim lajanjem. I opet tuġna tiġina i Krivoġijino pojanje. Sjetih se molitve ġto je ļuh ljetos od ļiļa-Krnje:
"Veliki Gospode, na nebu i u ptiļijem gnijezdu, u velikoj ġumi i u sitnom mravu, stvorio si nas od zemlje i svi Ĺemo biti zemlja. OpaġĹemo kao ġto liġĹe opada i biĹemo zemlja kao i ono. I po svakoga Ĺe smrt doĺi: po mrava i po medvjeda, po travku i po ļovjeka. Ovaj svijet, bijel cvijet, u tvojoj je ruci, Boġe. Daj mu po smrti vjeļni miris i neka sja kao tvoje sunce na zemlji!
Amen!"
XLIV.
Jutros rano otiġli su majka i otac, uz ġarenu prtljagu, sa momkom Stojanom. Stojan Ĺe ih otpratiti kroz klance sve do ceste, a poslije Ĺe natovariti ostatak, i obadvojica Ĺemo ostaviti naġu lijepu Tihaljinu.
13T
Oprostio sam se sa svima. Govorim glasno i hodam po praznim konacima. Poslije se penjem na tavan i pre-turam neke stare stvari.
I posljednji dan prolazi. Sjedam na stijenu i gledam u ġutu kotlinu. Zatvaram oļi i osluġkujem jesen: krhki ġumovi bjeġe, traġe skroviġta. Sve se pritajilo. Zima vreba negdje za brdima.
SjeĹam se lasta i opet se penjem na tavan. Otvaram prozorļe pod krovom da opet na proljeĹe nadu svoja ostavljena gnijezda. Otvaram prozorļe na ļardaku i mislim:
O proljeĹe Jsto u srcujnosiġ toplujradost. a u oļima smijeh, kad opet doĽeġ u naġe strane, probudiĹeġ_GTOz^
-----dana i Groġdanu iz dugoga sna; i kikot ġivota, kikot
' Grozdanin, ponovo Ĺe da zazvoni naġom kotlinom. I
'-----sve Ĺe biti kao i prije. I svilene laste letjeĹe krozzlatno
sunce i kroz modre sutone, i saviĹe gnijezda, i cvrkut Ĺe im odlijegati naġim tavanom. O, sve Ĺe biti kao prije! Samo u mojoj duġi mirovaĹe jedna tuġna sjena, sjena one koju viġe neĺu vidjeti u naġim stranama.
- Ozrene! Sve je gotovo! - viļe odozdo Stojan, a ja silazim i zaključavam vrata.

- Ġarac umalo ġto ne prevali, - kaġe Stojan.
- Priļekaj, odmah Ímemo, Stojane! - govorim ja i hitam na stijenu vrh kuĺe. Gledam na Goricu i opraġtam se s Goricom:
Koġĺele, pjevajte Grlici vjeļnu pjesmu o ljubavi i
0 naġem velikom ljetu! Pjevajte joj o prolaznosti svega,
1 neka joj se vjeļno smijeġi duġa u stranama naġim!
Avaj! Proġlo je sve! Prohujalo je pijano ljeto, prohujalo kao vihor nepovratne mladosti i odnijelo sve osim lijepih i bolnih uspomena.
Sad, u hladnoj jeseni, Íuti tuġna kotlina. Ćute naġa skrġena srca.
O, zbogom!
' 114
SEVDALIJINA LJUBAV
I.
Naġ grad, sa svojim kamenim Íoġetima, bliježti u podnevnom suncu i reġe oġtre, izlomljene sjenke ġto ġkrto padaju po zidovima i kupe se pod strehe. Sav ispreturan, napet i omamljen, dahti on pod ġegom, na lijevoj strani brazde zelene i krivudave rijeke Rune. Ġivot pisti u njemu i ġaka zemlje cvili od ġeĽi i ġestine. A tamo, s desne strane Rune, truhne vlaga po sjenovitim baġļama, i ġivot soļi sa dozrijevanjem smokve i odrine. Neġto ļulno i razbludno krije se u ovoj vlazi ġto pod jakim suncem tinja mlitavo, a noĺu se budi da se protegne, da se opije i splete u grļu poġude, negdje na busenju pod ġandudom.
A Biber poznaje sve djevojke. Pjesma mu najprije zagolica, pa sklizne u njedra i prelazi (kao toplom rukom), slatko i neļujno, sve niġe i opojnije, da te opet uzdigne, da zakikoĺeġ pa zavriġtiġ i zagrcaġ u njegovu zagrljaju. A on, kudrave kose i zamagljena oka, upilji se svakoj u srce. Djevojke pritiskuju rukama grudi kad bi uhvatile njegov pogled u njima. O, sve to Biber ļini oļima i pjesmom. Kad on zapjeva sokakom, nastane trka po avlijama i s kikotom se zaustavlja na vratima. Kad on zapjeva, vjetar se pritaji u baġļama, a u djevojkama neġto zadrhti, oslabe im noge, doĽe im malka snaga, pa bi mu pale u naruļje.Tako djevojke uzdiġu za njim, a on ih voli sve podjednako. On svima pjeva. On pronosi sokacima ļeġnju i ostavlja uzdahe sa sobom. Za njim se otrgne mnoga suza i ispruġe kradom bijele, razgoliĺene ruke negdje u konaku, u ļeġnji za milovanjem na ġiltetu.
- Ah, ili bi ga klele ili blagosiljale! - govorile su ġapatom djevojke, pa i nasamo, osjetivġi njegov pogled, grlile bi se i stezale meĽusobno.
Tako djevojke ļeznu za Biberom, a u avliji Iġe i Osman-age Mrahora nabrekli bijeli grozdovi na odrini, i zacrvene se kad se koji zrak sunca prokrade kroz liġĺe i priljubi uz njih. Iġa je natopila cijelu avliju, pa cvijeĺe, u trista ġivih boja, kao da pjeva ġapatom sve neġto o Biberu, a potoļiĺ kroz avliju zagunda, zaġamori jasno, bistro, biserno. Kao da se i on prikrada. Iġa je sama u avliji. Iznijela je Ílenarļe, prostrla ga po vlaġnoj zemlji, pa se opruġila po njemu. Ona osjeĺa kako joj studen dah gmiġe uz tijelo i umiruje vrele pomisli o Biberu i njegovu milovanju. Kroz tanke dimije od lahura i svilenu providnu koġulju od ÍereĺeĽ neġto se smije i mami, bjela-sa se vragolasto i neodoljivo. To se smiju prikrivene ļari Iġe Mrahorove, smijeġe se i bjelasaju pod burun-dġuk-haljinom. A gore nad odrinom gori sunce i pro-bijaju se kroz nju zraci, priljubljuju se uz bijele grozdove i zavlaļe se pod svilenu i providnu haljinu, da opet bijesnu i zatrepere sa trostrukom snagom. Vlaga pod Ílenarļetom postaje sve toplija, klizi po tijelu i talasa krv, talasa grudi, dok neġto kao bujica ne uzavre, pa se napregne, napne dah, a srce zadrhti kao preplaġeno ptice. Bijele ruke Iġine poletjeġe na grudi da umire taj drhtaj, da zaustave tu plimu ġto omamljuje i nosi, nosi nekud k njemu u pijane zagrljaje, u besvijest. I ruka priteġe grud, priteġe, i Iġa zatrepti, za-trepti i malaksa. Jedan uzdah ġapnu u cvijetu, u liġĺu na odrini. Iġa leġi zatvorenih oļiju, malaksala, sa smi-
116
jeġkom na licu. Potok se budi, otima i grca kao jogunast i sladak djeļak. Iġa se smijeġi sa rukom na razgoliĺenim grudima. Lahak i krt vjetar nenadno se zaletje i zaġamori avlijom, pa kao da joj razotkri njezine misli, kao da joj se zagleda u tako skrivena i stidna osjeĺanja, plahnu je, otrġe zanosu i sneveseli. Sirota Iġa ponovo klonu na Ílenarļe, pokorno, tuġno kao siroļe, i zaplaka se tiho, tiho, od ļeġnje prevelike.
A kad plavi suton pade na mahale, izviġe se strelovito laste u cvrkutu, i plav se dim zanjiha i izdiġe na niske, ploļne krovove. Tiġina sjede u granje i oġivjeġe vrapci i komġijski razgovori. Pa, uza svu ovu ġivost, pade neka sjeta na baġte i na ġum visokog Mrahorova jablana. Ibrici zazvoniġe na ļesmi, djevojaļki kikot vri-snu sokakom, vreo i golicav, a mujezin zapjeva na minaretu, razli se glas po tiġini nad mahalom i obiĽe staraļke duġe, poboġne, tihe i zahvalne.
NoĺÍ pade, oġivjeġe sjene, a bijela i gola minareta, oġtri ļempresi i zaljubljeni jablanovi, kao dġinovi s djevojkama, koraļaju valovitim gradom i odnose sobom priļe u ļudne volġebne strane. A kad se mjesec uzdiġe, pa se pun, zlatan i tih zaustavi nad tamnom konturom brda, neki veliļanstven i neļujan smijeh preli sva srca, a naġ grad zasta i preobrazi se u svijetlu njegovu. Sve se pritaji i zanijemi. NoĺÍ skide haljinu i bijesnu i rodi se sevdah, teġak i

neprebolan sevdah, pun derta za bez-dano opojnim i nedostiġnim. A otud, ispod Huma, sa Raljevina, donose tiha noЇ mekahan i zanosan glas pjesme, glas ġto pada na duġu kao mehlem, lijeļi i opija osjeЇanja, da im probudi joġ bezdanije i nedohvatljivi]e ġelje. On se zatalasa, zatalasa i zasta u visinama, noseЇi duġu nekud u ġirine, ljuljnu se zanosno i razli po tiġini. I dah liġЇa pritaji se u mahali. Samo mirisi svjeġine i cvijeЇa kao uzdasi dopirahu ļak gore do Їoġka Osman--age Mrahora, i prkosno, skriveno, zaleti se potok u
17ġamoru, i podrugljivo se nasmija tiġini. Pritajena daha i pripijena uz demire, Iġa je osluġkivala Biberovu pjesmu sa Paljevina, ona je pila tu pjesmu i opijala se. A kad izdahnu i posljednji zvuk pjesme, ona ispruġi ruke u raskoġne daljine, proteġe se i poletje sva ka njima, pre-dade se njemu, Biberu, njegovu milovanju, i s lahkim krikom pade na ġilte, predade se grļu medu bijelim i toplim jastucima.
A u Biberovim baġļama, Raljevinama, mjesec se provlaļi kroz granje, otiļe potocima, preliva se po zasaĽenom povrЇu, razliva svjetlo po daljinama i otvara duġu, otvara zemlju i sve tajne nesvjesnih ġelja i pijane podatnosti. Bijele kuЇice, ļak tamo pod VihoviЇima, bli-jeġte pune jezive i neshvatljive ļeġnje. Biberove sreĽene baġļe pjevaju neku nadzemaljsku pjesmu od koje raste duġa i prelazi preko zaspalih brda u slatkom bolu vjeļite ļeġnje, davanja samoga sebe i prosipanja prenabrekle snage. Lopata zahvaЇa vodu iz matice, pljusak srebra praġti po povrЇu i ġiri unaokolo svjeġinu punu mirisa i ġivotne halapljivosti. Baġtovan Fazla, razdrljen i zavra-Їenih nogavica, pognuo se po lopati, pa u beskrajnom ritmu crpe vodu, a zatim, zamorena daha, uspravi se usred matice posmatra svoju bljeġtavu i isprekidanu sjenu u vodi.
- Fazlo!
I on se trza, baca lopatu i odlazi pod smokvu. A ispod smokve, protkiva tamu mjeseļina, svjetluca na ļaġicama, na Biberovoj ġargiji, i igra se po Їilimu sa bojaġljivim sjenkama.
Odmori se! - kaġe Biber tiho i pruġi Fazli staklence. A on, onako s nogu, metne ruku pod zavraЇenu glavu, ġirokim zamahom iskapljuje do dna, pa tresuЇi se, tromim i teġkim korakom odlazi u maticu. A Bibir, sam pijucka, mezeti i sevdiġe pomalo. Tiho, tiho, zapjevuġi on, ġargija protuġi, a on je spuġta pored sebe, pruġa se
po Їilimu, pa onako skrġtenih ruku pod glavom i s pogledom uvrh smokve tenice, zapjeva polugasno:
Sadih almu nasred at-mejdana. Gledah dragu devet godin'dana...
Zajedno s pjesmom, s rijeļima, neġto se budi u Biberu, mili uza nj, pa kao u nekoj toploj omaglici, on raste, raste mu kosa na glavi. ZahvaЇa ga ġalba za davno minulim danima koje on nije nikada ni vidio, ali koji su tu, u pjesmi, ljepġi od svih na svijetu. On nenadno zaġuti, a matica zaġumje sanjivo, usamljeno: Pritajeno osluġkivanje sakri se i poleġe po travi, a mjesec se razli, boleЇivo zapjeva kroz tiġinu, i zaġaputa u liġЇu. Jedan velik, neļujan i neiskazan ton u glasu zaġuti, negdje u vrhovima stabla. Biberu bi najednom teġko, kao da neka pustoġ pade na nj, i on iskapi staklence i zapjeva iz puna grla:
Kad je alma na trganje bila, Moja draga za ljubljenje bila...
I glas zadrhta negdje u visinama, uznese se i razasu po mehkim i pijanim ġirinama, a mjesec silazi, juri sve bliġe ġirokoj smokvinoj kroġnji, neļujno pade u granje, pa onako ġiv, nasmijan, zapljusnu Bibera i rasplinu se. Baġļa se sva promijeni, kliknu, rodi se novi ġivot, i zaļas - nestade svega. Samo, tamo negdje nad Cerni-com, izumirao je posljednji zvuk Biberove pjesme, dok je Iġa Mrahorova onako ġedno pruġala ruke za njim.
- Fazlo, Fazlo! - Zasta pljusak s lopate. - Ne zaključavaj kapidġika! - I Biber se izgubi nekud niz baġļe, u pravcu mahala.
119II.
Prolaze dani, a Biber prestao da sevdiġe po sokacima. ViĽaju ga samo do u kasne noЇi na vratima Os-man-age Mrahora. Do predzoru ġapЇe Biber kroz odġkrinuta vrata, ġapļe neġto ġto niko ne smije niti moġe znati do Iġe, djevojke zapaljena oka i oblik bokova. Prolaze dani dugi i uġareni, naġ grad gori u ġegama, i omamljen, bunca u bunilu. Kokoġi vrataju od vruЇine, a ġene goliġave i zaġarene, valjaju se po konacima i hlade lepezama pletenim od hasure. Naherena i iskrivljena ļarġija kunja nemoЇno kao objeġena, a muhe zundaraju po njoj, liskaju sir po masnim tezgama i siju sitne taļkice po robi, po trgovcima. Neġto poput razvaljenog zijeva zija i klati se ļarġijom, zastenje, promeġkolji se, pa opet za-stenje. Jedina rijeka Runa ġivo prkosi ovom mrtvilu svojim brzim i zelenim valovima i neobuzdanim krikovima plivaļa. Ona navaljuje na stijenje, udara o njih i suno-vrace sustiġe bujica bujicu. U njenom huku ima neġto od pijane ġene i vilinskih dozivanja, u njenoj boji ima neġto nebesko.
A Biber zaroni u maticu na Raljevinama, pa na Їilim pod smokvu, privuļe jastuk pod glavu, pa hladuje. Matica ġamori. Fazla razvodi jarke i natapa patlidġane, a sunce prekrilo nebo, pa sipa sivosvijetlu jaru gdje god stigne. CvrЇci vriġte kao bjesomuļni, a ġabe preplaġene sakrile se duboko pod vodu kao da je sudnji dan gore na zemlji. A kad se sjene jablanova otegnu preko Ralje-vine i sunce pozlati nad brdom, zaġamori liġЇe u smokvi, krto, oprezno, matica zastudi i lahka jeza hladovine probudi Bibera. Fazla prinese mezeluk i rashlaĽenu ljutu, a Biber zapjevuġi kao preporoĽen, podmlaĽen.
Prolaze i plavi sutoni, sa nekim boleЇivim tonom blagosti i oļinske ljubavi. Prolaze i noЇi, mlake, pijane, pune ġudnje za milovanjem do besvijesti, negdje u baġ-

ļama, u zagrljaju tijela i u grcanju podavanja. One neļujno padaju na grad, na Raljevine, na doline. Tako i veļeras, kad proĽe akġamluk, svjetla zadrhtaġe po naġem gradu, pirnu svjeġ vjetar, a u Biberu zabrekta snaga, podiġe ga, i neġto, snaġno i zanosno kao jablan, izraste u njemu. Biber dipi, podvrisnu, pa zapjeva, a glas odnese tiġina, odnese ga Mrahorovu dvoru:

Sama vehne u konaku Ajġa:
Sa svojim se dertom razgovara...

izdiġe Biber. Ali i to sve proĽe kao i prolјeĺno cvijeĺe, jer Iġa ne moġe odoljeti Biberovim pogledima, ni tihim ġaputanjima, od kojih je spopadaġe slatka omaglica. Jednog veļera Biber pruġi cijelo lice kroz vrata, a Iġa, ni sama ne zna kako, osjeti vreo poljubac, neġto joj zabruja u glavi, zadrhta u grudima, i ona se zaplaka. To se sve dogodi tako nenadno. I otada Iġa poļe da se bori sama sa sobom, da se bori sa Biberom, koji na juriġ osvajaġe od poljupca dalje. Dani joj prolaġahu u groznici, a noĺi! "Moje noĺi, moji bijeli dani!" ļula je kako pjeva Biber. I neki naroļiti strah osjeti ona baġ noĺas; osjeti strah, jer osjeti da nema viġe ni snage da mu se odupre. Ona nije osjeĺala vatru kao prije, nego i neku strepnju, groznіļavu drhtavicu. O, neka samo on reļe! Ona ĺe uļiniti sve, sve. Pustiĺe ga i u baġļu, i otiĺi ĺe k njemu pod ġundudu, i...

Napuklim zvrkom kvrcnu kamiļak u pendġer; njegov cik pogodi Iġu u srce, i u istom ļasu ona se pripi uz demire, nasmijeġi se tako blago, nemoĺno i podatno da Biber osjeti drhtavo uzbuĽenje.

- SiĽi - ġapnu on tiho.
- Odmah! - ļu se odozgo jedva ļujno, ali nekako sretno i pokorno.

Iġa odġkrinu vrata. Sva je drhtala. Zamirale su joj rijeļi na usnama i spopadala je neka malaksalost. Ona
121je srljala u neġto ġto nije trebalo da se dogodi, a ġto je opet bilo neminovno i suĽeno. Biber je bio zakroļio jednom nogom preko praga. Nenadno se dvije vrele i uzdrhtale ruke sapletoġe oko nje, a ona im se podade, nemoĺna i opijena. Kao od straha, drhtale su joj noge, i ona je samo molila, ne znajuĺi ni sama ġta: da li da je uzme svu, ili da je ostavi, da pobjegne od nje na svoje Raljevine, pa da, kao i prije, ispruġa ruke prema njegovoj pjesmi i da se grļi na ġiltetu. Ali Biberove ruke nisu mirovale; one su u drhtavici prelazile preko njenih grudi, preko bokova, dok ona nije poļela da gubi svijest i da nesvjesno odgovara na ġapat, koji nije jasno ni razumjela: "Hoĺu, hoĺu".

I kapidġik je ġkrinuo. Pod ġundudom na busenju igrale su sjene pritajene i nasmijane, sluteĺi neġto i ġap-ĺuĺi. Mjesec se provlaļio kroz granje i potok poigravao i ĺeretao prkosno. Skriven i pritajen ġapat ispod ġundude ġuljao se pod stabla. A Iġa, sva umotana u zagrljaj, predavala se milovanju. Ona je ļula samo neki pijani ġum unaokolo, koga nestaje pri bliskom Biberovom dodiru, i koji ostaje negdje dolje iza nje, dok je njegov zagrljaj uzdiġe i nosi iznad Kamenjaka, iznad baġļa u mjeseļinu, put zvijezda. A zvijezde su iġle s mjesecom i smijale se u kroġnji ġanduda. One su sve vidjele. Biberov ġapat i toplo milovanje pretvori se u bijes, ujed, i Iġa je nenadano poļela da grca, da se daje i otima. Zvijezde su poļele da kaplju kroz granje i da se prosipaju po njima. Mjesec se glasno cerekao, a potok kikotao kao da ga neko golica...

Najzad se sve stiġa i zamoran ġum poleġe po ġirini. Negdje vrisnu ptica, i oni se trgoġe. Iġa ispruġi ruke prema Biberu i zajeca. A on je obuhvati mekahno i blago, i poļeo da je miluje svu, da je ljulja na krilu i da joj tepa neļujno, tako utjeġljivo i srdaļno.

122

I tek kad mjesec, umoran i izblijedio, sjede na brdo, Biber se trġe, preskoļi baġtenu ogradu, pa uinat cijeloj mahali, vascijelom svijetu, zapjeva sokakom koliko ga grlo nanosi.

III.

Prolaze dani, a Biber prestao da sevdiġe po sokacima. Prolaze noĺi a niko ga ne vida na Mrahorovim vratima. Kad se naġ grad utiġa i podne u ļvrste sanje, mine ponoĺ, a Biber luta baġļama i nestaje ga u pravcu mahala. Baġtovan Fazla zamiġljeno maġe glavom i ispija ljutu. Biber viġe ne pije, samo svako jutro dolazi kao pijan i po cio dan leġi pod smokvom zelenkom, dok cvrļci vriġte u vrbama. Biber i ne pjeva viġe. Do u kasnu noĺ svjetluca mu cigareta, dok on zamiġljeno osluġkuje ġuborenje matice, nenadano se diġe i nestaje ga medu drveĺem.

Tako cio mjesec. Nadoġla rana jesen, pa kao trudna ġena poļiva tromo i soļno kipi i vri. Biber se namilovao, pa mu neka tuga, tuga za prolaznoġĺu, pada kao sjeta na duġu. Neki tuġan mir kao da ġumi u njemu, pa izaziva bol i zamoran smjeġak. Dani bistri kao zlatne vode, pa sve nekako utanjuju, gube snagu i klonu, dok sa branjem posljednjih plodova ne pade i neka beznadeġna i neutjeġna pustoġ na Raljevine. Ostadoġe joġ samo narovi, prkosni i soļni, a neki, popucali od snage, ukazuju svoje ġarko meso, pa se smiju u zlatnoj i tihoj jeseni. I njih ĺe skoro Fazla da pobere; i opaġĺe posljednja, prozebla smokva zelenka, i paġĺe prva slana na baġļe usnule.

Naġ grad, veliļanstven i staraļki miran, proġarao se sazrelim drveĺem, a ļarġija ġivnula, pa nekako bradata i vesela, smije se i ġabori. Rijeka Runa, tiha i smirena, kao poslije poroda, svileno ġumi pod Starom Ĺuprijom

123i, umiljavajuĺi se oko kamenja, odnosi sa sobom tihe i duboke sjene jablanova. Sve je tako pitomo i dobrostivo, kao da neki blagorodni oproġtaj lebdi nad cijelim gradom.
A u staklenim i dubokim noĺima, ne smiju se zvijezde viġe onako uġagreno kao ljetos; one samo kao mrtvi dragulji tonu u bistro i hladno plavetnilo. Biber ne ide Iġi viġe sa snagom zaljubljenog jablana u sebi; on tiho, kao da se prikrada, prolazi kroz mahalske sokake. 1 u Iġu uġla neka ġalostiva slutnja, neka plaġljivost divokoze, pa samo gleda u Bibera i ne smije da ga zapita, da mu kaġe neġto tako vaġno, tako sudbonosno. Biberova milovanja nekako hladna, prijateljska, a nju prose negdje daleko, ļak tamo u Bosnu, za nekog hadġiju s bradom i ġutim sarukom. Iġi se ļinilo kao da je ġalju negdje na drugi svijet, kao da joj zakopavaju njezinu ġivu mladost.
- Bibere, doġli su neki trgovci iz Bosne - ġapĺe Iġa i bojaġljivo se izvija iz njegova zagrljaja, a srce joj se hladi.
- Pa?
- Prose me.
Biber teġko zaġuti. Kao da neka nepomiļna ļama pade na nj, kao da se rodi mrak u njemu. Iġa se bojaġljivo privi uza nj.
- Bibere, ja se bojim te Bosne, strah me od tog nepoznatog hadġije. Ko zna ko je i kakav je on. Bibere, slatki Bibere, ne daj me! - ġapuĺe Iġa moleĺivo i bespomoĺno.
Ona je poznavala Bibera. Poznavala je sve djevojke koje je on obljubio, pa ih ostavio straġnim i bradatim hadġijama. Biber je ġutio, kao da osluġkuje neġto, postaje nemiran, i Iġa je vidjela kako mu je zadrhtala donja usnica i miġica savijena oko nje.
- Bibere!
124
- Ġuti!
I Biber se borio sa sobom, a ona je strepjela kao ġibljika. Naposljetku on reļe tiho drhtavim glasom:
- Iġa, ne polazi za mene! I taj bradati hadġija, bolji je od bekrije Bibera. Neĺeġ biti sretna ako poĽeġ za me. Mnoge ĺeġ noĺi proplakati, ļekajuĺi me sama u konaku. Jer ja ne mogu, ne mogu, Iġa, da se rastavim sa svojim momaļkim ġivotom. Kasno je viġe. Ne mogu.
Biber opet teġko zaġuti. Iġa je priguġeno jecala. Plaļ je tresao i razdirao. Njega je davila u grlu opora i gorka guka, pa ne moġe duġe da podnese, nenadano podiġe Iġu, steġe je snaġno, poljubi je, preskoļi preko ograde i ponese na srcu joġ jedan dert viġe, ponese u ġivot joġ jedan bol da ga lijeļi pjesmom i samovanjem. Iġa ispruġi ruke za njim, kao ġto ih je ispruġala ljetos za njegovom pjesmom, ispruġi ih, ali bez onog ljetoġnjeg ġara, ispruġi ih sa krikom u slomljenoj duġi.
A kroz nekoliko dana, hadġijska se brada blaġeno otegnu i iskesi kroz prozor kupea treĺe klase. Duboko povijena u feredġu, sjedjela je uza nj jedna ġena, pokupljena, bez glasa i ġivota, kao pokajnica.
U isto vrijeme Biber je sa svojim baġtovanom Fa-zlom ispijao ljutu u mehani Ġtefe Ġvabice. Neġto raz-valjeno i bez dizgina zijalo je u njemu, srljalo oļajniļki, ludo, pa se topilo u dumanu ljute, u pjesmi, i orgijalo u defu Sofke Ciganke.
- Dragi Fazla, ispili smo sve slasti ljeta. Zaborav-ljaĺemo ih zimus po mehanama i ļekaĺemo novo, joġ slade i veselije ljeto.
- Amin! Dabogda! - odgovara Fazla, i oni se kucaju drugarski.
A neġto sve raste kao bujica oko njih, pa poļe da navaljuje, da vriġti. A Biber izvi glas, i sve osta duboko, duboko pod njim i zanijemje.
125
II Biber, stari sevdalija, polahko, klecava hoda, uputi se preko Ġetaliġta put Zahuma, noseĺi u sebi neki ļemer ġivota i bol za minulim ljetom. Joġ jedan dert viġe, joġ jedna i joġ stotine ļaġa i dertova, a oko samohrane Bibe-rove kuĺe pjeva jesenji vjetar pjesmu beskuĺnika, pjesmu samohranih. Svejedno ima neġto u toj pjesmi ġto ne mogu da nadoknade ni najviġa blaga u ġivotu; ima neġto ġto niko ne moġe da shvati u mahali. To je cio jedan svijet koji Biber nosi u sebi, svijet od slatkog ļemera i ġalbe za ġivotom.
Pusu samohrani vjetrovi oko Biberovih praznih ko-naka, vuku se dani puni kiġa i prozeble magle. Baġtovan Fazla ide tromo kao da nosi trista nevidljivih tereta na sebi i ne zna gdje bi sa praznim rukama; zato se i prihvaĺa tako ļesto za ļaġicu kod Ġtefice Ġvabice.
Pobijeljeli i vrhovi golih planina; mraz stegao naġ grad da srce puca, a iz Biberova odġaka raznosi bura dim kao na jagmu. Zima, topla i intimna pjesma ġarolikih nada, prikrila je cio grad. Sva se mlada srca zagrijavaju pjesmom po sijelima i po niskim kafanama, samo Biber samuje u svojoj velikoj sobi, uz plamsanje vatre u starinskom, ġirokom odġaku i, uz tiho i bolno cilikanje meka-hne ġargije, pjeva:
-a Sadih almu nasred at-mjedana...
I Biber se zanosi u tople ljetne noĺi, ļuje ġubor vode, osjeĺa ġum liġĺa i Iġin glas, drhtav, podatan. I nenadano se sneveseli, spusti tamburu pored sebe, dugo gleda u plamsanje vatre, u tinjanje ġara, pa u mrtav pepeo.

A kroz san, kroz neke daleke konake, vidi on kako se nad Iġom, bijedom i uplakanom, kezi nekakva jareĺa brada, cereka se, kmekeĺe i trza ga iz sna.
To negdje napolju, lupa nepritvoren kanat i bura zviġdi u drveĺu.
126
PAMRAV
Kad prvi slavuji zapjevaju u bademima na Pomo-vini, Adem-agi Mrahoru neġto neiskazano zastruji kroz krv i poremeti mu sve ġto je smislio i naumio kroz duge zimske noĺi. Uzalud se on s poļetka otima tom, kako on sam kaġe, pamravu u sebi. Uzalud zatvara ba-ġtene pendġere, uzalud se trudi da misli na proljetne poslove koji ga oļekuju na njegovu imanju Topalovci, pamrav kopora u njemu, pali mu krv i pomuĺuje mu misli. Najprije ga opija neka milina kao topla omaglica i ponese ga kao na krilima. I, eto, on silazi sokakom niz Pomovinu, a ļini mu se: nije da silazi, nego prosto da pliva kroz tu vrtoglavu omaglicu, i sva ona zapletena svakidaġnjica iġļezava pod njim i pada kao zaborav negdje dolje po uzbrujalom gradu i nestaje u mlakom i od mirisa pijanom proljetnom sutonu. Poslije ta zapletena svakidaġnjica opet odnekud izbija kao neka teġka besmislica koja mu odnosi ġivot negdje u otuġnu provaliju vremena, pa ga spopadne teġka ļama i bol za minulim danima koji su samo u proġlosti tako lijepi i privlaļni. I to sve baci mu neku tuġnu sjenku na njegovu duġu, i on bezvoljno pode naprijed, van grada, prema krļmi Mare Petljanove. On se viġe i ne otima slavujevoj pjesmi, jer je ta slavujeva pjesma u ovom ļasu tako siĺuġna prema njegovoj teġkoj duġi, da mu liļi samo na finu ġensku viticu. Ġta je imanje? Ġta je kuĺa, ġena i djeca? To je u ovom ļasu samo jedan do krvi bolan i grļevit
127zagrljaj koji ga drġi u ġivotu i ravnoteġi da ne odleti, da se ne pusti niz bujicu svojih osjeĺanja, koja sad tinjaju u njemu i koja su spremna da svakog ļasa kao razularena ergela vjetrovito i usplahireno jurnu u bezdan. A taj bezdan ne zna se ni gdje je, ni u ļemu je. Ne zna se ni zaġto je on tu, ni ļemu je tu. Njega je probudio u Adem-agi onaj zlosutni pamrav, i zaļas ga probudio u njemu i pootvarao sve mraļne konake njegove duġe, koji, eto sad, poļinju da zjaju nekim prohtjevima, pa ni on sam sebe ne moġe da prepozna.
Tako Adem-aga Mrahor doľe do krļme udovice Mare Petljanove i sjede kraj vrbaka, tih uz Radobolju, pod rascvjetalu senabiju jabuku. Lagahan vjetar kao djevojaļko ġepurenje privlaļi se kroz mehkote mladih vrba, pa krto kao uzdah truni latice behara i ġumom i ġeljom ġenske podatnosti uvlaļi se mirisom u uzburkanu Adem--aginu duġu. I opojni miris te ġenske podatnosti je me-hlem-lijek, on je sve na svijetu, svrha i razvrha svemu, pa i njemu. Adem-agi, ocu, muġu i posjedniku. I pred njegovim oļima poļinje sve da raste, da oġivljuje i plovi nekud u svijet sevdaha i ļeġnje za neļim ġto niko nikad nije dostigao. Cio svijet samo je jedan razliven i prijatan uzdah, nad kojim treperi miris proljeĺa kao ġelja nad razgoliĺenim ġenskim grudima. Nema briga, nema misli. Sve je probuľena ġelja u tiġini, kroz koju grgore prpoġni ġumovi Radobolje i, kao zagolicani razbludnom pomisli, bjeġe u suton srebrnih derdana. Mlada udovica Mara Petljanova brekti u pruġivom hodu i titra u lukavom smijeġku. T u njoj se neġto probudilo kao uġtinut jogunluk, pa osjeĺa kako joj grudi dodiruju koġulju. I od tog dodira neġto joj struji cijelim tijelom, pa joj je i korak nekad ļvrġļi i bjeġnji. Pa i glas joj topliji nego li obiļno. I kao da je neka sila privlaļi snaġnom Adem-agi, pa kad mu donosi rakiju, dodiruje mu lice kudravim biļevima kose. Ta suton je,
128
ne vidi ih niko, a ona sva miriġe dahom i plodom soļne zemlje u proljeĺe.
- Jednu ruġu, Mare! - kaġe Adem-aga sasvim tiho kao da se boji da ne pobuni svoje pritajene ġelje u tiġini, a Mara dipi kao srna i donese mu crvenu ruġu kao krv. Jer Adem-aga mezeti samo mirisom ruġe ili feslidġana. Lagahno prevlaci on ruġu preko brka, zavrati glavu, podupre je rukom, pa omakne iz srļe. Zatim, duboko potegne miris iz ruġe, pa zapali cigaru. A slavuj zapjeva u soļnom vrbaku, pa kao da zaleprġa srce u Adem-agi, protegne mu se snaga pa zabrekne.
- Eh, hee!
Crne sjenke sletjeġe na kroġnje stabala, pa se pritajeno ġĺuĺuriġe u njima. Izgubiġe se oġtri obrisi brda, a zvijezde kao da se primakoġe zemlji, zadrhtaġe jasnije. Marina haljina bjelasa se kroz baġļu, i to bjelasanje raz-liva neku slatku zebnju po Adem-aginoj snazi, pa mu milo da je vidi blizu sebe.
- Mare, joġ jednu! - govori on poluglasno ispod jabuke, a tolika je tiġina da mu glas neobiļno iznenaľen upada u nju.
I tako Adem-aga poļesto zove Maru, neġto da je vidi, a neġto ġto mu rakija odnosi duġu i mehku proljetnu noĺ, i izbavlja je od jata nekih nevidljivih tereta ġto nalijeĺu na nj, pa im ġum biva sve slabiji i tiġi.
Nenadno kucnu ġargija gore u prisoju povrh baġļe, u Dizdarevu vinogradu; kucnu priguġeno kao ġapatom, pa opet utiġa i oļu se tih razgovor, oļu se kao ljubavno dogovaranje, grijeġno i slatko.
- Bona Mare, sjedi do mene! Tako. Pusto mi je bez tebe; jest, Boga mi - ġapne Adem-aga tiho, a ruka mu utonu u podatne Marine slabine. A kroz tu ruku na Marinim slabinama struji neka neiskazana milina u njegovu nabreklu snagu, pa da prepukne, da ga zaguġi. Neġto se zakocenulo u njemu, pa drhti, i taj drhtaj postaje

129sve vreliji i ukoļeniji. Oģeģe ga kao bol i on nenadno pobjeģnje i poļe da krģi Marinu snagu. Svud unaokolo zaģumi oko njega, pa ga ponese neki vileni, vruĺ vjetar. A u njegovu naruļju to nije viģe udovica Mara, nego nekakav opojan i ģiv plast plamena ģto ga upija u se i sagorjeva, pomraļuje mu svijest i pobjeģnjuje ga u divljine. Odnekud izdaleka ļini mu se da ļuje slavujevu pjesmu, pjesmu od plamena; kao daje slavuj u plamenu, pa gori i doziva. I sve se zapali od tog glasa, sve se uzbudi i poletje put zvijezda, snaģno ustreptalih i sa vatrenim oļima. Zaļas, sve se pokri plastom smirenja kao tamnom sjenkom, i tiģina se joģ jaļe profini i pritaji. Mara duboko uzdahnu i oļu se ģum Radobolje, sad nekud podrugljiv i objeģenjaļki.
O Adem-aginu duģu objesi se neka pusta praznina, i ovaj pamrav opet se pojavi odnekud kao zla slutnja. Neģto, snagom vala, poļe da se diģe u Adem-agi, bijes li, osveta li, i taj val rastao je uporedo sa svakom ļaģicom rakije, i njemu se ļinilo da mu ļuje bjesomuļnu huku kako se pribliģuje, i od te huke on viģe ne vidi i ne ļuje niģta na svijetu, ni bjelasanje Marine haljine, ni ģumorenje Radobolje. Adem-aga steģe stolicu pored sebe kao da se boji da ga bijes ne odnese, a stolica vrisnu i prģte.
- Nemoj! Za mira Boga, Adem-aga, nemoj! - moli ga Mara i umiruje svojim raģļupanim viticama kose, ali on viģe ne osjeĺa draģ tih vitica, jer i sama Mara pored njega u taj ļas izgledala mu je kao bijela koza ģto se zaskaļe na nj i ogavno kmekeĺe.
- Bjeģi! Bjeģi! kaģem ti; smrviĺu i tebe ako mi se ne ukloniģ ispred oļiju! - govori on jetko i pjenuģavo kao da samim svojim glasom hoĺe da smrvi sve ģto mu padne ģaka.
Stade praska drvenog stola pred njim. Ļaģe ciknuģe, a sto se diģe u vazduh i pljusnu posred Radobolje.
130
- Ajme meni, ģta mu bi! - zaleleka Mara, a kad Adem-aga ne imade viģe ģto da baca ispred sebe, ģkripnu zubima, pa nesigurna koraka, raģirenih ruku i luĽaļkih svijetlih oļiju, pode put Mare. Ona vrisnu i jedva mu umaļe, a Adem-aga, hitajuĺi za njom, spotaļe se o vrbove ģile i sa bijesnim jaukom muklo lupi o zemlju. Uļas, Mara oļu prasak i vrisku mladog vrbaka. Adem-aga se hrvao sa vrbama, lomio im i mrsio granje, juriģao kao sumanut. I sav taj bijes, kao otkinuto i zalutalo parļe oluje, izgubi se u tihoj noĺi; i sve se opet smiri. Slavuj zapjeva, a jedan drugi odgovori mu ļak odozdo iz Dadiĺa baģļe. I ģum Radobolje kao da se opet pritaji, a u ģirokoj noĺi zapara jedan bolan krik i izgubi se u visinama. Ko zna iz kog je ranjenog srca ponikao. Kao daje smrt proģla kroz proljetnu noĺ i ostavila za sobom ģalostan trag, tako se osjeĺaģe u taj ļas.
Mara, skrivena pod orahom, sjedjela je uvrh baģļe i sa nemirnom zebnjom oļekivala ģta Íe uļiniti Adem--aga. Ali on se nije viģe javljao. Ļuo se samo jasan i vjeļiti ģum Radobolje kroz tihu noĺ. Tek negdje pred zoru, uļinilo joj se da kroza san ļuje neko boleĺivo dozivanje:
- Mare! O, bona Mare! ;
131DZ1GIT
I.
Na svome vatrenom vrancu, Dģigitu, ĠaĺIr-aga Pla-viĺ jaģe kroz ļarģiju. Nije samo da jaģe, nije ni da leti, nego podbada, a opet obuzdava konja da se ne razleti od silne snage i obijesti. Cijela ļarģija izgleda mu nekako sitnija i troģnija nego obiļno kada svraĺa u berbernicu Muje Trklje. Duĺani sa Íepencima ģluĺurili se od straha da ih njegov Dģigit ne smrvi, a plaģljive glave proviruju u ļudu kroz pendģere. Iz Dģigita biju vatrene varnice, a u ĠaĺIr-agi neģto raste kao plima, kao ljubav, kao krila. On se ne obzire ni desno ni lijevo. U njegovoj duģi ģija ponos. On sav gori, sa zajapurenim osmijehom na licu. A Dģigit kao da to osjeĺa, razigrao svoje ļeliļne damare, ponosno zakoļio, pa udara ļivtima.
Neka vidi ļarģija kako jaģe ĠaĺIr-aga PlaviĺI.
Jednog dana u ļarģiji reļe mu Vejsil-aga Voljevica:
- ĠaĺIr-aga, ja sam vala, muģterija onom tvom Dģigitu.
- Ġta! Muģterija Dģi-dģigitu! Eh, ljudi, ljudi! Pa ja tebi da prodam - planu ĠaĺIr-aga i zapjeni od bijesa.
- Baģ si hrģum i prznica. Ļovjek te pita bi li prodao Dģigita, a ti odmah kao strģljen.
- Voli on njega, bolan, viģe nego svoju Grabinu.
- Ma ģta, bolan, Grabinu! Za Dģigita bih dao i ģenu, i staru majku, i - i sve. A on muģterija mom Dģigitu! Eh, ljudi, ljudi, svakakva ti svijeta ima u nas!
132
- iģļudava se ĠaĺIr-aga i ne moģe da shvati toliku drskost Vejsil-age Voljevice. Da Vejsil-aga neģto nije star i viĽen ļovjek medu ljudima, baģ bi se lijepo proveo.
U ļarģiji su poznavali ĠaĺIr-aginu osjetljivost i njegove mahane, ģalili se s njim i podsmijevali mu se. Zbog njegove napraģite Íudi prozvali su ga i Hrģumom. ĠaĺIr-aga je u stvari bio dobar ļovjek, ali nepopravljiva prznica, plah i ograniļen. Na ovakvo njegovo drģanje mislio je da mu daju neko pravo dobar glas stare, nekad veoma poģtovane porodice PlaviĺIa, i njegovo bogato imanje Grabina. Ali u ļarģiji se, kao uinat, naroļito u posljednje vrijeme, slabo

osvrtali na to: Zabodice su postajale sve ļeġÍe i ġuļljivije, a Hrġum sve zaobadaliji. Naposljetku je doġlo do toga da se isposvadao sa polovicom komġiluka i sa gotovo cijelom ļarġijom.
Tako jednog jutra, baġ u rano prolјeÍe, negdje pred dolazak prve laste, upade ĠaÍir-aga u avliju svoga doma kao grom iz vedra neba i, sav cepteÍi od bijesa, zapali svu kuÍu svojom vikom:
- Spremajte se! Sve spremajte! Veġite prtljag u bale! Odmah idemo u Grabinu.
- Ama kakvu Grabinu, Bog s tobom, ĠaÍir-aga, nije joġ ni prolјeÍe! Ġta Íe nam svijet reÍi, ġalosna ti sam! - usudi se ġena da mu primijeti moleÍivo.
Na rijeļ "svijet", ĠaÍir-aga izaľe van sebe. Raz-bjeġnje se kao da mu neko Dġigitu zabode noġ u srce. Svijet! Ta on zbog svijeta i napuġta ġeher, a otiġao bi i u pasija preskakala. Ah, pa zar mu ni u njegovoj roľenoj kuÍi taj svijet neÍe dati mira. Neka pozovu joġ i Vej-sil-agu Voljevicu sebi u pomoÍ, neka kuÍu pretvore u berbernicu Muje Trklje, pa da on sa svojim Dġigitom ode nakraj svijeta gdje ga niko ne poznaje.
Nije bilo ġale. Ļeljad se uskomeġa. ĠaÍiraginica, plaġljiva kao kokoġica, izgubila pamet, pa ne zna sirota za ġta bi prije prihvatila. Njegove dvije sestre, usjed-
133jelice, oġtapljene kao dvije kusaste rode, gunľale su sebi neġto pod nos i iznosile namjeġtaj u avliju. Malo mu je zar ġto im je svojim svaľama po ļarġiji sreÍu zaustavio, nego ih joġ muļi cijelog ġivota. Sluġkinja Fata, prava junaļka pojava, Íorava u desno oko i koziļava lica, nosila je cijele bale namjeġtaja i bacala ih nasred avlije. ĠaÍir-aga kroz kratko vrijeme dovede seljake s konjima i natovari prtljag s njima zajedno, dok se ġene sve u ġurbi pripremiġe za jmt. Uz pomoÍ Fatinu spremi se i stara kaduna Aiġa, SaÍir-agina majka, koja zbog svoje duboke starosti ne moġe da uzme uļeġÍa u spremanju prtljaga. Zavijena u feredġu, ona je sjedeÍi na avlijskoj sofi, ļekala joġ samo da joj ĠaÍir-aga osedla staru bedeviju Mrkuġu, koja je toliko mirna i ravnoduġna da se komġijska djeca, ļim im se ukaġe prilika, provlaļe ispod njena trbuha uz ciku i kokotanje. Uz kadunu je i nerazdvojna maļka Zeka. I ona, gotova, ļeka pored nje da, eto, tog ļasa na Mrkuġi obadvije krenu put Gra-bine.
Naposljetku se okonļalo i spremanje prtljaga. Konji su ļekali pod tovarima vunenog namjeġtaja, umotana u ġarene Íilime. Na jednom konju opet strġila je okrugla sinija i razroki sadġaci, saļ za peļenje hljeba na ognjiġtu i saksija za peļenje pite. Na drugom opet tepsije sa santraļem, dvije ġiljate gvozdene lopate, jedan ġiġ za prġenje kahve i kroġnje sa bakrenim posuľem: sahanima, Ľugumima, lenderima i ibricima. Na treÍem konju opet, osim onih prvih sa mekahnim balama, visili su: ġkip, naÍve, himbut za neġestu, jedan veliki bakreni kazan i dva kazandġika. Staru kadunu popeġe pred vratima na Mrkuġu. Neobiļna i ġarena povorka krete se kroz grad, pokrenuta hirom nabusitog Hrġuma. Neki su zastajali zaļuľeni, a neki opet nasmijani posmatrali su povorku.
- Ġta Íe mu ovoliki prtljag za selo, ljudi ljudski!
- K'o da se ne misli ni vraÍati - ļudile se komġije.
134
Naprijed su iġli konji pod tovarima, za njima na primjetnom odstojanju kaduna Aiġa, zavijena u feredġu i u ġutim, sa crvenim kiÍankama na kljunovima, ġenskim ļizmama. Pred njom na unkaġu ļuvala je njena nerazdvojiva Zeka i uznemireno zvjerala po ulici. Za njima opet iġle su dvije ĠaÍir-agine sestre sa sluġkinjom Fatom, sve tri pokrivene ġarovima i sa gustim koprenama na licu. Sam ĠaÍir-aga ostao je joġ kratko vrijeme u aharu, sedlajuÍi svog Dġigita, a zatim je zakljuļao kapiju, veliki kljuļ turio za pojas i vinuo se u sedlo Dġigitovo. Njegova prkosna pojava promakla je ļarġijom, mimoiġla njegove i na puġkomet pred svima krenula put Grabine. Ta ĠaÍir--agina Grabina udaljena je od grada svega ļetiri kilometra neravna konjskog druma. To je i njena prednost i loġa strana ujedno. Prednost utoliko ukoliko je bilo lahko ġensku ļeljad opremiti u nju, a loġa strana opet utoliko ġto je vatrenom Dġigitu bio taj put takva igraļka da se nije mogao ni da zagrije. Tek kada bi ĠaÍir-aga iġao u udaljenija sela svojim kmetovima, Dġigit bi imao prilike da zapjeni od puta i silne udarljivosti. I sada se SaÍir-aga zaboravio, pa pustio Dġigitu na volju da ide u Borovļevinu. A povorka daleko ostala iza njega. Rano, vlaġno prolјeÍe. Drum mokar, a plotine napupile, pa soļe pod blagim suncem. Neġto kao nada, kao snaga, napinje grudi, a opet neġto kao tugaljiva omama dohvata se ļovjeka i rastuġuje ga bezrazloġno. Neġto sliļno do-moġe se i ĠaÍir-age, pa zaboravi i na svog Dġigita i bi mu ġao ļarġije, i ljudi, i Trkljine berbernice. Ali u tom ļasu ukaza se njegova kula u Grabini i njegovi vinogradi, i sva tuga iġļeze bez traga. Neġto tako srcu priraslo bilo je u toj strani gdje se uzdizala njegova kula. Tu se negdje skriveno smijeġilo davno mu djetinjstvo, njegov stari otac, rahmet mu duġi, sjedio kraj odġaka i savjetovao ga, vinogradi pod kulom uzdizali mu opet ponos imuÍna ļovjeka i podsjeÍali ga na duġnosti i brige domaÍinove.
135Raġtrkani, bijeli oblaci lelujali se pod neobiļno plavim nebom, a obradovane ptice dozivale se po puļini. Njegovi su daleko izostali iza njega, dok je on razmiġljao o Grabini i proġlosti.
Upravo u to vrijeme dok se sve ovo dogaľalo, pred niskom i ļaľavom, potleuġicom ġto su je seljaci nazivali krļmom, sjedio je stari Ante Dronjak i provlaļio likove konce kroz istruhljenu oputu. Napleo je toliko lika oko opanaka da su mu izgledali kao dva svraļja gnijezda. Sa krovinjare se dizao plav dim i vrapci zamorili u vrbama. Odozdo sa ļesme ļuo se brz ġum vode. Ante baci pogled niz drum, ġiroko zinu i pusti neki neobiļan glas poput maļora. Dġigit je

bijesno kresao uz drum, a za njim, ļak dolje do Pudarnice, iako veĺ zaġao u godine, nazirao je Ante svojim gorġtaļkim okom kako se miļe ġarena povorka.
- Jes' ĠaĺIr-aga sa svojim, Isusa mi! O, Mande!
- Oj' - odaziva se lijeno ġena iz krļme.
- Evo ĠaĺIr-aginih! Ih, ih, za mila Boga, pa kud ranije!

Krļmar Ante Dronjak, ĠaĺIr-agin najsiromaġniji kmet, nije nikad bio naļisto s tim da li mu je milije da je ĠaĺIr-aga sa svojom porodicom u gradu ili, pak, u Grabini. Istina, kad su oni ovdje, on ļeġĺe omasti brk pitom i pirjanom, pa i obiļnije mu je. Ali opet, ĠaĺIr-aga naprasit, pa da Bog uļuva.

Dġigit iskrsnu pod vrbe.
- Ante, kahvu!

A u Anti neġto poigrava; smije se, i svaki ļas ukazuje mu se onaj jedini i pocrnjeli zub u vilici. ĠaĺIr-aga stegao crne i guste obrve, pa se Ante ne usuĽuje ni da ga ljudski upita za zdravlje.

Dok ĠaĺIr-aga posrka posljednji findġan kahve, ġene s konjima minuse ġutke kraj krļme. SiĽoġe joġ nekoliko koraļaja niz drum i odahnuġe od puta. Pred njima

T

se koļila stara PlaviĺIa kula, visoka i siva, sa vratima na Íemer i pozatvaranim pendġerima. ĠaĺIr-aga dotrļa da skine majku s Mrkuġe, otkljuļa kapiju i, bez rijeļi, vrati se natrag pred krļmu.

'C f

II.

Prvih dana u ġena pune ruke posla. Kreļili se zidovi, prali se podovi, tavanice i musandere, mela se avlija i sadilo cvijeĺe po sofama. A ĠaĺIr-agu spopala samotinja sjedeĺi pred Antinom krļmom. Da hoĺe bar da ozeleni, ļinilo mu se pola bi mu osame nestalo. Tako on sjedi, nenadano se diġe i odlazi Dġigitu u ahar.
- Hej, Dġigo, Dġigo, DġigiĺIu moj! - tepa mu ĠaĺIr--aga i miluje ga, a on se prosto smije na nj i veselo kopa nogom kao da mu pruġa drugarsku ruku.
- Hej, Dġigo, razgovore moj!

Dġigit je ĠaĺIr-agi jedini iskreni drug i prijatelj. To nije konj, to je soko, vila. A pametniji je i od kadije ġto sudi u meġĺemi. Kad na ĠaĺIr-agu padne ļamotinja i obuzme ga neka nepoznata tuga, on i nehotice pogleda kojoj ļaġi u dno, onako ispotaje, zavuļen u tamni budġak krļme, razbije dert, a zatim izljubi svog Dġigita, vine mu se u sedlo, pa poleti kud ga oļi vode. Dġigit bjesni, rahvani, a ĠaĺIr-agi se ļini da leti ispod oblaka, da preskaļe brda i doline. I tako leti, leti, pa najednom osjeti umor, postane opet obiļni ĠaĺIr-aga PlaviĺI, i klone u sedlu, zadrijema. A stari prijatelj Dġigo to osjeti, uspori hod, primiri se, pa uvije kiļmom i drġi ĠaĺIr-agu u ravnoteġi.

Takav je, eto, Dġigit.

Naposljetku raspuļe i proljeĺe, izvuļe se iz svoje soļne kore, a ĠaĺIr-aga prionu da obraĽuje imanje. Po cio dan ġene mijese hljebove i vare pirjane u kuhinji,

137a on pred teġacima po vinogradima. Ļim sa posla, ĠaĺIr--aga u ahar da obiĽe Dġigita, a zatim pred krļmu. Tako mu prolazi vrijeme. Tako mu izmiļu dani nejasnog na-danja i pritajenih borbi u njemu. Iako ĠaĺIr-aga nije kukavica, u posljednje vrijeme ļini mu se kao da mu za leĽima raste neka zavjera. Neko se zavjerio protiv njega, pa mu ne da mira. Oļas mu se neko u krļmi uļini sumnjiv, a on poļne da ga podozrivo pogleda ispod svojih gustih vjeĽa. Poslije upre oļi u jedan predmet pa kao prikovan ostane tako po pola sata. Najednom se trgne i osmjehne, pogleda po krļmi i poļne da priļa

0 Dġigitu:
- Pasmina je to. Hej, ljudi, nije to ġala. Konj od dobre pasmine isto je ġto i ļovjek od dobre porodice, od dobra soja. U svemu ti i svaļemu ima razlike. Eto, reļemo ti, Vranac Alage BijeliĺIa. 1 to ti je, brate, dobar konj, ali Dġigit je Dġigit. Njemu nema premca, pa basta.

Seljaci sluġaju, mlaĽi se podsmijevaju kradom, a ĠaĺIr-aga zapao u vatru pa priļa:
- SinoĺI se upravo uvodim u san, a on udara kopitom o dasku u aharu. Ļujem kako zvecka sindġirļe. SiĽem dolje, upalim lampu, a on se osvrte, ugleda me

1 veselo zarza. Niġta mu nije falilo. Htio je samo da me vidi, da ga pomilujem, pa eto ti.

Ovo nekoliko pohvalnih rijeļi upuĺenih Dġigitu razveseljavaju ĠaĺIr-agu, on ostavlja krļmu i sav sretan i smiren, sa svijeġĺu dobrog domaĺina, hoda po vinogradima, gleda i nadgleda kako mlade seljanke pod Fa-timinim nadzorom beru treġnje. I ġena mu je siġla u vinograd. Plaġljivo i kradom pogleda ga ispod oka: "Minulo gaje, hvala Bogu", pomisli i pogleda ga slobodnije. Ali i najprijatniji smijeġak bio je u stanju da katkad ĠaĺIr-agu baci u ono nejasno stanje slutnje i podozrenja.

Svi su primijetili ovu promjenu na ĠaĺIr-agi, ali niko joj nije znao uzroka, pa ni sam ĠaĺIr-aga. Jed-

nostavno naiġlo bi na nj i minulo bi ga. 1 to je sve. Neka pomisao iskrsne u njemu, kao na primjer: "Uginuĺeĺeĺe ti Dġigit", ili: "Nesreĺeĺaĺa vreba na te". I stvarno ovo je govorio neki glas, samo Ġaĺĺirĺir-aga nije bio naļisto s tim: da li govori taj glas u njemu samom ili mu ġapĺeĺe odnekud.
I ġto se god dublje zalazilo u ljeto, ovaj zlobni i nevidljivi ġapat bivao je sve ļeġĺi. Kao da se svojom slutnjom navadio na neko veliko zlo. Katkad bi se priļinilo Ġaĺĺirĺir-agi da mu se ovaj glas zlobno podsmijeva, pa ga opet hvata u svoje kolo i potpuno vlada njim. On se isprva otimao, trzao, gonio ga, misleĺeĺi na svoje poslove, Dġigita, ili ma ġto, ali ovaj zlobnik izabrao bi tako straġne zabodice pred kojima se krġio svaki otpor.
I ovaj glas, jednog vedrog, ali kobnog dana, dosluti nesreĺeĺu i po Dġigita i po Ġaĺĺirĺir-agu i po cijelu njegovu porodicu. Tog dana ovaj glas naroļito se nekako okomio na Ġaĺĺirĺir-agu sa svojim straġnim zabodicama. A njemu se stislo, spopala ga neka nemoĺeĺi i oļajanje i suzila mu pogled do pod nos, u neġto crno i neizbjeġno. Nigdje nikog. Samoĺeĺaĺa. Milovao je Dġigita, pa ga i on nekako tuġno pogledao kao da predosjeĺeĺaĺa neku nesreĺeĺu. I Ġaĺĺirĺir--aga prekrati sve sa nekoliko bezvoljnih koraka. Ude u Antinu krļmu, sjede u budġak pa slomljenim teġkim glasom zapovjedi:
- Onog mog, crnog!
Napolju treperi ġivot, igraju se sunļevi zraci i ġuġte kroġnje vrbove, uz dalek ġum vode na ļesmi, sunce se probija kroz crno prozorļe, a Ġaĺĺirĺir-aga sjedi u vlaġnoj i niskoj krovinjari, zavuļen u svoj budġak, i ispija crno vino, teġki grijeh. Grijeh svoj, svojih predaka ili sotonin. On pije jer ga neka nevidljiva sila tjera na to, sila ġto je kao kvrga sjela na njegovu duġu, pa mu ne da da sretnim i otvorenim pogledom gleda bijeli svijet.
139Prolazi jutro. Sunce izmiļe kroz prozore, a Ġaĺĺirĺir--aga jednako teġko pije i ġuti. Ante je zabrinut, ali nijem i posluġan kao rob. I u Ġaĺĺirĺir-aginoj kuĺĺirĺi doznali su da im sam domaĺĺirĺin sjedi u krļmi, pa im teġko kao prema glavi. Ġaĺĺiraginica se previla, pa gleda u krilo suznim oļima, a sestre mu natmurene tumaraju iz konaka u ko-nak, iz kuhinje u kuhinju, iz avlije u baġļu. Kao da oļekuju kakva nemila gosta. Jedina mu majka, stara ka-duna Aiġa, niġta ne sluti i sjedi sa svojom Zekom u konaku kao zaboravljena. Prolazi i vrijeme ruļku, a Ġa-ĺir-aga ne dolazi kuĺĺi. Sunce naginje zapadu, a njega jednako nema. Osjeni jablanova otegoġe se, a sunļevi zraci se oduljiġe i pozlatiġe kad on izbi u avliju. Ġaĺĺiraginica skoļi pred nj.
- Snesi mi silah i kuburu! Idem u Polog - kaġe Ġaĺĺirĺir-aga mrko i teġkim glasom, pa, i ne pogledavġi je, nesigurna hoda ude Dġigitu u ahar.
Ġaĺĺiraginica, blijeda kao krpa, preklinje ga da ostane:
- Ne idi, moj Ġaĺĺirĺir-aga, ġiv mi bio! Sanjala sam ruġan san. Ne idi danas u Polog: ima joġ dana u Boga. Ta kmetovi ĺeĺe i sami doĺĺi.
A on i ne odgovara. Ġuti i sprema konja. Joġ ļasak, i Dġigitove kopite zakresaġe drumom povrh kule, a Ġaĺĺiraginica zaplaka. Sestre mu kao dvije nijeme i tuġne sevlije ostaġe na avliji.
U Polog vode dva puta: jedan preko Meoljine, kraĺĺi, peo se krivudavo i strmo, a drugi duġi neġto ravniji, vodio je preko Borovļevine. Samo ovaj drugi imao je jednu mahanu: upravo ispod samog sela Borovļevine, ġto leġi na platou, probija se on kroz stijene u duboko presjeļen divlji goli tjesnac, pun ġkripova i prerezan suhom potoļinom. Straġna i jezivaje to divljina u kojoj glas zvoni kao sa onog svijeta. A Saĺĺirĺir-aga ne bira put. Pustio Dġigitu na volju, zaboravio na ovaj svijet, pa juri, leti. Krġ ozvanja pod bijesnom Dġigitovom kopi-
140
tom, a stijenje odgovara bijesom, smijehom i laveġom. I baġ tu, upravo negdje pred suhu potoļinu, Ġaĺĺirĺir-aga izvadi kuburu iza pojasa, podvrisnu i opali. U isti tren Dġigit se trġe, bolno jauknu i posrnu naprijed. Ġaĺĺirĺir-agi pretrnu srce. On se povi po njemu. Zanos se u tren rasplinu i uġasna pomisao oġeġe mu mozak. Jeka od pucnja zagrominja se u krġu i nasta kobna tiġina. Dġigit opet jeknu. Ġaĺĺirĺir-agi kao da puļe neġto pred oļima, dah mu se nape u grudima i nasta neka divlja borba u njemu, borba prijegora, ponosa i ljubavi. Stvar je bila jasna: Dġigitu je zapela noga u ġkripac i prelomila se u snazi naleta. Dġigit ponovo jeknu. Ġaĺĺirĺir-agi se za-vrtjeġe suze i umalo ġto ne zarida iz sveg glasa. Ali se supreġe, poļe da mu drġĺeĺe usna i ruka na kuburi. Dġigit ga bolno pogleda i nemoĺeĺno obori glavu s teġkim uzdahom. Najednom, ne znajuĺĺi sam ġto se dogodilo s njim, on leġe po svom drugu, pade mu oko vrata i zarida, tresuĺĺi se sav kao u groznici:
- Hej, Dġigiĺeĺu, sirotane moj! Hej, rano moja nepre-bolna!
Ġta, zar Ġaĺĺirĺir-aga Plaviĺeĺĺiĺ da plaļe kao ġena! ote se on i pogleda po pustoġi. Sam. Samo golo stijenje zuri u nj i u sirotog Dġigita.
- Jest. Oplakao sam i sebe i Dġigita - reļe on jedva ļujno, steġe srce, drhtavom rukom poteġe kuburu i stade pred Dġigita. Dva straġna oka, puna molbe, oļaja i bola uperi Dġigit na nj. Ġaĺĺirĺir-aga ne klonu, naperi. Metnu ruku na oroz i jeknu, jeknu kao ranjen, i omaļe. Pucanj vrisnu, a on, i ne osvrĺeĺuĺĺi se, naġe ka Grabini. Za njim zaurlaġe hiljade glasova, cika, smijeh i Ľavolji kikot krġa, a zatim se sve utiġa i zinu mrtva i hladna pustoġ iz klanca.
141III.
Ġta je soko ostriġenih krila? Ġta je ļovjek bez oļi-njeg vida? Ġta je junak bez svijetla oruġja? Staje hodġa bez bijela saruka, Ġaĺĺirĺir-aga bez bijesna Dġigita?

ĠaÍir-aga PlaviÍ nije sebe viġe ubrajao medu ġive ljude. On se ġiv pokopao u svojoj Grabini, ne mareÍi ni za svijet, ni za svoje bogato imanje.
- Ante, onog mog, crnog!
ĠaÍir-aga u vinu traġi zaborava. On u vinu sanja
0 Dġigitu, prelazi na njemu brda i doline, zapjeva, pa se najednom rastuġi i rasplaļe kao malo dijete.
- Isuse moj, ġta bi od naġeg silnog age! - ļudio se Ante.
A ĠaÍir-aga po cio dan u svom tamnom budġaku. U kuÍi ġalost kao za pokojnikom, a imanje pusto bez njega. Ģene kao sirote idu po vinogradima, zaraslim u travu i korov. Kao da je sve prokleto. Nema viġe ni straha ni trepeta u kuÍi. ĠaÍir-aga je bio kao muġica. Nikom ni u oļi da pogleda. A opet se niko ne usuĽuje da mu ġta primijeti, da mu prebaci. Ali ne od straha, nego od ġalosti. Doġla i berba. Sve cikti od veselja, a ĠaÍir-aga kao smeten, ne umije ni da kiridġije pogodi. Siġla jesen u kotlinu, tuga maglovita, beskrajna, a ĠaÍir--aga u budġak, kuÍa u beznadeġnost. Tako prolaze dani.
1 gora poļela da opada, a PlaviÍevi joġ u Grabini. Ģene se zaġeljele komġiluka, pa pomrijeġe od osame i ļamotinje. Preklinju ĠaÍir-agu da se sele u grad, a on samo odmahne rukom, pa u Antinu krļmu. Katkad po cio dan prosjedi sam u konaku, izgubljen i muļaljiv, po cijele sate ide uza sobu, niza sobu, pa se zavali na seÍiju i gleda u tavanicu. Nije mu ni lahko. U ļarġiji se sigurno veÍ sve saznalo. Ko zna ġta se sve tamo ne priļa. Zar ĠaÍir-aga PlaviÍ polomljenih krila da izaĽe pred one nabodice i ukoljice. I on je sav svoj duman i jad topio
142
u Antinu vinu. Prestao veÍ odavno da govori o Dġigitu. Nekad ga je uzdizao iznad cijelog svijeta, bodrio mu ponos i snagu, a sad ga vino uzdiġe iznad neke crne provalije savjesti i zlih slutnja, drġi ga u kandġama nad tim ponorom, dok se on bori, hrve, savlaĽuje i pobjeĽuje, da poslije pijane borbe druga provalija postane joġ dublja i crnja. I sve tako.
A jednog dana, pijan i raspojasan, ĠaÍir-aga ude u avliju i zagrmje:
- Spremajte se! Odmah se spremajte! Fato, veġi prtljag! Hajd' miļite se! Ta niste se skamenile.
U ġenama neġto zaklikta, ali nove, crne slutnje ugu-ġiġe ovo kliktanje nenadne radosti, i ġutke poļeġe da se spremaju za put. Ante je domalo doveo brĽane sa konjima. Oni su i tako krenuli po braġno u Kamenik, pa onako uzgred, dobro im doġlo da potovare ĠaÍir-agin prtljag.
Kroz jedan sat povorka se krenu. Ovog puta ĠaÍir--aga je iġao posljednji, uzbuĽen i omamljene svijesti. Neġto razbijeno i oļajniļki nosio je u sebi put svoga rodnog grada, koji mu sad izgledaġe nekako stran i nepristupaļan.
- Eh, heej! - uzdahnu ĠaÍir-aga i osloni se na stijenu kod Bijele pudarnice da savije cigaru duhana. I tog ļasa uļini mu se da se sasvim prikuļi svojoj tragediji, ugleda joj svu jezovitu nagona i trġe se. Htio je da viļe, da vraÍa konje u Grabinu, ali su mu samo drhtale zgrļene usne i poigravala cigareta u rukama. Eh, da je barem ostao u selu da mu svijet ne gleda sramotu!
Tako je ĠaÍir-aga PlaviÍ doġao u svoj ġeher. Isprva ostajao u kuÍi. Muļilo ga teġko. Muvao se po konacima i noÍu izlazio u baġļu, dok jedne noÍi ne preskoļi kapiju i ne izgubi se u pomrļini. Naposljetku poļe i danju da izlazi. Ali, na njegovo veliko iznenaĽenje, niko mu i ne spomenu Dġigita. Ġtaviġe, ljudi ga sretahu otvorenije
143i prijaznije negoli prije. Kao da su na sve zaboravili. Vejsil-aga Voljevica upitao se ļak s njim prijateljski za zdravlje i, onako iz obiļaja, raspitivao ga o ljetini. Tako ĠaÍir-aga presta da zazire od ļarġije, ali se ipak sve rjeĽe vrdao u Trkljinoj berbernici. Po ļarġiji se proļulo da se propio. ViĽali su ga kako se krije po krļmama na drugoj strani. KuÍi je dolazio u kasne sate, tiho i neļujno. I dok su svi spavali, zaticao je on svoju ġenu, presamiÍenu kao u kvrgi, kako ga, blijeda i iznurena, ļeka u polutami kraj ufitiljene lampe gaznjaļe. Katkad se pijanom ĠaÍir-agi ļinilo da gleda pred sobom nijemu utvaru, a katkad opet najbolje stvorenje na svijetu. Prema tome, nekad bi ĠaÍir-aga lijegao u duġeke mrk, zlovoljan i zloban kao dġin, a nekada bi se opet raznjeġio i, prolijevajuÍi suze ġalosne, milovao svoju ĠaÍiraginicu.
Ne proĽe ni pola godine po smrti Dġigitovoj, ĠaÍir--aga prodade Polog. Za Pologom zaredaġe druga dobra: mlinica u Omoljci, podvodne baġļe u Mekama, njive u Strugama. Osta se na samoj Grabini.
Ġta! Zar i Grabinu prodati?
U njemu neġto prepuļe. On sve pregorje i utonu u vino. Nazirao je crnu taļku pred sobom, koja se stalno ġirila i postajala sve crnja. To je bila ġuplja cijev njegove kubure, skrivene duboko za pojasom. To je bila njegova sudbina. U piÍu poļe kojeġta da mu se priļinjava. Neka crna nevidljiva ruka vukla ga mrtvom Dġigitu u ġkripove podno Borovļevine. Ģena mu plakala negdje u daljinama i dozivala ga preko vode. Ljudi hitali pod nekim mrtvacima i domahivali mu. Crni davoliÍ igrao pred njim na stolu i plazio mu jezik. Neko mu sjedao na pleÍa i upirao mu odozgo u tjeme. I on se trzao iz dubokog pijanstva
144
u praznoj krļmi, dok je napolju u gluhoj, dubokoj noÍi zviġdala bura, ili pljusak ġibao po gradu.

Jedne kiġovite noĺi jedva ga vino savlada. Naposljetku poļe da ga hvata i puġta naizmjence. Ġaĺir-aga se borio. Pribliġavao se ļinu svoje odluke. Ġta? Zar i Grabinu da proda, pa da tuĽin seta po njoj! Zar svoju staru majku pod starost ostaviti bez hljeba u kuĺi! Nikad! Bolje ovako. I Ġaĺir-aga steġe drġak od kubure za pojasom. Pijanstvo je raslo kao crno more, ljuljalo ga, pa opet svijest rezalo krvniļki, nemilosrdno. I samo ove dvije igre, jednostavne i strahovito snaġne. Misli se ste-gle u ļvor, a najednom potonu u moru zajedno s njim, da ga opet iznesu na ļistac i udare s njim o neġto ġto je gore od ikakve stijene: o smrt.
Ġaĺir-aga se diġe i zatetura prema vratima.
Ubio sam Dġigita, ubiĺu i sebe, odluļio je Ġaĺir-aga stojeĺi nasred avlije. Svijest mu je bljesnula na mahove, a predmeti rasli pred njim. Zid, ġto se bjelasao dolje udno avlije pri sijevanju munje, ļinio mu se nedohvatljiv i visok do neba. On se, onako u polusvijesti, zagledao u kuĺu. Kao kroz neko daleko sjeĺanje projuriġe ispred njega lica njegove porodice, ali on steġe srce i poĽe put ahara. UĽe. Mrkuġa se plahnu i uzduha. Ġaĺir-aga osjeti daske pod nogama. Jest. To je Dġigitovo mjesto. Jest. Ubio sam Dġigita, ubiĺu i sebe, ponavljao je on. Aharska zapara udari mu u glavu. Svijest mu poļe da se kreĺe oko njega. On se prihvati za dasku od jasala i spopade ga tuga i oļaj. Izvadi kuburu. Bolje ovako. Bolje, bolje, Ġaĺire. A onaj svijet? Dġehennem? Pa i dosad sam grijeġio. Ih, brate moj, pa zar tako? Zar sebi da smrt zadaġ? Jest. Sebi smrt, kad nije druge. Bog zna zaġto ovo ļinim. Oprostiĺe. A kuĺa, ġena, majka, sestre? S kim ostavljaġ sve, nesretni Ġaĺire? Moram. Nije druge.
Sve ovo kao da je izgovorio neki glas koji se klatio nad njim i vrijeĽao mu moġdane. Obuzimala ga neka
145vatra. On prisloni hladnu cijev na sljepooļnicu, i to bi tako neġto obiļno. On Íe odapeti, pa - pred Boga. Ġta uļini, nesretni Ġaĺire? I opet onaj glas poļe da se klati nad njim i da mu vrijeĽa moġdane. Ġaĺir-aga se jedva drġao za jasle. Neġto ga privlaļilo zemlji. Neko mu sjeo na pleĺa i upirao mu glavu kao da ġeli da ga zabije u pod ahara. Ruka mu dotaļe oroz na kuburi. Sad Íe!
Odjeknu tup i potmuo pucanj kao da se neġto surva. Mrkuġa se trġe. I Saĺiraginica se trġe i vrisnu. Priļini joj se daje sanjala. Ona se opet presamiti i spusti glavu na koljena, onako zgrļena, na duġeku, ļekajuĺi svog Ġaĺir-agu.
Kiġa je pljuġtala i dalje u crnoj noĺi, a Runa zloslutno i jezivo hujala pod Plaviĺevim prozorima. Sudbina je sjedjela povrh grada na stijeni i bdjela nad stotinama sitnih duġa, skrivenih u niske, zbijene i ploļom pritisnute kuĺice. Sve je muļalo zgrļeno i pritajeno u tmini, samo bi na mahove osvijetlila grad, s mostovima i tornjevima, i moĺni smijeh s neba prosuo bi se po cijeloj zemlji.
146
IZDANAK
Gig pjetliĺ nakostrijeġi se pa zapjeva. Zapjeva sa tolikim uvjerenjem u svoju snagu kao da Íe se sva kasa-bica, ġĺuĺurena pod planinom Mrgudnjakom, zatresti od njegove sile. A kasaba siva, rutava kao stara orluġina pod klisurom, i planina sa njeġnim vrhom do neba. Ispod nje se nadaleko vide polja i breġuljci, a rjeļica vijuga kroz njive da se izgubi u polju, ļak tamo prema Maļkovu Kamenu.
Kula Alage Prohe nadvisila cijelu kasabu. U njoj samuje Alaga kao Íuk, ļudak i posljednji izdanak loze stare porodice Proha, nekad ļuvene sa sile i tvrdoglavosti. Kula je na tri boja. Vrh zasvodenih vrata joġ i danas zijaju tijesne puġkarnice, a krila, iznutra, ġtiti snaġna i okovana prijevornica. Sve je to nekad trebalo, a danas Alaga i ne zatvara vrata za sobom. Minuli su zlatni dani ove kule i prohujali kao proljeĺne vode ġto se veselo skotrljaju s Mrgudnjaka, pa izgube u poljima sa ġumom utiġalim. Konaci su pusti i prazni kao da ih je kuga pomorila, pa ni golubovi ne guļu viġe pod ploļ-nim strehama. Samo soba-dġamlija pokaġe joġ pokatkad znakove ġivota svojim ġmirkavim svjetlom, kao da ga pale duhovi izumrlih Proha. Ali to nisu duhovi. To se Alaga vraĺa sa posijela, pa pali svijeĺu i razgovara sa uspomenama. On stanuje u dġamliji sa velikim, ļaĽavim odġakom, zasvodenim na luk, s poļadalom musanderom i dugaļkim crnim srgom za haljine. Nasred dġamlije
147krvavo se crveni bakrena mangala, a udno sobe izblijedio zelen sanduk. Ispod mangale prostrt Ílim, a unaokolo seĺije i jastuci, pa kada se Alaga izvali u svom Íoġetu, cijela ga soba gleda nekako bolnosaġalnim i prijateljskim oļima. On voli svaku ovu stvarļicu kao svoje roĽeno dijete. On razgovara sa odġakom i miluje ga prijateljski po oblom boku. Svaka mu od ovih stvari priļa o uspomenama tako ļarobnim kao da nisu doġivljene ovdje u kasabi Skoļima, nego negdje tamo u debelim hladovima raja i nepreglednim baġļama njegovim. I tako ļesto Alaga sjedi u svom Íoġetu i provodi dane, razgovarajuĺi sa davnim uspomenama i smijeġeĺi se prijateljski stvarima oko sebe.
Mujezin Hadġe kao da doziva mrtvace zaokujiġe svojim plaļnim glasom. Alaga abdest na se, pa u dġamiju.
Alagin pokojni otac prolazio je ponosito ļarġijom, oġtra pogleda i sav u crnoj ļohi, a Alaga, u svom pohabanom gunjcu, zaobilazi mrava. Tako se mijenjaju vremena. U njihovu kuĺu dogonili kmetovi na stotine tovara svega ġto Bog na zemlji daje, a sada ne prelazi praga ni gubavo magare. Kula gleda ġalostivo, a Alaga stoji skrġtenih ruku, predan u ruke sudbini i volji Boġijoj.
- Hej Alaga, ponesi mi ova jaja kuĺi! - vikne gazda Mitar sa praga magaze, a Alaga pokorno uzima korpu s jajima i nosi ih Mitrovoj gospodi. Nije to da Íe on tu uslugu naplatiti gazda-Mitru. Boġe saļuvaj! Alaga ima joġ ġaku rente ġto mu je isplatiġe za njegovih trideset dimova u Ļitluku. Pozvaġe ga jednog dana u poreski ured i metnuġe mu

pregrġt banknota na dlan. Alagu steġe u grlu i svrati mu se suza u oku. Pa daĺe Bog, biĺe, uzdahnu on, pa izaľe na ulicu, sitan kao makovo zrno. Uļini mu se kao daje svu svoju lijepu proġlost pokopao u ovom uredu. Kao da ga se neko nevidljiv dotaļe vol-ġebnim ġtapiĺem i odnese mu sve prijaġnje raspoloġenje i drġanje i pretvori sve u prazninu.
Misleĺi na Boġiju
148
r
pomoĺ i na sudbinu, Alaga se tjeġio tupo i zamiġljeno. Tako je izaġao iz ureda Alaga Proho.
I sada, noseĺi jaja gospoľi gazda-Mitrovoj, proġao je kraj istog ureda i opet zapao u misli. Nije se obazirao ni lijevo ni desno. Proġao je ļarġijom, proġao je mahalom, i zaļudio se kad se naġao ļak ispod kasabe kod PaniĺaStupa. Zgledao se, osmjehnuo i premjestio korpu s jajima iz desne u lijevu ruku. U tom ļasu kao da mu bi neġto jasno, ġto nikada dotle nije pomislio: uļini mu se sve tako obiļno, i njegove brige ispadoġe mu iz mozga i postadoġe vaġne kao trnjine na plotu. U nj ude neki dobar smijeh, i Alaga se osjeti preporoľenim. Vraĺajuĺi se u grad, nosio je korpu s jajima i smijeġio joj se dobroduġno. Zaġto on nosi korpu gospoľi, to je sasvim svejedno. Da li on to ļini iz sopstvene ġelje da uļini uslugu, ili ļini zato ġto mu je sudbina tako dosudila -opet je svejedno. U tome je upravo tolika razlika kao ġto on ne stoji kad sjedi i ne sjedi kad stoji. Eto tako je.
To sve Alaga nije umio da kaġe, a kad bi i umio, ismijale bi ga njegove kasablije. To on nije umio da reļe ni samom sebi. On je imao samo neku blaġenu svijest o ovoj nenadanoj promjeni kod sebe koju je pokazivao njegov nekako boleĺiv i ujedno prazan smijeġak oko usana. On viġe gotovo i ne razgovara sa svojim poznanicima i prijateljima. On se samo smijeġi i misli kako je to sve tako Bog dao i kako drukļije i ne moġe da bude. Ljudi se trude da mijenjaju njegovu volju, a Alaga zna da im je trzanje uzalud, jer su u rukama sudbine koja im je odredila put do groblja na Mezaretima pod Krehinim poljem. U Alagi se probudilo neġto ġto valjda nema ni u samom Kur'anu, i on se osjeĺao tako blizak Bogu, i gledao sve kroz tu bliskost. Sve je bilo tako obiļno, jednostavno, bez srdġbe, blago i krotko. Tako on sjedne pred Aganovu kafanu, gleda niz ļarġiju, pa se zamisli, pa se smjeġka.
149- Siromah, pomahnitao je. Nije ġala ostaviti ļovjeka bez iļega svog - govorio je Agan svojim gostima.
- Kako li samo brġe ostari i posijedi!
A Alaga bi ustao ispred kafane, pa se uputio na groblje pod Krehino polje. ProljeĺeĺPjevaju ptice, a on sam ide drumom, pognute glave i skrġtenih ruku na prsima, smijeġi se i tako razgovara sam sa sobom. I dugo bi sjedio kraj strogih i ozbiljnih niġana svojih predaka, dok bi treperila pred njim neka ļudna i do suza blaga osjeĺanja o smrti i onom svijetu. Dan blag, groblje tiho, a u vazduhu ġapuĺe neġto krhko i tako neobiļno kao da govore duġe davno preminulih Proha.
Podveļe je odlazio svojoj udatoj sestri Ajiġi i igrao se sa njenom nejakom djecom. Izdubi dva oraha, natakne ih na drvo, provuļe kroz njih kanap, a djeca zapljeskaju ruļicama od veselja, gledajuĺi kako zvrļka pjeva. Sestra ga gleda iz prikrajka i tiho zaplaļe: boli je u srcu za njim, za porodicom. Ona je osjeĺala svu tragediju svoje porodice. Ona je osjeĺala neumoljivu bijedu koja je jedini uzrok, kako je ona mislila, da joj je brat poremetio umom.
Tako su proġle cijele dvije godine ovog razorenog ġivota. Ona ġaka banknota utanjila se kao voda s lista, a Alaga se jednako smijeġi i posluġa svakog u ļarġiji, prosto iz svoje dobrote. Jer sve je ovo suľeno i po volji Boġijoj, pomislio bi blago Alaga, i onaj prazni smijeġak sjeo bi opet na njegovo lice. A neki dan, kad se vraĺao s groblja, opet osamljeno zamiġljen kao da traġi izgubljene snove po polju, ļu kao kroza san da ga neko viļe, a on se i ne okrete.
- Hej, Alaga, zar si ogluhnuo! Ġto se ne okreneġ? Alaga diġe glavu, pogleda zaļuľeno, pa se osmje-
hnu. Pred njim je sa natovarenim konjem stajao Mate Vrtikapa, njegov bivġi kmet, sa lukavim smijeġkom i sitnim oļicama.
150
- Kako si, Alaga? Mnogo si mi neġto ostario.
- Dobro, kako si? - smijeġi mu se Alaga. - Ostario, ostario.
U Mate zamrije lukavi smijeġak na licu. Alaga je to tako ļudnovato i neobiļno izgovorio da je Mate osjetio neki nenadani strah, gledajuĺi u njegovo staraļko lice iz koga je izbijalo neġto ġto se ne vida na licima ostalih ljudi. Istina, moġe biti da mu je lice poprimilo ovaj izraz sjedeĺi dugo medu svojim mrtvim precima i razgovarajuĺi s njima. Ali Mati je bila stvar nejasna i neobiļna i on brġe potjera konja, oprostivġi se joġ brġe. A Alaga se i dalje smijeġio i ne obraĺajuĺi paġnju na ovaj susret. Kao da je muġica proletjela pokraj njega.
Ali eto, ima nekoliko dana kako ga neġto hvata, mraļi mu se pred oļima, pa kao da ga neko steġe za guġu on poļne da se brani i da viļe. Ove znakove na Alagi opazio je prvi kafedġija Agan. Alaga sjedi sam pred kafanom, pa najednom poļe da mlati rukama oko sebe kao da se hrve s nekim nevidljivim. Poļe i da viļe u pomoĺ, a zatim tako snaġno zamahnu da izgubi ravnoteġu i pade na zemlju. Agan mu pritrļa, umi ga, i Alaga ustade. Drhtao je. Mutno se obazre oko sebe, pa i ne gledajuĺi u kafedġiju, obori glavu preda se. A ļarġijom se proļu: poludio Alaga Proho.
Dugo su ovi napadi hvatali siromaha Alagu, sve dok jednog dana ne udari glavom o neku stijenu i dok ga onesvijeġĺena ne prenesoġe u bolnicu.

Ajiġa je plakala i naposljetku se utjeġila. Kula se nakrivila kao od ġalosti za Alagom; jedva se drġi na svojim rasklimatanim temeljima. A u kasabu opet doġlo prolje Ґe, navrla rje ļica ispod Mrgudnjaka, pa razdragano juri u polje, nose Ґi na svojim brzim i prpoġnim valovima veliku pjesmu ġume i mirise cvije Ґa. Kasaba se pomladila, a Ajiġina djeca ska ļu oko kule i boje se crnog
151odġaka u dġamliji, jer su zimus ļuli kako u njemu neko pjeva i zviġdi.
A to je bila pjesma izumrle porodice Proha. To je bila tuġna pjesma njezinog poslednjeg izdanka, Alage.
152
BABANOVA BIJEDA
Puġe bura i brije po iskrivljenoj ulici, a nahereni du Ґani, kao podapete stupice, stisnuli se jedni do drugih pa ļekaju muġterije. Na kraju reda du Ґana, upravo prema velikoj kafani "Bristol", ļu ļi Babanova stra Ґara - du Ґan. Kroz mala vrata vidi se samo prosijeda brada i saruk, a ļibuk viri i dimi se prkosno u vjetar. Cijela se mahala ļudi kako mu bura ne odnese du Ґan, dok on mirno sjedi i razmiġlja o nevoljama, sje Ґa se starih vremena, sje Ґa se svojih sinova. Praġina pala po du Ґanu, pala po Ba-banu, a muġterije ni "dobrojutro". Sinove uzelo u vojsku, odvelo u rat, a glad popala po sirotinji, pa se svak o sebi zabavio.
Eh, pusto nekada: do Ľi Bajram, a Baban zaodjeni sinove kao jedan po jedan u palanci. Najstarijem, Omeru, kupi fes, srednjem, Hasanu, crveni pojas, a najmla Ľem, Ibri, postole, pa momci kao cvjetovi. Tako ponovljeni, sve jedan drugom do uha, oni ulaze da ocu ļestitaju Bajram, a on, Baban, ruku nad obrve, pa zavi ļi:
"Za mila Boga, ġto haljinka promijeni ļovjeka! Ama jesi li to ti, Omere, ako Boga znaġ! Ih, pa vidi Hasana, vidi Ibre! Za mila Boga, ġto haljinka promijeni ļovjeka!"
"E, pa djeco, da ste mi ġivi i zdravi! Hajd!"
Tako je Baban pazio svoje sinove, a sada mu ih, eto, odvedoġe u vojsku, i sami Bog zna ho Ґe li ih viġe ikad vidjeti.
153Neko viknu pred du Ґanom. Baban se trġe i umalo mu ne ispade ve Ґ ugasnuo ļibuk iz ruke. On se zagleda preko rijeke, tamo u rasute vile i ku Ґice po prokislim baġļama. Rijeka Runa poġutjela, nadoġla, pa valja drvlje i kamenje. Hu ļi strahovito. Korito joj otjeġnjalo. Pogdje-koja grupica, u crne kabanice umotanih ljudi, okupi se kao jato ļavki, pa besmisleno blene u Runu i oslugkuje huku razuzdane bujice.
A Babanov ļibuk jednako dimi kroz tijesna vrata, i du Ґan mu stoji na milosti Boġijoj. U njemu ġuti mir kao pritajen miġ.
Najednom zatutnja kao da hiljade ljudi zaurlaġe; svrh ulice, kao da pu ļe neka poludjela guġva.
Bura! Bura!
Sablaġnjivo zviġde Ґi, naletjeġe plakati kao raġļu-pane vjeġtice, a reklame kao izotkidane ruke.
Huu - fijuu - krahh!
Ġta je? Babanov du Ґan vrisnu. Srce pu ļe u njemu. Baban se raskora ļio, pa drġi i priteġe k sebi grede pre ļ-nice. S njim se bori prasak, dġinovski zasoptalo huktanje, oġtar fijuk, krika i lupnjava kanata, pa neki iskidani glasovi ġto, puni straha i o ļaja, dozivaju u pomo Ґ.
Bura! Bura!
Prasak joġ strasniji: juuu-kr-ahh! Vrisnu du Ґan diġe se kao siva pti ļurina, izbaci iz kljuna oblak praġine, sa hiljadama papiri Ґa, krpa, ġibica i bezbroj drugih sitnica koje razgrabiġe neke nevidljive ruke. A Baban, kao stvoren u trenutku toga haosa, osta zavaljen na zemlji, sav uplaġen, izvrnut. Du Ґan pljusnu o zid apoteke, ġalostivo zaġkripa i zakokota kao iskrvavljen, pobije Ľen kokot, a bura podrugljivo zazviġda u kovitlac nad njim.
Baban se diġe sav blatnjav i promo ļen, okre Ґu Ґi se i snebivaju Ґi, ugleda du Ґan, glupavo zinu, diġe ruke i opet ih spusti niza se.
154
Mo Ґni Boġe, mo Ґni Boġe! - proġapta Baban sa suzama u o ļima, pa smeten, ġalostan, kao da je pokopao svoju ġenu Aiġu, zaputi se ku Ґi.
A pljusak nemilice lijeva i bura fiju ļe kroz ulice kao predznak crnim danima.
Ova nesre Ґa mal' ġto ne pomjeri Babanu pamet. Cio ostatak zime preġutio je ġale Ґi za du Ґanom. Iġao je pognute glave, nikom se ne javljaju Ґi, pa se pro ļu palankom daje ġenuo pame Ґu. Ļim on u sokake, a djeca u rugalicu:
Baban-Dobaban,
Domiġi-Kobaban, ' " >Å y y.
Ġukonkoda-Baban.
Spo ļetka ova rugalica ne djelovaġe na Babana, ali sada po ļe da ga draġi i golica kao obad vola. Smije ġno ga je bilo vidjeti kako se, visok i ple Ґat, u pravim abu-kazemskim papu ļama, ġuri da ġto prije ude u svoju ku Ґicu i rije ġi te paklene vike.
Samo zna ļenje ove rugalice nije niko u palanci znao, pa ni sam Baban, ali se za njezino djejstvo uskoro pro ļulo, jer Baban po ļe i da tu ļe djecu i da se baca na njih svojim te ġkim, okovanim i ġicom ispletenim po-stolama.

- Kuku ti je nama, moj jadni Babane! - govorila bi mu svaki dan njegova ġena Aiġa - ako se ne prihvatiġ kakva posla, pomrijeĺemo od gladi.
A Baban jednako ġuti i kuĺa sve praznija. Ģena sve zabrinutija, a Baban sve duġi - sve mrġaviji. Tako prolazi zima. Ali kada ogranuġe topliji dani i oġivi ļar-ġija, trġe se i Baban: nabavi dvokolicu, pa poļe da ha-mali.
Eno ga! Tjera troġnu dvokolicu, povijen nad njom kao ļudna orluġina. Predao se radu; kuĺa opet ġivnula, a na crne zimske dane joġ ga je jedino podsjeĺala ona
155djeļija rugalica. Ona ga je nervirala, poļela da ga raz-draġuje do bjesnila, da ga ļak i u snu proganja. Tako je jednom i u snu dohvatio postolu i udario ġenu po glavi. Otada Babanove postole stalno noĺivaju pred vratima. Ali, eto, otkako mu ġena iznosi postole, on poļe stalno da sanja neke ļudne snove.
Evo u ļemu je stvar.
U njegovoj jedinoj sobici, u kojoj spava sa ġenom i svojim malim Muġanom, jedan je zid neġto izboļen, kao da je trudan. I Baban sniva kako se svakog veļera neġto miļe u toj izboļini kao u ġivom trbuhu. I svakog jutra posmatra Baban taj trbuh, ļeġuĺi se iza uha.
Da nije kakvo zakopano blago? pita se on. Ļuo je da je nekada u komġiluku neka stara Kriluġa naġla Íup dukata, isto tako uzidan u zidu. Ali kada je ugledala zlato, pa uzviknula, najednom se sve pretvorilo u ugljev-lje i njoj se zgrļile ruke.
Baban odmahnu rukom i zovnu ġenu da mu pri drġi pojas. I dok je njegova mrġava i bijela stopanica drġala pojas, on se, pognut kao nad dvokolicom, okretao nasred sobe i omotavao se njim kao vit'o. Poslije zadrndaġe kola preko avlije, i Baban ode u ļarġiju. Mali se Muġo rasplaka, a majka mu dade koricu jeļmenice i on zaġuti, liġuĺi je svojim blijedim usnama. Bog je svakako namjerio da kazni Babana, pa mu dao i ovog prekobrojnog sina. Zaġto je htio da ga kazni, to samo on zna. Kada su sva tri brata veĺ poodrasla i poļela da zaraĽuju, rodi se ovaj Muġo na zaprepaġĺenje svih. I osta ġiv i onako blijed i podbuhnuo, kao bez kostiju.
U sobi je vonjalo na ustajali znoj i na teġak, zaguġljiv vazduh. Bilo je tijesno i tamno, a kraj peĺi se suġile neke vlaġne ponjave. Baban hamali, a sinovi u ratu. Bog zna jesu li i ġivi. Veĺ dva mjeseca ni glas od njih. Najposlije se javio Ibro iz bolnice. Javio se da leġi od neke bolesti kojoj Baban nije mogao da razumije
156
ni da zapamti imena, pa tako i to ostalo nepoznato. I Babanovica je pitala komġinice, ali joj svaka kaza drukļije. Bijeda ļuļi u sobi, za vratom, a Baban se prekide hamaleĺi za komad hljeba. Aiġa svake noĺi postole pred vrata, a na Babana i njegovo tijelo navale se snovi kao more. Noĺas se pojaviġe ļudna slova na onom zidnom trbuhu: zasvijetljeġe, zasvijetljeġe, pa ugasnuġe. Baban se prestravio, pa kada se probudi, sjeti se da ne zna ni ļitati.
Baban poļe da sanja o Íupu zlata, a ġeni niġta ne govoraġe. Kada bi naveļe doġao umoran, opruġio bi se preko cijele sobe i, pri plamsanju svijeĺe, posmatrao bi onaj trbuh na zidu. Legao bi s glavom punom misli i briga, s ġeljom za boljim ġivotom i sa udovima punim umora kao teġkog olova.
I upravo kad je noĺ prolazila iz petka u subotu, on se u snu uvjerio o uzidanom blagu. Slova opet zasvijetljeġe, zasvijetljeġe, pa ugasnuġe. Poslije se zaļu glas. Nije mogao da shvati otkud dolazi. Glas, ļudan i dubok kao iz badnja, govorio je neke nerazumljive rijeļi, dok Baban jasno ne zaļu:
Baban-Dababan, Domiġi-Kobaban, Sukomisi-Baban, Ġukonkoda-Baban.
I onako svako - "ban" - odjeknulo bi na kraju kao da neko udara u ogroman bubanj.
Baban se probudi. U sobi je bilo mraļno i zaguġljivo kao u trapu. Teġak zadah sjeo mu na grudi. Ģena i djete teġko diġu, kao da ih mora mori. Babana spopadoġe neobiļna razmiġljanja. On tek sada poļe da misli ozbiljnije o ovoj rugalici. Ali koliko je god prevrtao svoje izhan-dale misli, nije mogao da se sjeti ni kada je prvi put
157ļuo. Muļio ga nemir i strah i jezive slutnje od tajanstvenog Íupa.
Bih li raskopao zid? pita se po stoti put oļajni Baban. A ako mi se uzmu ruke, ko Íe hraniti ġenu, ko Muġu? A dukati? Sinovi, ġena, kuĺa s Íoġkom i velikom avlijom? Onda bi mu se svi u ļarġiji prijatno i s poġtovanjem javljali i sjedio bi u vrhu kafane sa Beĺir-begom Krvavcem. Ih, za mila Boga! A ako se sve pretvori u ugalj kao kod babe Kriluġe? Ih, ih! Baban uzdahnu, pa se stade muļno prevrtati na svom tvrdom leġaju, sve dok zora ne zabijeli u oknima. Poslije se diġe i, ne ļekajuĺi da mu se ġena probudi, oprezno istjera dvokolicu kroz kapiju.
Sutradan Baban leġe sa strahom u duġi i umorom u kostima, pa zadugo ne stisnu oka. I u tami je, ļinilo mu se, vidio onu izboļinu na zidu. Najposlije ga savlada san, a slova opet zasvijetljeġe, pa ugasnuġe. Zaļu opet onaj strahoviti glas i ne shvati otkud dolazi, opet kao iz badnja, opet ono - ban-ban kao da neko udara u bubanj. To potraja nekoliko ļasaka, a poslije se pojavi starac, sijede brade i progovori:
- Ļuj me, o Babane, sine Hasanov! Ja sam Baban Taslak. Na vaġem svijetu bio sam prije dvije stotine godina. Vezao sam uzao na svakoj pari, a vrag mi je bio zasjeo u misli i pohlepa u tijelo. Jeo sam suhu jeļmenicu, a dukate sam skrivao u Íup. Ćup je zazidan u ovom zidu. Iskopaj ga i spasi porodicu bijede i nevolje!

To reļe i nestade ga, a Baban se probudi i viknu u strahu. Bio je sav u golu znoju. Neki mrtvaļki umor skrģio mu svu snagu. Nije mogao ni rukom da makne. Pokuģa da govori, a glas ga izdade. Neģto je ovladalo njim, neģto straģno i neshvatljivo. Neģto ga je treslo kao groznica.
158
- Ġta ti je, moj Babane? Ġto si tako blijed? - upita ga ģena sutradan, a on je samo bolno gleda i ģuti. Ne usuĽuje se ni da joj rijeļi progovori.
I Baban postaj aģe sve ģutljiviji, a ģena sve zabrinu-tija. I trgovci u ļarģiji primijetiģe njegovu zabrinutost; ne ļuje nikad ga ko doziva, a gotovo sve poruke izvrģuje naopaļke. Tako, prekjuļe, Jovan Kuna poslao po njemu tri sepeta ģljiva svom muģteriji Omeru Peļaninu, a Baban ih istovario pred bakalnicom Simata Grebe, pa otjerao kola. I djeļurlija se iznenadila; kad su podigla graju za njim, Baban ni da uhom makne. Pognuo se nad dvokolicu, kao da ni sam ne zna kuda ide. Katkada mu se dogodi da proĽe svoja sopstvena vrata.
Eto, ģta se dogodilo s Babanom.
Trgovci mu prestadoģe davati poslove, sirota ģena zaleleka u gladnoj godini, a komģinice ni da ļuju. Svakim danom gore. Babanovica doļu da joj muģ sa praznim kolima juri kroz ulice i neģto govori u bradu. Neki dan istjerao dvokolicu ļak izvan palanke, pa sjeo na neku stijenu i dugo plakao. Vidio ga je kasapin Uroģ.
I ako Baban, kao prognanik, poļe lutati sve pod saģalnim ili podsmjeģljivim pogledima palanļana.
Poludio Baban! proļu se gradom, a porodica pade u beskrajnu bijedu. Dvokolica prestade drndati, a Baban po cio dan gleda u jedno mjesto na zidu kao nijem. Babanovica ga tuģno pogleda, ģuti i suze joj u oļima.
I sve tako. Dani se oduģili, a noĺi bezizlazne. Nevolja kao teģka kvrga u bezizlaznom vremenu pritisla Babanovu porodicu, pa tiģti da krvlju propiģti. Ģena sjedne do njega, pa ne smije ni rijeļi da upita. Sinoĺ je ļula kako kroza san doziva nekog djeda Babana, govori o Ĺupu zlata, o sinovima i ugljevlju.
I Babanovica se uzalud domiģljala ģta bi mu to moglo da znaļi; domiģljala se sve do jednog dana kada je, ļeģljajuĺi maloga Muģu pod smokvom u avliji, ļula
159rupe udarce u sobi. Najprije je ļula dva-tri, a zatim osuģe brzi nestrpljivi, kao kiģa. Babanovicu zazebe neka kobna slutnja, a ļeģalj zape u Muģinoj ļupavoj kosi. Stotina zlih misli sunu joj u glavi. Ona sinu, jurnu u sobu i, sva zapanjena ukoļi se na vratima. Baban stao uraskorak, nagnut naprijed kao nad dvokolicom, pa kopa zid ļekiĺem. Malter frca sve bjeģnje i bjeģnje a on sav drģĺe i oļi mu gore kao u pobjeģnjele zvijeri.
- Babane, zaboga, ģto to radiģ! - vrisnu ģena i poletje k njemu; ugleda mu pobjeģnjeli pogled, pa ciknu, zalamata rukama i odletje na avliju da doziva u pomoĺ.
- Jusufe, Salko, Mujo! U pomoĺ braĺo, sruģi mi Baban kuĺu! Pomagajte, za mila Boga, sruģi mi krov nad glavom! - vikala je Babanovica, lomeĺi ruke i dozivajuĺi komģije.
A udarci jednako tutnje i sva se kuĺa trese iz temelja. Komadi stijene frcaju na sve strane, ranjavaju zidove i lupaju stakla na prozorima.
Sletjeģe se komģije i sve strļa u sobu. Prihvatiģe Babana a on, sav izvan sebe, otima se, otima kao da je u njemu trista pobjeģnjelih snaga. Razjaren kao zvijer, blijed kao mrtvac. Oļi mu luĽaļke i krv mu teļe iz slijepooļnice. Najposlije ga savladaģe i pološģiģe na se-Íiju. Spopade ga drhat, pa malaksalost.
Baban klonu. Rupa na zidu zjapi, a komģije se ne snalaze. Babanovica jeca, a mali Muģo ciļi da mu se ģile napreģu na mrģavom vratiĺu. Poslije se komģije razi-doģe, Muģo se primiri, a ona metnu Babanu hladne obloge na glavu.
Tako se, eto, Baban razbolio. Leģao je u postelji puni mjesec dana, poslije se pridiģe i obiĽe svoju dvo-kolicu u avliji. Tuģna i orohnula stajala je dvokolica u jednom uglu i ļekala, ļekala da zadrnda palankom. Baban je kriģom pomilova rukom i vrati se u sobu. Ali mu ne bi suĽeno da je viģe vuļe krivim palanaļkim
160
ulicama. Najstariji mu sin Hasan doĽe iz vojske, i kad stiģe i drugi, upravo osvanu Bajram i oni obukoģe svoja stara, graĽanska odijela i uĽoģe ocu na ļestitanje. A Baban diģe ruku na ļelo pa zavika:
- Za miloga Boga, ģto haljinka promijeni ļovjeka! Ama jesi li to ti, Omere, ako Boga znaģ! Ih, ih! Pa vidi Hasana! Za mila Boga, baģ, ģto haljinka promijeni ļovjeka!
- E, pa djeco, da ste mi ģivi i zdravi! Hajd'!
A kad oni izaĽoģe, Baban se sneveseli, sjeti se starih dana, sjeti se najmlaĽeg sina Ibre, kome ne bjeģe ni traga ni glasa.
Sjeti se osijedjeli Baban i zaplaka kao dijete.
161DJEDA RNJEZ
Nikad ne pazim na to da li neko zauzima kakav poloģaj u druģtvu. Baģ mi svejedno. Ne pada mi ni na pamet da pozdravim nekog samo zato stoje bogat. Sretan mu put! Zato, odmah da napomenem da djeda Rnjez ne pripada ni jednim ni drugim. On je samo ļovjek bogate duģe i srca, nebojģa i mudar. Takav je on i zato ga volim, iako su mu rukavi na gunjcu prodrti, a saruk Bog zna kad premotan. Naherena i orohnula naģa stara ļarģija ļuļi na stijenama iznad Neretve kao poderana prosjakinja, a djeda Rnjez sjedi na Íefenku i kao pauk zapuģtenih misli zapuģtenih misli

prede stare uspomene, praġljive i snene, tako slatko tugaljive. A dogodi se da za njegovog ġivota neko nevidljiv nape snaġan luk i pusti strijelu. I strijela nanese novo doba na naġ grad, doba ġto navre i nabuja ļudom i nevoljama, pa kao sudbina nemilice pregazi stari vakat. Ljudi se ustrijemiġe, pa nemoĺni malaksaġe; razoļarani, zapanjiġe se i ne snadoġe mnogi medu njima. I vrijeme ih pregazi. Svi oni danas ġive u snovima o proġlosti i liļe na putnike koji su davno izostali iza svoje druġine, ukoliko hode po suncu. A s njima uzmiļe i starina i nemoĺna kupi se u budġake i uljuljkuje u zaborav, tajanstven i grozomoran.

- Pomoz Bog, i da si mi zdravo, djeda Rnjeze! A on strese praġinu sa misli, trġe se iz proġlosti i doľe k sebi.

162

- Daj nam kahvu, Cikane! - viknuh!
- Bog ti pomogao i poġivjeo te! - kaġe djeda Rnjez. - Evo ġta doļekasmo! A beli pamtim, ġto ono kaġu, i kusu vranu i vidjeh i zla i dobra na ovom bijelom svijetu. Dġamije sive i ponosne kvoļke; oko njih na stotine piliĺa: grad. Tako bi se uļinilo svakom putniku koji bi, nekad davno, odozgo s brda ugledao naġ grad. Ali, viľeni putniļe, dobro opraġi svoju odjeĺu, jer mnoga lijepa djevojka pogledaĺe na te kriġom sa dġamli pendġera i srce Ĺe joj poletjeti za tobom. Svrati u han Saĺira Trbonje, sluġaĺeġ pjesmu uz gusle i krv Ĺe ti se razdragati kao u junaka. Ne ġaljem te u dġamiju, jer si umoran, o putniļe, ali te ġaljem u krļmu Mare Pregaļuġe, da se napijeġ vina krepka kao san i snaġna kao strast; da se odmoriġ na Marinim grudima i da snivaġ rajske ljepote. Ko si ti, rijetki putniļe, i koja te sreĺa nanese i namjera namjeri na naġ grad? Doľe li u proġnju djevojaļku ili u kupovnju trgovaļku? Jer naġ je grad na glasu nadaleko. Djevojke su nam ljepotice, a roba nam dolazi iz prekomorja trista konaka dalekog. Traboloze i burundġuke da provuļeġ kroz prsten, a nakitom da okitiġ hurije. Mi jaġemo najbolje konje u carevini i pjevamo najljepġe pjesme. Mi ġijemo ļohane ļakġire, a fermenove veġemo gajtanima svilenim. Mi kujemo srmali pusate, a postole uġivamo od kajsera crvenog i bez izdera.

A putnik reļe:

- Ni u zlo ni u kupovnju, veĺ u proġnju djevojaļku. Momak sam prikladan i ġeherlija, a na domu inokosan. Dvori su mi na vezene Ĺoġkove, a tavani na tanke kamenje. Imam trista dimova kmetova i kamenih devet vodenica ġto mi melju bjelicu ġenicu. Neka mi ļestita djevojka ude u dom i neka Bog da beriĺet.
- Poġten si ļovjek, strance ġeherlijo. Blago onoj koja pode za te. Kresni okom kroz mahalske sokake i sreĺa Ĺe te pratiti.

163Tako se ġivjelo nekad u naġem gradu. Ćoġak mog pokojnog oca Alage Rnjeza nadvisio samu dġamiju, a vranac pod njim prosipao vatru kao zmaj. Ļitlucima ni broja se nije znalo. U Mekama dvanaest dimova, u Stru-gama petnaest dimova. Oranice neprohodne pjeġice, a vodenice na Huļki kao snaġe s prtljaļama uz vodu. Ja se rodih, a veselje obuze cio grad, jer moj otac bjeġe kao jedan po jedan u gradu. Topovi zapucaġe gore na tabiji, pa cio dan; kao da je novi sultan zasjeo na taht. Hodġa Omerhodġa zauļi mi ezan nad kolijevkom i na-djenuġe mi ime Mehmed, a otac dodade paġa i ja po-stadoh Mehmed-paġa. I sudbina kao da se rasrdi na moj joġ nezasluġeni paġaluk, peti dan sprġi mi petu i ranu ostavi na njoj da si mogao pletu zavuĺi u nju. Bila ciļa zima, a baba zagrija vunu na mangali, pa s njom meni pod noge. I po nesreĺi, ili po zapovijesti Boġijoj, ugljen pricvrkni za vunu i upravo meni za petu. Kao cvrļak

0 Jovanjdanu vriġtao ja siromaġak, ali i to proľe. Rastao sam kao iz vode, ali u devetoj godini ograjisah na ļini

1 posjekoġe mi se noge. Hodġe me kadiġe zapisima, babe huktaġe oko mene, dok najposlije ne prohodah u ġkipu tople vode. Djetinjstvo je zlatna jabuka; krhka je pa se razbije i djetinjstva nestane.

Tako je, moj sinak. Sve mi se ļini da ja izmiġljam ono ġto u istinu bi, jer tako ġta lijepo moġe samo da se izmisli. A bilo je i toga. Imao sam i ja majku i volio sam je. I sad kao da joj ļujem glas iz daljine, pa kao da me miluje, zanosi i steġe srce nekom davno minulom ġalbom. To je njena duġa, kaġem, ġto kao bijela tica leta vrh mene u tiġini. A tako i jest. Istina je uvijek velika za one koji je osjete. A na onom svijetu biĺe drukļije nego ġto se mnogi nadaju. Evo ti i to kaġem.

Nego da nastavim:

164

Planu krv u meni i zaletjeh se kao vihor na njih. Sidoh li s uma, ili povilenih, pa se bezoļno zaletjeh kao vjetar.

- Poginuĺeġ, majka ti ġalosna! - povikaġe i zazebe ih u jaranskim duġama za mnom, pa i oni navaliġe u odbranu.

Eto takav sam bio u mladosti. Niļeg se nisam bojao. U kavgu nizaġto. Mladost ludost. Snaġan kao jablan, lagahan kao pero, a ona, napupala ruġa, soļna kao ujed u bresku, zabreklu od soka i jedrine.

Proġlo je sve, kaġem ti, viġe se ne povrati. Ali sam je volio viġe nego sebe i zbog nje mi se i navuļe na oļi pa onako ġestoko naletjeh.

Ovdje djeda Rnjez mahnu rukom na proġlost i zaġuti. Teġko mu je bilo. Boljelo ga da priļa o ovim stvarima. On se joġ, i skoro ugasnuo, trzao od pomisli na njih. Ali ne moġe odoljeti, pa nastavi:

- Poľi niz sokake, a neġto raste u tebi. Rastu li to djevojaļki pogledi u meni, pitam se, ili mi srce ne da mira, gledajuĺi ih. Oh, mladosti moja! Ćalostan je napuġten dom, a sjeĺanje na mladost joġ ġalosnije. O kosidbi pritegni

opanke, pa ļio kao soko. Put Blata kao vilen. Otac preda mnom na konju, miran i strog da se skloniġ i oboriġ glavu ispred njega, a konj: damar li, ġerava li? Idemo brdom usijeļenim drumom, a poljane do planina pukle pod nama i grad pritisnuo podnoģje brda Stoca. Kao da je sletjelo jato sivih orlova na nj. Breģuljci soļni kao djevojaļke grudi, redaju se prostranom kotlinom da podvrisneģ od dragosti i zaģdijeģ iz kubure. A tamo, za leĽima ti, u gradu ostalo sve milo i drago. DoĽe ti ģao napustiti ga. Neģto ģalobno pecne te za srce; slutnja li, tuga li? Eh, sinak! Na Blatu nas ļeka ģator, bijel kao golub u zelenilu, a brkove subaģe Muharema ļini mi se da vidim na puģkomet. Kosci kao da se utrkuju, a otkosi prekrivaju polja u nedogled. Eh,
165lele! I u svemu tako beriĺet. A danas? - i djeda Rnjez opet odmahnu rukom.
- Ġvabo dolazi! - proļu se gradom, a junaci se spremiġe za bojak. Barjaktar HamziĺI razvi bajrak, ali neki ustadoģe protiv bitke, jer takva doĽe carska zapovijest. Nije carska veĺ murtatska, kaģe moj otac, a konj mu se povrati sam i tuģno zahrza pod pendģerima.
Ġvabo dolazi! Eno ga na Buni, kaģu. NeĺIe mu Bog dati, kaģe moja baba. Sve se ģivo uznemiri. U gradu nasta pokolj nad izdajicama i haznadarima. Ġvabo dolazi. Evo ga u BiġĺIu pod gradom. NeĺIe mu Bog dati, kaģe moja baba. Ģene zaplakaģe, ljudi se povratiġe kuĺIama... Evo Ġvabe prolazi ispod pendģera. NeĺIe mu Bog dati, kaģe moja baba. Ali Bog ne posluģa babu. Ġvabo zauze grad, postavi straģe i moj dajo poginu. IzaģaoIu, a Ġvabo zaviļe "halt!", zaviļe tri puta pa opali, a moj dajo niļice, pa na onaj svijet. Bog da mu duģu prosti!
A poslije, ja se opasah snagom, a kuĺIa kao u jednog po jednog. Uzjaģi Vranca pa kroz mahale. Djevojke da polome vratove pa, kao cvjetovi, na vrata, na pendģere. A u meni se razigra merak, pa drhtim sav od nekakve jogunaste udarljivosti. Ġemsa Saraļeva kao vila. Mjesec joj ispod grla ģija.
- Paģa duģo, - kaģe - vodi me sebi! UmrijeĺIu za tobom.
A Ġvabo diģe bune i uvodi svoje marifetluke. DoĽe i Micika, pa otvori nekakvu "Gostionu" i dovede nekakve kelnerice. Isprva se ustruļavasmo. A poslije... zaplakaģe majke i djevojke.
- Paģa, kupiġ mene jedno nauģnica? - ģapĺIe mi Stela na uho, smije se kao hurija i pokazuje mi prazne rupice na uģima.
- HoĺIu duģo! - kaģem joj, pa kao omadijan doma po ruģpe, odnesi ih kujundģiji Jovi i odjeni Stelu u suho zlato. A silna bjeģe ta Stela, ih! Sve bih dimove dao
166
za nju. Ali, majka mi svisnu od tuge, a Ġemsa dopa bola neprebolna.
I dadoh sve dimove za nju - zavrģi djeda Rnjez promuklo. - Poslije je ona otvorila hotel, a ja za pola litre rakije stajao na jednoj nozi kao roda.
I prozvaģe me Paģa Roda.
Eto ti, ģta piĺIe uļini od ļovjeka. A poslije sam ga se okanjivao. Ljudi me pomozi, otvori mi duĺIan i sve lijepo. Ali, u meni se neģto provali, sjeti se proģlosti, pa mi procvili duģa da umrem od bola i ja - za ļaģu. Svaģta je bivalo. Deset sam puta prebacivao terezije preko ramena. A ģta Íu ti priļati? Koliko sam stida podnio, za to? Bolje nek sve zgasne u meni, jer, opet, to sad sve i nije niģta. Priļam tako. Roje mi se sjeĺIanja pred oļima. I poslije bola i poslije svega ģto sam preģivio, to je sve samo jedan pogled iza leda i niģta viģe. Kao da me neko domahnuo rukom i rekao mi neģto ģto nisam dobro razumio. To ti je ģivot. Samo kad ļovjek reda uspomene, one se niģu u ļudnu grivnu: zmija i cvijetova, plaļa i smijehova...
Djedi Rnjezu klonu glava. Tiģina polegla po staroj ļarģiji. Samo se ļuje, ili mi se to samo priļinja, krt i spor ģum. Ili to moljac negdje podgriza staru gredu, ili pauk raspliĺIe mreģu po praznim konacima?
A djeda Rnjez prozbori sasvim tiho, tiho kao iz groba:
- Zar ti ne ļujeģ noĺIu kako popuckuju stari krovovi, kako stenju iznemogle grede vjenļanice i klize naherene strehe. A zidovi se pritajili kao da Íe, eno sad! popucati i s rikom se sruģiti na naģa iznemogla tijela. O, ti niģta ne ļujeģ!
- Eto, dotle smo doģli.
167DOBRI
Popnite se na najveĺIi i vjeļitim snijegom pokriveni vrhunac Ģeljuģe planine, otvoriĺIe vam se vidik na nepregledne planinske lance, unedogled kao u magle nebeske. Planine, kuĺIe zvjerinje, obrasle gustom praģumom, a vrhovi srasli s nebom i goli, boje nebeskog plavetnila. Sela, duboko skrivena u planinska njedra i skutove, rijetko su raģtrkana po zaravnjacima i visoravnima nepreglednim i ispaģnim. I ģto god ljudsko oko moģe da nazre, na cijelom tom Boģijem prostoru, nema pametnijeg i uvaģenijeg ļovjeka od Eminage BoriĺIa. To mogu i ja da posvjedoļim, a isto Íe vam posvjedoļiti hodģa Ibro, ļovjek bijele brade i neobiļne karijere u ģivotu koji je uļio cio svoj vijek. U samoj Drveniji medresi, u ģeher-Sarajevu, presjedio je on oko deset godina, pa ģeljan svijeta i znanja joģ viģe, otiģao je ļak u Carigrad gdje se druģio sa najļuvenijim ģehovima i derviģima i uļio huktanje s njima. Iģao je i medu fakire i prisustvovao izvoĽenju njihovih neobiļnih i jezivih igara. Gledao je kako se bodu noģevima, liģu usijane maļeve, gutaju plamenove kao zapaljene stogove sijena i Bog zna ģta joģ sve. Obogativģi ovako svoje znanje, steļeno u Drveniji medresi, on se odluļi da pode i na hadģiluk put Meke i Medine. Na devi, u ģurdufu poput sarajevskog sepeta,

jahao je on ġesnaest dana, hraneЌi se samim pilavom kao papagaj i prezajuЌi svakog ļasa pred beduin-skim nadġakom. Tako, noseЌi glavu u torbi, obiġao je
168
sveta mjesta, gdje je, pored ostalih ceremonija, jahao na magarcu od Merve do Safe i iġao pod sveti Kamen koji stoji u vazduhu.
Znanjem hodġe Ibre, naġe selo Ġumljani koristilo se uveliko, i druga okolna sela. Pored toga ġto je pouļavao djecu u mektebu, hodġa Ibro pisao je zapise i ljudima i stoci, lijeļio je od uroka i ujeda otrovne zmije. Sve kao rukom, kako su priļali ljudi i ġene. Razbolje se Hajrija, najstarija muftarova kЌi, a hodġa Ibro zapiġe -pa kao rukom. Nagrajisala, veli, na ļini, pa se zako-cenula. Nek pije vodu sa ovog zapisa devet zora i devet akġama, pa Ќe ozdraviti kao rukom. Imġiru Telebaku razboljela se krava, a hodġa Ibro i njoj zapis. Veli, urekla je ġena plavih oļiju i koziļava lica. Upletite joj ovaj zapis u gornju polovicu repa, pa Ќe ozdraviti. U selu Grdobici ujela zmija Sabita Krhana, a oni kud Ќe pa po hodġu Ibru. Veli, dobro, dobro znam. Dok se vi vratite on Ќe ozdraviti. I Sabit ozdravi.
A da je Eminaga BoriЌ najvaġniji i najpametniji ļovjek potvrdiЌe vam i MulabeЌir RadiЌa, ļovjek od onog svijeta, koji uvijek gleda preda se kao da se boji da ne bi zgazio koje nejako Boġije stvorenje. Ġalvare su mu od zelenog sukna, a i gunj mu preko ramena suknen, valjan u ļuvenim stupama u Rakitnici. Opanke pravi sam sebi, a bijeli Ќulah na glavi obmotaje ġarenom mahramom. On vaġi kao veoma uļen ļovjek, iako nikad u svom ġivotu nije kroļio dalje od sela Pjeġevca.
To su, pored Eminage BoriЌa, uglavnom znamenite liļnosti naġeg sela Ġumljana, inaļe nedaleko ļuvenog poradi masnog sira i obilja ljeskova grmlja. A u ļemu tek leġi Eminagina znamenitost, to je viġe stvar providnosti i Boġijeg davanja negoli ljudskog znanja i pameti. Naime, dok je Eminaga joġ bio djetetom, dogodilo se ļudo s njim. Tada, prije nekih ġezdeset godina, pojavio se u naġem kraju Dobri, koji je usred bijala dana, u
169tren oka, prenio Emina sa jednog brda na drugo, naoļigled cijelom selu. Uzeo ga Dobri ispred kuЌe, digao se s njim i opet ga povratio. Priļaju daje dijete mirisalo punih devet dana. Ali Eminaga nije nikad priļao o ovom sluļaju. Samo jednog ljetnjeg popodneva, sjedeЌi sa svojim najstarijim sinom u travi pod hrastom kraj Mulagine vodenice, otpoļe da priļa, posmatrajuЌi kako se raz-livena rijeka blijeġti kao zlato na suncu, a planine trepere u daljinama kao neki ļudni svjetovi. Hrast je poboġno ġumio nad njima kao da se smjeġio od neke prevelike sreЌe, voda iz drvenog ġlijeba praskala o povrġinu rijeke, a on govori:
- Koga je Bog obdario, on umije i sa travkom da razgovara i ona Ќe ga razveseliti. A pogled u daljine diġe um ļovjeku kao krila sokolu. Ima ljudi koje je Bog obdario i dao im moЌ i vidovitost, a zovu ih Dobrima. Njih ima uvijek trinaest na svijetu. Oni hodaju i pojavljuju se uvijek kad se narod ogluġi o Boga i kad nastanu ļudna vremena kao ova naġa ġto su. I popamti ġta ti kaġem, neЌe dugo potrajati, pojaviЌe se i u naġem kraju.
Eminaga zaġuti, duboko se zamisli, pa nastavi:
- Dobri su lagahni kao pero i u stanju su da se u jedno te isto vrijeme pojavljuju na viġe mjesta. Tijelo im je mekahno kao pamuk i miriġljavo. A kad jedu, jela se samo dotiļu a ne meЌu ga u usta. Ovo mi je priļao moj rahmetli otac, dok sam joġ bio dijete, kad se u naġem selu pojavljivao Dobri.
Tad Eminaga ne reļe ni rijeļi viġe, a kroz nekoliko dana proļu se po Ġumljanima da se pojavljuje Dobri po obliġnjim selima. ViĽahu ga istog dana u viġe sela. Pojavi se, kaġu, pa, ġto bi okom trenuo, nestade ga iz sela. Kao da neġto predskazuje i opominje narod na neke neobiļne, kijametske znakove. U naġim Ġumljanima uz-budiġe se duhovi. Ļak se i tornja paġļad uznemiri. Posi-
170
jela uļestaġe do kasno u noЌ, a dugim razgovorima nikad kraja. U seoskog muftara Beġirage GuliЌa, u velikoj odaji dġamliji, raspriļao se hodġa Ibro o Dobrim i svojim neobiļnim doġivljajima na Istoku. Sve zanijemjelo sluġajuЌi ga. A kad, sav van sebe, Hasan Ġerbetovi banu u odġakliju i otpoļe da priļa o svom doġivljaju, nasta pravo zaprepaġЌenje.
- Eto, prije pola sata, - kaġe on - upravo kad htjedoh da predem ogradu, preda mnom se pojavi ļovjek sav u zlatu. Svjetlo izbija iz njega na sve strane, a on se samo nasmijeġi i zemlja se otvori pod nama. Ja ļuda, za mila Boga! Najprije se sve zasvijetli, pa niġta od svjetlosti ne mogoh da vidim. Kad se ukazaġe dvori sve od suha zlata i srebra, zapjevaġe slavuji u baġļama, i to neki zlatni slavuji, pa sve udaraju u oļi kao sunce na vodi. Dragi Boġe, kad hurije zapjevaġe, zapjevaġe, a sva se vrata na dvorovima otvoriġe, meni se uļini da Ќu umrijeti od sreЌe. Ali onaj ļovjek u zlatu ne pusti me da uĽem u dvorove. Stade preda me, nasmijeġi se i ja se u tren oka stvorih na ledini kraj ograde, sam u mrkloj noЌi.
UļeniMulabeЌir RadiЌa zaklima glavom i sve se oļi sakupiġe na njemu.
- Neka znate, djeco, - veli on - da su nastala neobiļna vremena. Eto, kaġu, turska carevina propada, a Ľauri doĽoġe do pod sam Stambol. Ne moġe to tako. To neЌe Bog dati. A ako su doġla ona vremena, kako je pisano, najprije Ќe se pojaviti Dobri da opominju svoj narod da se kloni dobara ovog svijeta, da se moli Allahu i spominje svoje mrtve. Poslije njih pojaviЌe se Derdġal i proglasiЌe se, Boġe nas oprosti, samim velikim Bogom. On Ќe biti krupan kao niko

na svijetu, a jahaЃe na magarcu i noge Ће mu se vuЃi po zemlji. I darivaЃe svakog zlatom i obeЃavaЃe zlatna brda i doline. Ali kuku ti je onom ko pode za njim! Taj se nikad neЃe kurtalisati
171dђehennemske vatre. Za njim Ће doЃi Mehdija. On Ће odvraЃati svijet od Derdђala i koga god odvrati, udariЃe ga muhurom. A blago onome koga udari! Taj Ће se zanavijek uђivati dђennetske ljepote. A blago i tebi, Ha-sane, - zavrђi MulabeЃir - jer si ti vidio dђennet, a taj ļovjek u zlatu, to je bio Dobri, glavom on.
Svi se zaļudiђe. Kako to da Hasan ĠerbetoviЃ vidi Dobrog i dђennet kad su svi znali da je on u svim selima unaokolo poznat kao najopasniji kradljivac stoke. A svi su znali i to da se on dugo skitao po ђeher Sarajevu, da je zbog nekog ļovjeka dopao tamnice, odakle su ga i dotjerali ђandari u selo. Ali ko Ће to znati ko je u Boђijoj milosti.
Sa muftarova posijela sve se ђivo raziĽe sa strahom u duђi, i zabrinuto i pokajniļki. Te noЃi, mnogima se u snovima prikazivahu ļudne stvari. Tako je muftar vidio kako mu sami Derdђal odnese ovna iz pojate, a on se okamenio od straha, pa ne smije ni da vikne u pomoЃ. Hodђa Ibro opet sanjao kako ga Mehdija goni preko njive da ga udari muhurom, a on se neђto ne da i bjeђi put mektepske zgrade. Hajriji muftarovoj opet se pri-snilo, Boђe me oprosti, kako je zagrlio onaj ļovjek u zlatu, zagrlio je, pa ponio i ne dotiļuЃi se zemlje i spustio se s njom zajedno na rudinu pod ĻimiЃa baђļu. A njoj nekako milo i sva se topi od milina. 1 ko Ће znati ђta se sve tu noЃ nije presanjalo.
I ta jeziva noЃ proђla je i sutraђnji dan osvanuo bez ijednog oblaļka na nebu. Eminaga BoriЃ zaputio se u Torlakuђu podno ђume da plasti sijeno. Bjeђe mu od juļe ostalo joђ neђto malo tih mrginja. ProlazeЃi pored kuЃe stokom bogatog Beђira Ġakote, ђto se uzdizala pored sela u mrђavu gaju, na samom Ћuviku oļu ђenski plaļ i ude unutra.
- Kuku ti je nama, moj Eminaga! - zakuka Ibrimђa, Beђirova ђena spram njim. - Evo veЃ treЃa noЃ kako
172
nam neko krade ђiljeђ. NoЃas su nam ukrali treЃe. Da Bog da da im pri sjedne!
Zar i u ove dane da se naĽe takvih ljudi! - ļudio se Eminaga. Dobri obilazi selima, a oni kradu stoku. Kijamet na pomolu, a oni se ne boje Boga. Pa ti izaĽi s njima na kraj!
Dan veЃ prigrijao kad Eminaga stiђe u Torlakuђu. Njiva nasmijana i okiЃena ptiļijim letom i krikovima u jutarnjoj tiђini. Eminaga prionu na posao, a sunce pri-peļe. Oko podne oteђļa tiђina, pa ni daha vjetra. Ġuma se joђ jaļe pritaji kao da se prituli, osluђkujuЃi neļije neobiļne korake. A Eminaga, sav predan poslu, zavrђavaђe stog. I ujedno kad htjede da baci posljednji naviljak i povrђi plast, iskrsnu preda nj neki ļudan ļovjek. Emi-nagi ispadoђe vile iz ruka, lice mu se zabezeknu i po-sjekoђe mu se noge. Kao da ga neђto spopade i prikova za njivu. Glas mu se oduђe i on tako osta u napetom oļekivanju kao lebdeЃi izmeĽu smrti i ђivota. Taj nepoznati ļovjek bjeђe u platnenom ruhu i goraђe na suncu kao ђivi plamen. Odjednom, taj isti ļovjek ukaza mu se u zelenoj haljini, sa visokim bijelim Ћulahom na glavi i ђutim mestvama na nogama. U isti tren ukaza se pokraj njega ogromna zmijurina, dugaļka i debela kao balvan, a na glavi joj veliki Ћitab u kome Eminaga, iako nije znao ļitati, vidje popisana imena svih ljudi iz svoje okoline koji Ће u dђehennemu gorjeti. MeĽu njima ugleda prvog hadђiju BogiloviЃa iz sela Drena, najbogatijeg seljaka u cijeloj krajini koji je davao pare na zajam i uzimao grdne kamate. Malo niђe ukazaђe se imena onih koji Ће u dђennet. Medu prvima je bio prvi on, Eminaga glavom, hodђa Ibro, pa MulabeЃir RadiЃa. Zatim, Dobrog oļas nestade kao da se nije ni pojavljivao, a Eminaga klonu i nasloni se na plast sijena. Sunce je bilo podobro prevalilo svoj put i svjeђ osjen ђume pao na Eminagu kad se on digao i tromim korakom poђao put
173sela. O ovom dogaĽaju ne reļe Eminaga nikom ni rijeļi, samo su svi u selu primijetili daje postao joђ zamiђljeniji nego ђto je prije bio i da mu je prosijeda brada preko noЃi pobijeljela kao oprana vuna.
ProĽe nekoliko dana, a da se niђta naroļito ne desi u selu, sve do kiђnog dana, petka popodne, kad se ljudi sakupiђe pred dђamijom i Hasan SerbetoviЃ banu medu njih kao da pade u kiђi. *
- Ljudi, vidio sam ga! Jesam zdravlja mi! Vidio sam ga svojim roĽenim oļima. y
- Koga bolan, koga? "
- Dobrog. y'
- Kako?
- Kako?
- Gdje?
- Ļekajte, dok se priberem! - odgovara Hasan, sav zaduhan i usplahiren.
- Sjedim ja - nastavlja on - pred kuЃom Bege Trklje u Kruђedolu. Pozvao me ļovjek na ruļak, pa svi zajedno ruļamo pod hrastom u avliji. Kad banu neki neobiļan ļovjek. Nije da doĽe, nego da se stvori pred nama. Ne umijem da ti reļem ni staje. Mi ђutimo. Gleda on u nas, gledamo mi u njega, dok se najposlije Trklja ne oslobodi i pozva ga za sofru. I ļovjek sjede. I uzima jelo i prinosi ustima, a ne jede. Ja mu dotakoh ruku, a ona mekahna kao pamuk. Jest! Tako ja po suncu ne hodio ako sve ovo ne bude istina! Eno pitajte samog Bega.
- Ama, je li istina, pobogu si brat!
Ljudi se uznemiriђe. Neki se ļak ushodaђe pQ dђa-mijskoj avliji.
- Pa to Ће on i u nas doЃi - veli muftar.
- Pa ja ђta Ће.

- Ih, ljudi moji, savjetujte mi ġta Ίemo!
174
- Ta ima ga ko doļekati. Eto, tu je hodġa Ibro. On je vidio svijeta. Pa tu je i Eminaga BoriΊ i MulabeΊir RadiΊa.
- Tako je, tako - saglasiġe se svi ostali i laknu im u duġi.

A predveļerje pade na selo, nekud tiho i oprezno kao da se privuļe. Ljudi poļeġe da se razilaze kuΊama na veļeru, pa da se po pozivu muftarovu ponovo svi sastanu u njegovoj dġamiji, gdje Ίe se klanjati jacija i otvoriti posijelo.

I ljudi veļeraġe na brzu ruku, kao da ih ļekaju neki veliki poslovi i kroz kratko vrijeme poļeġe se iskupljati u ġljivik pod muftarovom kuΊom. Svjetlucanje cigareta u tamnoj muftarovoj baġļi naziralo se joġ izdaljeg i ļuo tih, nekud zabrinut razgovor. Domala sve utiġa i za-svijetliġe se prozori na dġamiji. Pribliġila se jacija i vrijeme molitvi. Tihi, pognutih glava, ljudi su ulazili u prostranu muftarovu dġamiju i redali se u redove. U vrh odaje sjedio je hodġa Ibro, oļekujuΊi da se svi pokupe, pa da se poļne sa molitvom. I molitva otpoļe i svrġi se. Ljudi posjedaġe, izvadiġe duhanske kese i u nekom tajcu, oļekivanju, poļeġe odbijati dimove. Gotovo cijelo selo iskupilo se kod muftara. Ļak i Beġir Ġakota doġao sa svog Ίuvika.

Muftar otpoļe prvi:

- Eh, ljudi, biva, ļuli ste ġta nam danas pred dġamijom reļe Hasan SerbetoviΊ. Da ļujemo Hasana! Neka ovdje ispriļa pred svima ġta je vidio svojim roĽenim oļima pa, biva, eto smo se sastali. Tu je i Eminaga i hodġa Ibro i MulabeΊir pa... E, dede Hasane!

I Hasan po drugi put ispriļa ġta je vidio svojim roĽenim oļima. Poslije njegova priļanja nasta dubok tajac, a poslije stanke prvi prozbori uļeni MulabeΊir:

- Ljudi, to je Boġije davanje, a ġto je Boġije davanje toga se ne treba bojati. Samo grijeġni i nevjernici
175treba da se boje. Ta ako se i pojavi Dobri medu nama, pojaviΊe se samo na dobro sviju nas po ovaj i po onaj svijet.

A ļim je MulabeΊir otvorio usta da reļe svoje uļeno miġljenje, tik pod prozorima prosu neļija frula neobiļne zvukove kakve dotada u naġem selu nije niko ļuo. Svi zaġutiġe u osluġkivanju. Neka slutnja uvuļe se ljudima u duġe i svi se zagledaġe pa uznemiriġe.

- Omere, - reļe muftar svom sinu - skoļi do u ġljivik i vidi ko ono svira u frulu.

Omer skoļi a za njim se digoġe joġ dva mu druga i gromko ġtrcaġe niz drvene stepenice, pa zamakoġe u ġljivik. Svi kao da su u mislima pratili svaki njihov pokret. Frula se joġ ļula, ali uļas presta i ljudi se joġ viġe uznemiriġe. Ni uļeni MulabeΊir ne nade ni jedne u svojoj sijedoj glavi. I njega bjeġe spopalo neko uzbuĽenje, pa jedva da se stiġa. I Omer, oļito zbunjen, pojavi se na vratima, okrenu se prema ocu i reļe:

- Neki nepoznati ļovjek sjedi u sjeni pod prozorima pa svira. Kad nas ugleda, prestade i reļe da ġeli da razgovora s tobom.

Muftar, iako poteġak ļovjek, diġe se lagahno kao perce i strļa niz stepenice. I prije nego ġto se i oļekivalo, zaļepi vrata neki neobiļno velikih srazmjera ļovjek i pusti pogled na prisutne, mrk i straġan pogled kojim kao da ih sve prikova za njihova sjediġta. Neġta zapovjedniļki neodoljivog bilo je u njegovu pogledu, a krupne mu kosti lica i stroge crte odavale su samovolju i odluļnost. Ni traga od Dobrog kakvog su oni zamiġljali. 1 odijelo mu je bilo upola nekako na graĽansku. Ali utisak koji je on proizveo svojom pojavom i nastupom bio je toliko jak da su svi prisutni ostali smeteni, ne imajuΊi vremena da razmiġljaju ma o ļemu.

Nepoznati prekoraļi prag i izraste u sobi upravo do tavanice. Ljudi poļeġe nesvjesno da se pomiļu, ne
176
usuĽujuΊi se otvoreno da mu ponude mjesto i krijuΊi poglede pred njim, ili ga pogledajuΊi kradom. Samo ho-dġa Ibro gledao je netremice u nj. Na licu mu se ocrtavalo najprije zaprepaġΊeno iznenaĽenje, zatim malo popla-ġena radoznalost, pa sumnja i naposljetku oļito nepovjerenje. Njemu se najednom uļini to lice odnekud poznatim i sumnjivim. Nepoznati je jednako ġuteΊi stajao u dnu dġamlije i prikivao svoj strogi pogled ļas na jednog ļas na drugog. Pod njegovim pogledom ljudima je postajalo tjeskobno u duġi, oduzimala im se moΊ i hvatalo ih pokorno maloduġje. Pogled pade na Eminagu i poduġe se zaustavi na njemu. Eminaga izdrġa pogled mirno i otvoreno, oļekujuΊi rijeļ nepoznatog. Ali pogled side s njega i pade na uļenog MulabeΊira. I on ga izdrġa mirno i otvoreno, oļekujuΊi rijeļ nepoznatog. Naposljetku, pogled pade na hodġu Ibru i najduġe se zadrġa na njemu. Nepoznatom kao da sinu neġto u oļima i kao da mu zaigraġe miġiΊi na licu. Neġto zvjersko probudi se u njemu, ali se stiġa i pretvori u prezriv osmijeh. Najednom kao da se sjeti neļega, nepoznati zagrmje: - Poļujte, ljudi! Ovaj je ļovjek nevjernik. Eno, Ľavo mu sjedi na lijevom ramenu i doġaptaje mu svaku rijeļ koju progovori. Eno, eno, gledajte!

I zaista, neġto crno i crveno kao da zaigra na hodġinu ramenu i nestade ga.

Nepoznati je govorio gromkim i ġuļnim glasom, upiruΊi snaġnom rukom i oġtrim pogledom na hodġa Ibrino rame. Ljudi se uznemiriġe, zaprepastiġe, pa zabo-raviġe na se. Pred njihovim oļima stajao je samo on, nepoznati, Dobri po svoj prilici, i vladao je njima svima, njihovim voljama i ġivotima.

Nepoznati se upilji u zanijemjelog hodġu Ibru i opet zagrmje:

177- Eno ga! Kesi mu se na ramenu i ruga se svima vama, dobri ljudi. Na noge! Ko uļi ezan, neka zauļi! Svi da klanjamo!
Ljudi se digoġe kao omadijani, iako su veĺ bili klanjali jaciju. Samo je hodġa lbro i nadalje sjedio i za-prepaġĺeno gledao u nepoznatog. Nenadno se trġe, pa diġe na noge i sav drhteĺi povika:
- Ljudi moji, ovo nije ni dobar ļovjek, a kamoli Dobri. Klonite ga se, ja vam to kaġem, vaġ hodġa lbro, jer Íete zlo proĺi. Posluġajte me ljudi ġto vam kaġem!
Ali se niko ne usudi ni da se s mjesta pomakne. Pa ni Eminaga koji je veĺ vidio Dobrog, ni uļeni Mu-labeĺir. Hodġa lbro napusti dġamliju, a nepoznati pogleda ispitljivo oko sebe i sniġenim glasom otpoļe:
- Ljudi, vidio sam kako mu je ove rijeļi doġapnuo sami Ľavo. Nego da mi klanjamo i sjetimo se milostivog Allaha koji nam se smilovao i dao nam lijepu vjeru Muhammedovu. Jer blago onom ko se u njoj rodio. Sjetite se samo onih vjeļnih strahota dġehennemskih i prolaznosti ovog svijeta. Ovaj svijet bijeli je cvijet. Ovi ljudi bijeli su behar. I behar Íe opanuti i ljudi Íe svi pomrijeti. I po svakog smrt Íe doĺi: po insana, po hajvana, po ptiļicu u gorici, sitnog mrava na zemljici.
Pri ovim rijeļima glas nepoznatog zvuļao je blago kao struna na guslama, kao da to ne govori on, nego kao da svira ona frula dolje pod prozorima, pa sve prisutne obuzima nekom umilnom dobrotom i pokajanjem. Sefer Kanjo htjede da zauļi ezan, ali mu neġto zastalo u grlu, neġto mu zaigralo u grudima, pa mu suze grunu na oļi.
- Pokajte se, dobri ljudi!... nastavljao je nepoznati. - Pokajte se i sjetite se da je doġlo ono vrijeme kad Bog uzima sebi sve ġto je od naġe vjere. Jer skoro Íe sudnji dan. I prije nego ġto zvijezda udari o zvijezdu i prije nego ġto se brda i doline proliju kao mlijeko, ne-
178
staĺe nas na ovom svijetu i nevjernici Íe lizati naġe stope od ġalosti za nama. I doĺi se Jedġud i Medġud kad nas nestane i popiĺe svu vodu. To su dva ļuda, dvije Boġije ġivotinje koje su zatvorene u brda i planine otkako je Bog stvorio ovaj svijet. I oni otada liġu brda i planine i skoro Íe ih polizati. I oni su toliko ġedni da Íe popiti svu vodu na svijetu i nestaĺe vode. A nevjernici Íe lutati poljanama i ugledaĺe svjetlo na njima. I misliĺe da se to voda sjaji u suncu na njivama, a kad tamo: a ono suho zlato. I Íuġkaĺe ga nogama, jer blago tad neĺe vrijediti. I ġeĽ Íe ih svih pomoriti.
Nepoznati zaġuti, pogleda po svima i neki neobiļan smijeġak kao da kresnu po njegovu grubom i suncem opaljenom licu.
- Ezan, viknu on, a Sefer Kanjo zauļi i molitva se, mimo obiļaja, ponovi u muftarevoj dġamliji.
I dok su se ljudi klanjali, svaki predan Bogu i molitvi, nepoznatog je nestalo. Alije nestalo s njim i Hasan Ġerbetoviĺa. Iz duboke molitve, ljude je trgnuo glas frule pod pendġerima koji odlazaġe u mrklu noĺ i bivaġe sve tiġi i tiġi dok se ne izgubi.
A sutradan zorom sastadoġe se ljudi pred dġamijom da se porazgovore o sinoĺnjem neobiļnom dogaĽaju. Prvi otpoļe hodġa lbro:
- Ja vidim daje sinoĺ sve vas onaj vama nepoznati ļovjek opsihirio i obendġijao. Ja, beli, njega znam. On je sihirbaz i kradljivac. On nije niko drugi do glavom Suljo Ļemerdġiĺ iz Sarajeva. Uļio je zajedno sa mnom u Drveniji medresi i znao je bolje uļiti nego ikakav hodġa. Ali se odade piĺu, pa kad pokra dġamijske Ílime, uhvatiġe ga i zatvoriġe. Otada je proġlo viġe od petnaest godina, a ja do sinoĺ niti sam ļuo za nj, niti sam ga vidio. I znajte ġta Íu vam reĺi: otkako on hoda naġom nahijom, stoka nam se nemilice krade. To ne krade niko
179drugi nego Suljo Ļemerdġiĺ. Ja bih se pred velikim Bogom zakleo da govorim istinu.
To reļe hodġa Ibro, a ostali se zamisliġe. Neki za-vrtjeġe i glavama u znak da ne vjeruju u hodġine rijeļi, a Eminaga prozbori:
- Eto ljudi, biva, ni meni ovaj ļovjek ne liļi na Dobrog. Ali zar se Dobri ne moġe da pojavi u ruhu i prilici kakvoj god hoĺe? Ali ima jedna: hodġu Ibru nazvao je nevjernikom, a ja znam da je hodġa Ibro pravi dġenetlija, jer sam se o tom uvjerio svojim roĽenim oļima.
Mulabeĺir diġe glavu i pogleda po svima:
- Ljudi, ne grijeġite duġe i sjetite se rijeļi njegovih. Govorio je on kao ġto nikad u ġivotu nismo ļuli ni vidjeli. Zar nam on ne pokaza svu veliļinu Allahovu? Zar nas on ne pouļi dobru i pameti? Pa kako samo ude medu nas i kakav mu glas bjeġe! Onako govore samo dobri, a on je Dobri, tako mi Boga.
- Dobri, Dobri - ļuġe se glasovi poput ġapata.
- To ġto je hodġu nazvao nevjernikom, o tom mi niġta ne moġemo da kaġemo: ni da jest ni da nije. Dobri je Dobri, a hodġa Ibro je hodġa Ibro, mi to svi znamo - zavrġi uļeni Mulabeĺir.
I tako bi. Niko od seljaka ne povjerova hodġa Ibri-nim rijeļima. I sjedjeġe joġ neko vrijeme pred dġamijom i razgovaraġe. A upravo kad htjedoġe da se raziĽu kuĺama i na poslove, ispade pred njih Beġir Ġakota, sa Íuvika kraj sela.

- Ljudi, - veli on - ja ne znam ġta je ovo. I sinoĺ mi je neko ukrao dvoje brava. Ja idem ġandarima u kasarnu, pa kud puklo da puklo.
- Sramota i za selo za nas sve. Beġire, zaboga, ne idi ġandarima! reļe muftar.
180
- Çandarima, da komu! - kaġe hodġa Ibro. - Ko Íe drugi lopovima da stane u kraj? I nije tu sam Ļemerdġiĺ po srijedi. Ima njih viġe. I ja Íu s tobom ġandarima.
I ljudi ġutjeġe i razidoġe se kuĺama, a hodġa Ibro i Beġir Ġakota krenuġe put ġandarske kasarne.
U selu, skrivenu u ġljivicima, nasta dan. Sve se utiġalo, samo tu i tamo oļuje se djetinji plaļ, pa opet tiġina zaparana rijetkim glasovima. Tako prolazi vrijeme kao i prijaġnjih dana, samo ġto su ljudi nekud zamiġljeni i ġto ġene pogledaju ļeġĺe kroz prozore kao da Íe svakog ļasa neko neobiļan da se pojavi u selu. Strah se domogao duġe pa ih ne puġta iz ġaka nego ih drġi kao preplaġene i pohvatane ptice, popadale iz gnijezda. Tako proĽe cio dan i pade sumrak i pade noĺ, a viĽeniji ljudi opet se iskupiġe u muftarevu dġamliju. Samo ne doĽe hodġa Ibro. Ljudi se zabrinuġe.
- Vala bruka, ljudi - otpoļe muftar - ako uhvate Dobrog. Kuda Íe nam obraz i kako Íemo pred Boga izaĺi.
Eminaga ga strogo pogleda:
- Dobri se ne moġe uhvatiti - kaġe on. - Ako ga uhvate, onda hodġa Ibro ima pravo, jer Dobri ne kradu stoku, nego lopovi.
- Tako je - potvrdi Mulabeĺir. - Samo ja znam da lopovi ne pouļavaju niti umiju govoriti rijeļi Boġije onako kao Dobri.
- Tako je.
- Tako je - rekoġe i ostali.
Ali, iako je zapinjao, razgovor nije skretao u drugu stranu. I ġto god udublje odmicala noĺ, uprkos Mula-beĺirova i Eminagina miġljenja, oļekivanje je raslo u duġama seljaka: hoĺe li ġandari uhvatiti Dobrog, ili Íe se dogoditi kakvo ļudo. Ali se ne dogodi ni jedno ni drugo. I ljudi se naposljetku razidoġe svojim kuĺama. Kad negdje pred zoru, dva puġļana pucnja razbudiġe i
181uznemiriġe selo. Oļuġe se glasovi i dozivanja sa Íuvika od Ġakotine kuĺe. Poluobuļeni ljudi istrļaġe pred kuĺe, a neki odvaġniji zaputiġe se u pravcu pucnjave. Neġto docnije oļu se joġ jedan pucanj, pa za njim i drugi u kratkom razmaku.
- Çandari pucaju na kradljivce.
- Pucaju na Dobrog.
- Ġuti! Kakvog Dobrog, pregrizao jezik!
- Eno, neko viļe u pomoĺ!
- Nije. Ono je jauk. Pogodilo ga zrno pa jauļe. Sve viġe i viġe njih pribliġavalo se Íuviku. Prvi su zastajali da ih dostignu oni za njima.
- Ljudi, moġe nas ubiti koje zrno. Da se sakrijemo ovdje za ovu stijenu pa da priļekamo zoru - kaġe muftar koji se odnekud nade medu ostalim seljacima. Ali ga posluġaġe samo njih nekolicina starijih, a mladi se is-kradoġe u pravcu Beġirove kuĺe. Vika i dozivanje utiġaġe. Samo se za njihovim leĽima u selu ļuo nejasan ġagor.
Dok je muftar sa ostalim starcima ļuļao za stijenom, na Íuviku se veĺ odigrao lom ļija je predigra trajala nekoliko sati. Naime, ļim je noĺ pala, hodġa Ibro, Beġir Ġakota i trojica ġandara zauzeli su busije i ļekali lopove. Proġla i ponoĺ a oni, rasporeĽeni oko pojate i tora, pritajeno su oļekivali svaki suġanj. Naposljetku oļuġe se i tihi, teġki koraci i tri prilike pribliġiġe se kroz tamu torskim vratima. Dvije uĽoġe u tor, a jedna osta pred vratima.
- Stoj! zaori kroz noĺ, a ona prilika pred vratima dade se u bijeg.
- Stoj! Stoj! - opet se razlijeġe, pa jedan pucanj, i drugi za njim zagrominjaġe se u tihu noĺ. Jedan od ġandara potrļi za bjeguncem, a dvije druge prilike su-kobiġe se sa druga dva ġandara na torskim vratima.
- Stojte!
182
Noġevi na puġkama, prislonjeni na njihova prsa, prikovaġe ih na zemlju i oduzeġe im svaki pokret. Oni se ukoļiġe, a Beġir donese zapaljenu cjepku luļa i njihove tamne figure rasvijetliġe se pred njima.
- Ah, ti li si to Dobri! - uskliknu prvi Beġir Ġakota i unese mu luļ u lice.
U isti tren, dolje podno ġljivika, oļu se jedan pa drugi pucanj, a za njima jauk.
- I on je naġ - reļe jedan od ġandara. - Veġi ovu dvojicu!
I lanci zveknuġe i sve se utiġa. Hodġa Ibro posma-trao je mirno svog nekadanjeg druga iz Drvenije medrese koji je oborena pogleda i veĺ svezanih ruku stajao pred njim. Onog drugog nije niko poznavao.
Zabijeli i zora i proplanci se nazrijeġe u prvom jutarnjem sumraku. I muftar sa onim preostalim za stijenom krenu naprijed. Podno Ġakotine kuĺe cio ļopor ljudi. I hodġa Ibrin saruk nazire se medu njima. U sred ļopora dvije snaġne mrke i zloļinaļke prilike: Dobri i njegov drug. Muftar se zaprepasti i diġe ruke u nebo:

- Eh, hodġa Ibro, posvetila se svaka koju ti izustiġ? Vidi ti njega, ljudi moji! Zar da se on izdaje za Dobrog!
A Dobri je ġutio i mrko gledao preda se. Dva seljaka u pratnji ġandara, odozdo iz ġljivika, nosili su nekog meĽu sobom.
- Hasan Ġerbetoviĺ! - uzviknu neko.
- Beġire, daj krpe da mu sveġemo ranu!
- Evo mu i Dobrog, pa mogu sad zajedno.
- Ļudim se ja ġto se njemu predskazuju Dobri. I nestade iz obojice iz muftarove dġamlije. Seljaci se oslobodili pa prave primjedbe.
- RaziĽi se, narode! RaziĽi se! - strogo zapovjedi ġandar, a ļopor se raġtrka.
- Pa i Hasan Ġerbetoviĺ! Ih, bruka za selo, moji ljudi! - hukĺe muftar.
183- Razilazi se, narode!
Hodġa Ibro poĽe u pravcu sela, a za njim muftar i ostali. Osveta mu nije bila ni na kraj pameti. Ġta viġe, on se nekud raġalostio, pa kao daje sam krivac rasijano gleda preda se i govori tiho, kao sam sebi:
- Ljudi, vi niste hodali po svijetu; vi ne znate kakvih sve ljudi ima. Kaġem vam: to nije Dobri, to je Suljo Cemerdġiĺ, haramija i lopov, a vi svi kao ludi objesili glave, pa maġete njima kao da vam je neko zobnice ustako.
- Vala, tako je - kaġe muftar.
- Tako je, tako - potvrdiġe i ostali.
184
KRNATA:
I.
Kad Mesa Cakan zasvira u krnatu na Mazoljicama, ljudi zaborave na zle misli; neġto blago, kao dobrota, uvuļe im se u duġe, pa toplo mili po njima i razmekġava ih do suza. Malo poslije, zavaĽeni, ako se susretnu, nekako i nehotice javljaju se jedni drugima, praġtaju. Muġ potraġi ġenu, a momak djevojku; nabujaju im srca od ġelje pregoleme.
A kako tek Mesa svira! I mjesec ga zadivljeno gleda, sa oġtrog grebena brda Stoca. Dolje, pod njim grad se utiġa kao da priġeljkuje, a jedna zvijezda treperi tako uzbuĽeno da je dodiruju zvuļi njegove krnate. A Mesa svira: "Ġto nemam krila da se vinem nad njenu baġļu i da vidim kako se na busenju bjelasa njena koġulja kroz srebrnu noĺ! Ġto nisam vjetar da joj kradom pomilujem grudi i da opisujem svoju pustu ġelju! Krnato, kaġi joj da mi kap po kap teļe iz srca od bola za njom. U kasnu noĺ, ne umijem da naĽem vrata doma mog, jer mi je svijest pomutila vjeļita misao na nju".
Krnata plaļe, jeca, uzdiġe, moli, a zatim joj vrisne posljednji zvuk i od bola klone. Dolje u baġļama neko teġko uzdahne. Oġaloġĺen, teġka srca, Mesa stiska krnatu pod miġku i odlazi niz mahalu.
Tako, za tihih, ljetnih noĺi krnata ļezne na Mazoljicama, a jedno srce, dolje u baġļama, drhti i ļezne za njom. To srce bije katkad tako silno i nepokorno da
185ga njena sopstvenica pritisne svojom veziljski bijelom rukom da ga ukroti i umiri. Ali je ruka i previġe slaba da bi umirila to srce ġto bije za krnatom. Jer, ni mirisi jasmina u tihoj noĺi ne opijaju kao zvuļi sa Mazoljica. To je Ġemsa Muharemagina ġto ļezne za krnatom. To je ptica u kafezu ġto bi htjela da poleti sa krnatinim zvucima tamo put ġirina, s njim ġto joj je krv uzbudio. O, kako su lijepe te daljine! Koliko svijeta! Koliko boja, ġarenila, zvukova. A u njega, Meġe, kudrava crna kosa i oko mu plamti, pali, gdje god se zaustavi.
Recite mi, ko moġe da se odupre zvucima krnate? Zar jedno naivno i bezazleno srce? Zar krnata svake noĺi ne izvija sve zamamnije melodije? Zar ġene ne podiġu i zavjese sa prozora, samo da im njeni zvuļi lakġe dopru do srca, da im raspire ġelje? Zar se djevojke po baġļama, kao omadijane njenim zvucima, ne pripijaju jedne uz druge, ne zanose u grļu i omamljenim uzdasima? Sviraj, krnato, nek poludi cio grad. Sviraj jer ti prosipaġ sreĺu, a odnosiġ nesreĺu.
A jedne noĺi, Mesa se prikrade njoj u baġļu, dok je sjedjela na busenju i uznemirena oļekivala kad Íe da se javi krnata. Ona je veĺ znala kako Íe ona da otpoļne: najprije jedan bojaġljivi ton, kao da pita: "Jesi li sama? Tiho, prikraġĺu ti se bos, na prstima". A zatim, zatim joj kaġe: "Boġe, kako ti lice sja u mjeseļini. U oļima ti gori stid. PoljubiĺU te ovdje, ovdje u podvoljak." I on je ljubi. O, ne! To samo grca krnata na Mazoljicama. A poslije, krnata izvija, uzdiġe neġto u njoj, napinje joj grudi, pa onaj glas, kao topla muġka ruka, klizi po njenim bokovima, po slabinama, neļujno prelazi na grudi i miluje ih, miluje. Ġemsu hvata omaglica. Morije ġed. Grudi se talasaju, i ona plaļe. Ġemsa plaļe od bolne ļeġnje.
Poslije krnata tuġno pisnu i zaġuti.
Eto, ove noĺi, kad je krnata zamukla, on se prikrade u baġļu njoj, Ġemsi Muharemaginoj. Skoļio je preko
186
baġtenog zida. Ġemsi zastade dah u grudima. O, to nije bio strah. To je samo san. To se njoj samo priļinjava. To ona maġta. To je i suviġe iznenadna radost od krna-tinih zvukova. To je za nju neko neobiļno osjeĺanje koje joj oduzima i strah i moĺ rijeļi. Neġto neļujno klikĺe u njoj, cepti, i pomraļuje joj svijest. O, to je samo san o njemu i o krnati.

- Ġemsa, ja sam - ļuje ona glas kroz taj san. -Svirao sam ti svako veļe na krnatu. Svirao sam samo tebi, Ġemsa. Zaboravio sam i na sebe, sviraju Íi tebi.
- Ne, nemoj me, molim te! - drhtavo je govorila Ġemsa, osjeÍaju Íi kako joj se taj glas pribliġava i kako joj se dvije ruke primiļu nadohvat. Ali, njen glas bio je toliko uzbuĽen i mekahan, pa se ļinilo da govori: "Uzmi, uzmi me, molim te!" Ruke su se primakle. Ona ih osjeÍa. Ona ne vidi niġta, ali osjeÍa i njegov vreli pogled na sebi. Ne, ona ne zna sad ġta osjeÍa. Drhte joj noge. Cijelo joj je tijelo bez imalo snage. Neġto se tako nemoÍno spustilo u nju, pa hoÍe da padne, da pro-plaļe, da zagrca. Ļuje ona:
- Ġemsa, ja te volim! PoĽi sa mnom u svijet! Ġivje-Íemo kao golubovi.
A zatim, kao glas krnate, joġ mekġe i toplije, ona osjeti kako je obujmiġe dvije ġeljene ruke. Naļas, ugleda dva crna oka; plamte, tonu u njene zjene. Ļuje svoje ime kao da ga vjetar izgovara negdje u baġļi u kroġnjama stabla, pa negdje na zvijezdama. I te ruke poļinju da bivaju sve jaļe, sve nemirnije; klize po stasu, cepte na bokovima, drhte na pleÍima. Ļini joj se da ļuje zvukove krnate i predaje im se sasvim. Ti zvuļi je uzdiġu i nose kao nikad dosada. Joġ jednom ļuje svoje ime i osjeÍa neġto slatko, soļno na usnama, neġto ġto joj ispija duġu tako opojno, nikad neļuveno. "To me on ljubi", kao da joj se javi odnekud svijest, pa je opet nestade. Ona opet
187ļuje njegove priguġene rijeļi, ali ih ne razumije, one su mekahne i tople kao ljetna noÍ; one je samo opijaju.
- Nemoj, dragi moj! - govori ona gotovo ones-vijeġÍena. Nestrpljive ruke cijepaju joj jeleļe. O, ne; ona ne ļuje ni kidanje sedefskih puceta. Nasvjesno, ona se privija uz Mesu, uvija se i klizi kao vreo barġun pod njegovim milovanjem. Neġto raste u njoj poput divnog bijesa, neġto ġto hoÍe da se krġi, da se daje, zabreklo u bolu i slasti. A njegove nerazumljive rijeļi postaju sve vrelije, pale i svijetle se nekim vatrenim smijehom. Krnata svira i bolno i bijesno. Njeni se glasovi rasipaju raspojasano, grcaju u boli, u bezdanoj provaliji strasti i sretnog zaborava. Strah li, svijest li, najednom kao da otkri zastor, i Ġemsa, zapanjena, skoļi na noge, i zagleda se u to iznenaĽenje. Jest. On, Mesa, stajao je pred njom. I on kao da je zbunjen. Vidio je tako uplaġenu i usplahirenu, pa ne zna ġta bi joj rekao.
- Ja sam, Ġemsa; ja sam, Mesa ġto ti je svirao na krnatu.
- Jest, da, ti si - kaġe ona sasvim rasijano i, kao van sebe, okreÍe se unaokolo. Zatim ga pogleda prestraġeno, kao na odbranu ispruġi ruke prema njemu, la-hko vrisnu i nestade je uz baġļu.

II.

I sljedeÍih veļeri ļula se krnata sa Mazoljica, ali njeni zvuļi ronili se nekako zaļuĽeni; kao da je onaj prvaġnji ļar neko digao sa njih, pa ostali goli, oġaloġÍeni, siroti. Oni viġe ne prodiru u krv, ne mile uz tijelo. Oni sad izazivaju neku duboku tugu i saġaljenje samog sebe. Krnata tuġi: "Ġto u ġivotu jednom proĽe, to se viġe nikad ne povrati. Ostaje nam samo uspomena kao san i ġalba u duġama, teġka kao umor od ġivota".
188
- Boġe moj, ġta se sa mnom dogodi - uzdahnu ġalosno Ġemsa, a krnata nastavlja:
"PoĽi sa mnom u svijet skitniļki, jer i on ima svojih radosti. Ļije srce rani moja pjesma, ostaje sjenka ġalbe na njemu za ġivota".
Zar da ostavim sve i da poĽem s njim? Jadna majko moja, kako Íeġ me preġaliti!
Krnata je nastavljala:
"Ja ravnam tvojom sudbinom jer sam te osvojila. Koga povedu moji zvuļi, taj pregara i radosti".
A Ġemsa je ovih dana sve pregorjela: i svoj dom, i svoju baġļu, i svoje roditelje. Pregorjela je, jer kako Íe svojim roditeljima uskoro da pogleda u oļi? Zar se ona i sad, u ovoj toploj kuÍi, gdje je provela drago djetinjstvo, ne osjeÍa veÍ kao tuĽinka? Zar ona nije okaljala obraz i svoj i svoga doma? A krnata joj.odgovara:
"O, ġto ne razumijeġ moju pjesmu kad prelazi preko domova u ġiroki svijet! Svugdje su zvijezde jasne i mjesec ostavlja za sobom ljubavi trag".
Zaista, Ġemsa nije sad razumjela ġta joj krnata govori. Ona je, kao da je vodi neka nevidljiva ruka, pokorno poġla u baġļu, sjela na busenje i sluġala tuġnu pjesmu krnate. "U svijet, u svijet! Boġe moj, ġta li Íe biti sa mnom!" pomisli ona, i ta rijeļ: svijet, doĽe joj sada kao neko neviĽeno ļudoviġte ġto se kezi na nju, grubo dodiruje njene najskrivenije tajne, drsko se smije, i svojim prljavim noktima prebira po njenoj duġi. Sva uġasnuta, Ġemsa je opruġena i nepomiļna. Ova bezglas-nost joġ teġe pade na Ġemsino raspoloġenje, uļini je joġ bjednijom i bespomoÍnijom.
Vrijeme je prolazilo. Ġemsa, kao usamljena duġa, sjedjela je u utiġanoj noÍi sama sa svojom sudbinom.
Tek negdje kasno u noÍ ļu tup udar o zemlju. To on preskoļi niski baġteni zid.
- Ġemsa, ļekaġ li joġ?
- Ļekam - odgovori ona priguġeno, podatno.
189III.
Jednog jutra, kad je ogrozd dozrijevao u vinogradu na Mazoljicama, mahalom puļe glas:
- Pobjegla Ġemsa Muharemagina!
- S kim, ġalosna joj majka?
- S Mesom sviraļem.

Krnata presta da ruġi na Mazoljicama, a na Muhare-maginu kuĺu pade ġalost i sramota. Ġemsini roditelji zavise se u tugu, a baġļa kao da zanijemi. I dolazila su leprġava prolјeĺa i site jeseni. Po baġļi bujao korov, a Ġemsin trag zavijali zimski snjegovi. Roditelji postaġe okamenjene suze, a Ġemsa - kafanska pjevaļica.
Vidio sam je u jednoj kafani u Beogradu. Nije me ni prepoznala. Nekako apatiļno sluġala je zvuke krnate i sumorno se osmjehivala nekim gostima.
Izaġao sam iz kafane i dugo me poslije toga pratio glas krnate:
"Ġto u ġivotu jednom proľe, to se viġe nikad ne povrati. Ostaje nam samo uspomena kao san i ġalba u duġama, teġka kao umor od ġivota".

HADĢIJIN MAĻ
I. '
Grad je pritajio zlobu, jer Hadġija bdi. Hadġija je zaspao, a grad zareġao, pa zalajao. Zato se tama raspukla, pa iz nje izaġlo zlo.
Tako je zlo zavladalo gradom, jer je Hadġija zaspao.
Jedne zvjezdane noĺi u Hadġiju je uġao zmaj.
Tako je Hadġija postao borac za dobro, tako su zaredali Hadġijini dani, puni slave i krvave borbe.
Hadġija je moĺan, a zlo je moĺnije; Hadġija je blag, a zlo najoġtrije.
Grad ima mnogo kuĺa sa zlim oļima; grad ima mnogo budġaka sa zlim ljudima. A Hadġija ide posred druma. Lijeva mu pesnica grļevito pritisnuta na srce, a pod miġkom snop drvenih maļeva, spremnih za krvavu borbu.
Grad drhti i bunca u ġezi, a velika dġamija, okreļena, blijeġti u suncu, treperi u bjelini, zasjenjuje poglede. Ona niļe, izvlaļi se kroz zelenilo i sa oġtrim kopljem penje se u nebo, u rastopljeno zlato. Ona bjeġi iz grada. Povratiĺe se noĺas da, onako bijela, luta kroz tamnu noĺ, da obilazi gradom, kao vjera u zagrobno, kao strah savjesti, kao nada bijednih.
U dġamijskom dvoriġtu taman hlad, ġupalj i pritajen vreba kroz lipe i ciprese. Po dġamijskom dvoriġtu nadgrobni niġani plamte na suncu i bjeġe u sjenke. Nenadno, iz dvoriġta izletje Hadġija, luľaļki vrisnu i jurnu kroz
191sunce, niz ulicu. Za njim zaoriġe poruge i smijeh, povici i bijes, iz trista stupica. A on jednako vriġti i bjesomuļno razmahuje drvenom sabljom, pod miġkom lijeve ruke jednako drġi cijeli snop drvenih maļeva, a pesnicu zgrļenu na srcu.
- Pola Vlaha! Pola Turaka! Pola Vlaha! Pola Turaka - viļe Hadġija, zaskaļe u propanj i nemilosrdno odsjeca glave, dok mu bijela, pocijepana dġuba, leprġajuĺi se na suncu, sablaġnjivo odskaļe od crne brade i uġarenih oļiju.
To Hadġija sijeļe nevaljalce, to Hadġija trijebi korov u koji zarastaju i Vlasi i Turci. I Hadġija ih sijeļe, niġti, a oni niļu na sve strane, sve novi i novi. Svakim ih danom viġe! Niļu! Niļu! Mnoġe se, pohotljivo pruġaju ruke da sve poklope, da sve priguġe, pa se iskeze od zadovoljstva, pa zacerekaju, zaurlaju da se cijeli svijet sruġi, zagrominja u bezdane i crne ponore.
Hadġija sijeļe. Padaju glave. Polijeĺu na sve strane. Krv lipti iz obezglavljenih vratova, razliva se u mlazovima i sva ulica gori od nje. Liġu crveni plamenovi, a Hadġija juri kroz njihov bijes i, uġagrenih oļiju, sijeļe mrcine, poganjake i gramzljivce.
Naposljetku, shrvan umoran i sav iznemogao, Hadġija se vraĺa pred dġamiju i ulazi u sjenovito dvoriġte. Niza nj teļe znoj. Patniļko lice blijedo mu je kao mrtvaca, a oļi priklopljene crnim vjedama. Bos, zapraġenih i ispucalih peta, Hadġija umorno hodi po Boġijoj zemlji, gazi krv i grijeh, sve u ime dobrih djela koja Íe on da izvojuje svojim drvenim maļem.
I dok Hadġija, pritijeġnjen umorom kao morom, spava na hladnom mermeru snom muļenika, sjenke se pruġaju gradom, dohvataju svjeġinu i penju se nad grad, penju se nad ljude i ġivotinje, nad drvlje i kamenje. Sve to ġto se zove ġivot duboko ostaje pod njima: i radost i bol, i plaļ i smijeh, i obijest i glad. Samo Ha-
I
dġijin duh nemirno luta nad gradom. On je u svemu, on je svuda. On se raduje za sve, on strada za sve.
Nad gradom luta jedino duh luľaka i fanatika Hadġije.
II.
Te noĺi sijevale su munje i pucali gromovi. Svunoĺ je Hadġija sluġao svetaļki glas, pao na koljena i, uġasnut, dugo drġao ļelo na hladnom mermeru, moleĺi se. Joġ pod utiskom posljednje krvave sjeļe poganjaka i mrci-njaka, Hadġija je molio Boga da mu da snage za njegov teġki poduhvat. Jer, kiġe i rijeke sapraĺe njihovu poganu krv i zemlja Íe ostati ļista, umivena.
U rano jutro, gladan, sjedio je Hadġija na Tepi pred dġamijom. Ispred njega grajali su ljudi, kupovali ġivotne namirnice i hitali nekuda. Sve se komeġalo, sve se lak-talo, provirivalo i ujedalo u lajavom ġarenilu. Samo Hadġija, gladan, sjedio je mirno na kamenu pred dġamijom i odmarao se od svojih velikih pobjeda nad poganjacima. Poslije se digao i, obasjan suncem, krenu put mahale da potraġi svoje Íase.

Hadǵija sve ǵene naziva Íasama. Ǧene su hrana, ǵene su izvori ǵivota. Ǧene sadrǵe ǵivote u sebi kao Íase hranu. A Hadǵija ima svoje Íase kao ǵto drugi imaju svoje ǵene. Oslonjen na stub avlijskih vrata, Hadǵija zakuca zvekirom i dozva ih:

- Bog ti dao, Íaso moja! Bog ti dao sreÍu da izrodiǵ djecu! Bog ti dao mala, komǵije halala!

A Íasa iznosi hranu i razgovara sa Hadǵijom. Hadǵija jede, a ǵto mu preostane, trpa u njedra.

- Hadǵija, koliko si juǰe posjekao poganjaka?
- 500.000.
- A ǵto ne posjeǰeǵ ĠeÍeragu HmeljiÍa?

192

193- I on je poganjak, daje novac na interes. I on Íe pod sablju.

Pridolaze i druge Íase i sakupljaju se oko Hadǵije.

- Hadǵija, koja je Íasa najljepǵa?
- Sve su Íase lijepe, sve su Íase zlatne, nema ruǵnih Íasa - odgovara mirno Hadǵija, gledajuÍi nekud mimo Íase.
- Svejedno, ti najviǵe voliǵ Fatimu. '
- Fatima je Íasa od biljura. Ona poji ǵedne sa Bo-ǵijeg izvora.
- Poji li tebe, Hadǵija?
- Poji i mene i svakog ko je ǵedan.
- A ǰim te poji, Hadǵija?
- Dobrotom, ljepotom, srcem, oǰima.
- Hadǵija, a ǵto se Ġemsa krije pred tobom?
- Stidi se. Ġemsa rudi kao jagoda. Zato se i krije.
- A Selma ti nije Íasa. Ona ti nikad niǵta ne da.
- I Selmaje Íasa, samo su nju zatrovali poganjaci. Tako se Hadǵija razgovara sa Íasama. Tako se Íase smiju i Hadǵiju miluju pogledima. A Hadǵija je krotak kfto jagnje, Hadǵija je sretan kao mudrac. Ĺasa je iznijela hljeba pred Hadǵiju.

III.

DoĽi do crte, a ne prelazi je. Jer, preko crte je zlo. Nju prelaze samo poganjaci, ljudi prljavih duǵa. I gdje se god potegne crta, oni su iza nje. Crta je njihova brana od svake poǵtene misli. Iza crte je Ľavo, ǵejtan.

- Ne preko crte, Hadǵija!

I kao oprǵen, Hadǵija se trza, vraÍa se i prelazi u drugu ulicu.

- Ne preko crte, Hadǵija!

194

I Hadǵija se opet trza, vraÍa se i prelazi u drugu ulicu. Samo kad sijeǰe mrcinjake, preĽe na njihovu stranu, jer se zlo najbolje ubija u korijenu.

Kada su crte sa obadvije strane ulice, Hadǵiju zarobe poganjaci. Tada prislanja leda uz zid i strpljivo ǰeka.

- Hadǵija, zarobiǵe li te? ., Å ,i
- Zarobiǵe, mrcinjaci.
- Pa dokle Íeǵ biti rob?
- Dok se poganjaci ne oslade.
- Zar je zlo slatko, Hadǵija?
- Slatko je za one koji ne vide dalje od nosa: slatko je i za one koji pljunuǵe na duǵe. A slatko je i za one koji se prodadoǵe - odgovara Hadǵija.

Poslije, kad se poganjaci oslade, oni se razilaze, crta se diǵe i Hadǵija nastavlja put.

Hadǵija prolazi ispred trgovine braÍe KrehiÍa. U duÍanu prijatelji, muǵterije. U duÍanu razgovor, smijeh. Neko maǵe, zove Hadǵiju, Hadǵija ulazi i zauzima mjesto u uglu do vrata.

- Hadǵija, evo uzmi koliko god hoÍeǵ! - viǰe najstariji KrehiÍ i po banku, pred Hadǵijom, razastrte hrpe banknota raznih vrijednosti.
- NeÍu. Ti si poganjak. Isuviǵe si uzeo sa Boǵije hrpe. A Boǵija je hrpa svaǰija. NeÍu. ZaplakaÍe sirotinja.
- Pa i ti si sirotinja, Hadǵija.
- Nisam ja sirotinja. U meni je zmaj. Evo ga pod rukom. Pogledaj! - i Hadǵija uz opÍi smijeh, mirno pokazuje desnom rukom na lijevu ǵaku, zgrǰenu na srcu.
- Pa ǵto ga ne pustiǵ da uniǵti sve poganjake?
- Ǧao mi djece, ǵao mi sirotinje i poǵtenih. Jer, zmaj je snaga bez pameti. On bi potrao sve ǵivotinje na zemlji.
- A poruǰio ti naǰelnik da Íe te uhapsiti - kaǵe neko.

195- Ne moǵe. U meni je zakon. A zakoni se svi jednako zovu.

- A gdje je tvoj zakon, Hadǵija?

- Moj zakon je najprije u meni, pa u zmaju, pa u maļu. On je na tri mjesta, jer se tako i rodio.
- A naļelnikov je zakon u knjizi, Hadģija.
- Neka piģu oni koji sluģaju, jer to je njihovo. Oni koji raĽaju, oni ne piģu, jer su oni vrelo zemaljsko.
- Jesi li gladan, Hadģija?
- Nisam. Jeo sam iz jedne Ífase.
- A zaģto ne jedeģ iz dvije Ífase, Hadģija?
- Iz viģe ļasa jedu samo poganjaci.
- Ļuli smo da se ģeniģ, Hadģija.
- Zmajevi se ne ģene, jer niko nije u stanju da im kuĺu sagradi.
- Kako nije? Evo para koliko god hoĺeģ? - kaģe najstariji KrehiĺÍ.
- Zmajeva kuĺa se ne zida parama. Zmajeva je kuĺa smrt svih mrcinjaka, pa i tvoja.

Nastade urnebesni smijeh u duĺanu, a Hadģija izaĽe na ulicu. -
Za njim istrļao neļiji deļko i tisnuo mu dinar u ruku.

IV.

Hadģija je vihor koji leti zemljom; Hadģija je bujica kojoj nema brane. Posljednjih dana njegov ģedni maļ ļeģĺe polijeĺe iz korica. Bujice krvi teku drumovima. Svaki put, umoran, Hadģija se vraĺa, pred dģamiju, sa skrģenim maļem do balļaka. Ali, kako god niļu mrci-njaci, tako niļu i Hadģijini maļevi. Neko nevidljivi donosi ih u dģamijsko dvoriģte i ostavlja viģe Hadģijine glave.

1%

Trese se zemlja od jauka mrcinjaka, a Ífase premiru od straha, i Hadģija im odlazi da ih umiruje. Jer, Ífase su krhke. Treba ih pomilovati pogledom, treba ih ohrabriti razgovorom. Naposljetku, treba se iz Ífasa i nahraniti, jer nije samo u naramku nego i u koraku.

Hadģija i ne gleda viģe na mrcinjake. Ne svraĺa viģe u njihove duĺane. Ali zato crte rastu na svakom koraku.

- Ne preko crte, Hadģija!
- Ne preko crte, Hadģija! - vikahu kud god se Hadģija makne.

I crte rastu, iskrsavaju na svakom koraku, mnoģe se, zapliĺu se i prekrivaju zemlju dokle oļi dopiru. Iz dana u dan Hadģija je sputaniji, iz dana u dan Hadģiju prisiljavaju da proliva krv na potoke. Osvajaju crte osvajaju, a Hadģija se zaleti i sjeļe, sjeļe do iznemoglosti. Krv se razliva preko crte, a Hadģija niģta ne vidi pred sobom do bijesnog plamena u koji propada kao u bezdan.

Tako je Hadģija poļeo da pada u nesvijest, tako se poļeo da gasi zmaj u Hadģiji. Zgrļena lijeva ģaka poļela je da popuģta, a sablje da klize ispod pazuha.

Hadģija je iznemogao.

- Ne preko crte, Hadģija!

A Hadģija stade, osloni se na zid i ļeka dok se poganjaci oslade.

Zmaj je umro u Hadģiji. Hadģijina sablja prestala je da sijeļe.

S prvim jesenjim kiģama spade mrtav zmaj Hadģiji u noge, pa kao da ih pritiskuje olovo - ni s mjesta.

I dok je Hadģija nepomiļno leģao na svom izderanom gunju, jedne tamne noĺi ude smrt u dģamijsko dvoriģte, stade pred Hadģiju i zapovjedi kratko:

- Ja sam smrt. Spremaj se!
- A poganjci? - izusti iznenada Hadģija.

197- Za njih ostaje na zemlji tvoj drveni maļ - odgovori mu smrt.

Tek sada, na svoje veliko zaprepaģĺenje, Hadģija primjeti da su mu maļevi bili od drveta.

Sutradan u dģamijskom dvoriģtu, naģli su Hadģiju mrtva, sa zaprepaģĺenjem u oļima.

198

"IMATI" I "BITI" HAMZE HUME

Znaļajni filozof i kritiļar R. Garaudv govoreĺi o F. Kafki i S. J. Persu kaģe da je sva moderna poezija od sredine XIX vijeka obuzeta pitanjem "biti" nasuprot stavu "imati". Ļini mi se da se ovom izloģbom preostalih i saļuvanih dokumenata postavlja pitanje staje Hamza Humo imao a staje bio u najobiļnijem ljudskom, nikako filozofsko-apstraktnom smislu. Jer, mnogi joģ uvijek ģivo ļuvamo sjeĺanje na njegov lik i znamo da je za Hamzu bitno znati i ģta je on imao, a ģta je bio, o tome govori cijelo njegovo djelo, u kojemu se moģda i izjednaļila ova dva ļinioca pjesnikova biĺa. Repertoar Ham-zina "imanja" vanredno je zanimljiv, jer bi se, s obzirom na bohemsku prirodu pjesnikovu moglo oļekivati da nema niģta. Poslije M. C. ĹatiĺÍa to je svakako najizrazitiji bohem u Bosni i Hercegovini knjiģevnog roda sve do danas, ali koji je imao i svoju posebnu i joģ neprouļenu ģivotnu putanju, evoluciju. Hamzina biografija mogla bi da bude isto tako rjeļita kao dio njegova pjesniļkog biĺa. U stvari, kad malo pobliģe pogledamo u situaciju H. Hume danas, spoznajemo da su sva pitanja o Hamzi joģ uvijek knjiģevno i neknjiģevno otvorena, daje kritika veoma malo ģta rekla o ovome izuzetnom pjesniku Hercegovine meduratnog i

poratnog doba. Najveĺim dijelom ono ģto je reļeno danas je totalno van knjiģevne upotrebe, jer je proizvoljno i uzgred izuģteno. Nema moģda naģeg vaģnijeg pisca srpskohrvatskog jezika koji je po-
199slije smrti toliko bio zanemarivan sve do najnovijeg vremena. Sada znamo da se sprema prvo korektno izdanje njegovih spisa, a upriliļena je i studija Hamzina djela. Ova izloģba dolazi u pravi ļas da ljubiteljima toga djela pruģi koliko-toliko uvid u Hamzinu knjiģevnu zaostav-ģtinu, tu drugu i pravu idealnu grobnicu pjesnikovu. Bilo bi bar meni veoma drago kad bi se ovdje meĽu rukopisima, primjercima knjiga, fotografijama, naģlo i jedno pismo iz vremena oko 1930. u kome Hamza ispoljava svoj za ono doba toliko napredni pogled na druģtvo i svijet, koji sasvim graniļi sa marksistiļkim. Jer mi joģ uvijek moramo da svakog naģeg pisca pomalo pravdamo ģto je bio ovakav ili onakav, ģto je bio samo pjesnik a ne po urneku teoretiļarevom. Naime, obiļno je kritika znala da se povodom Hamze razmaģe u svom preziru prema njegovu "sevdalisanju" i "folklorizmu"; zato bi svakako tim kritiļarima neģto kazao dokumenat ovoga roda. Jasno, nikad nije sigurno da ĺe biografske dokumente kritiļar ljudski i knjiģevno upotrijebiti i moģda je zato kod nas biografska vrsta toliko diskreditovana naģim ekstremizmima. Zato je za ļestitanje ova incijativa da se u Stocu (iako to nije Mostar, rodno mjesto Ham-zino, ali je isti hercegovaļki zaviļaj) iznese pred publiku zaostavģtina Hamze Hume na ovom Slovu Gorļina.

Najprije nas zanima da vidimo u cjelini ģta je od Hamzinih rukopisa ostalo i nema li ģto javnosti nepoznato. Zatim je bitno vidjeti nema li tragova varijanata njegovih tekstova, posebno pjesama i nekih veĺ dosad poznatih proznih tekstova, kakav je onaj neodredivi, ne-sagledljivi i neobuhvatljivi Grozdanin kikot. No sve je, i ostalo, dragocjeno i trebalo bi sve to tako i gledati i njegovati, za kritiļare interpretatore koje joģ uvijek ļeka Hamzino djelo.

Karaktiristiļno je da nijedan znaļajniji kritiļar jugoslovenski nije se nikad poduhvatio Hamzina djela kao naģeg jugoslovenskog fenomena, koji nagla-
200
ģeno traģi da se Hamza razmotri i sa gledišta imati kao i biti a sa nijansom koju smo maloļas istakli.

Ako nam ova izloģba ne pruģa moģda i potpun odgovor na ovo prvo pitanje, ostalo bi nam da kaģemo neģto o drugom, za ovu priliku samo prigodno i pod-sticajno za mlaĽe izuļavaoce bosanskohercegovaļkog knjiģevnog naslјeĽa a takvih mladih snaga mi danas imamo, te je oļekivati da ĺemo uskoro dobiti i cjelovitiju sliku lika i djela ovog pjesnika, kojeg nijedan drugi ne moģe niukoliko zamijeniti. U stvari, i prvo pitanje treba doslovno uzeti u pozitivnom smislu, i sagledati najprije Humino "imanje" sa pjesniļkog gledišta. Nesumnjivo to je najprije njegov pjesniļki jezik, koji blista rjeļnim, neretvanskim i radoboljskim bistrinama i odbljescima, ļistotom jednog dragulja, najljepģeg vida naģeg knjiģevnog srpskohrvatskog jezika. A ipak, znamo da je Hamza i taj jezik u toku svoje pjesniļke karijere ponekad teģko zanemarivao prihvatajuĺi druge vidove izraza, za koje nije mogao imati unutarnjeg jeziļkog sluha i impulsa. To njegovo proĺerdavanje glavnog svoga blaga, podsjeĺa nas na njegovu pjesmu u kojoj se on pita o svome identitetu povodom orijentalnog oblika i izvora svoga imena. To je moģda jedina tragiļna strana u djelu ovog dionizijski raspoloģenog pjesnika, a dionizijstvo isključuje tragiļnost.

Imao je uz to i svoju domaju, svoj zaviļaj, a i to bi trebalo nekako odrediti pobliģe jer kako mi nedavno reļe jedan naģ knjiģevni kritiļar iz Sarajeva, ļudno je da recimo nema Mostara, izriļitog, u njegovu pjevanju (i pored Poeme o Mostaru), daje sve pomaknuto u sferu razrijeĽene apstraktnosti, kao i Grozdanin kikot koji nam vjeļno nameĺe pitanje o identifikaciji ovog ili onog elementa u toj divnoj poemi, romanu, priļi, djelu koje izmiļe svakoj klasifikaciji. Sliļno je joģ prije Grozdaninog kikota, poļev od Nutarnjeg ģivota, sasvim ekspresio-
201nistiļki stilizovanog, u duhu godina javljanja poslije 1918. kada je on pjesnik koji ide uporedo s A. B. Ġimi-Ĺem, ģto se tiļe stila i s njime ļini glavnu pjesniļku pojavu Bosne i Hercegovine toga trenutka.

Za Hamzino "imati", moģda je Hercegovina kao obiljeģje dovoljna, ako se samo ona shvati doslovno, kao leģište iz koga je pjesnik svoju pjesmu izveo, sa svima komponentama slavensko-orijentalnog sastava. A taj stav nije nikako biografiļarska deformacija, veĺ suģta istina Hamzina pjevanja, Hamzinog produģenja one tradicije koju je u njegovoj porodici zasnovao alhamijado pisac Omer Humo, prije jednog stoljeĺa. Jasno, ono ģto draģi radoznalost jest ta orijentalistiļka dionica, nasljedno utkana u Hamzino biĺe kao god i slavenska njena iskaznica u vidu sevdalinke.

Naģe danaģnje vrednovanje nije viģe nimalo potcjenjivaļko u odnosu na taj orijentalizam, jer mi smo svjesni velikih poetskih dometa tog istoļnog, tursko-perzijsko-arapskog svijeta sa Hafizom, Omerom Hajjamom, Firdusijem i Dģelaludinom Rumi-jem kao vrhovnim iskaziocem poetiļnosti islamskog Istoka u kome se suļeljavala indijska tradicija sa helenskom kulturom. Sa ploļa istoļnih samo nam evidentno kazuje tu geneticku osobenost Hamzinog pjesništva. Niko joģ nije nijednu misao suvislo kazao o tome Hamzinu poetskom orijentalizmu, za koji je potrebno poznavanje velikih podruļja poetike orijentalnog pjesništva. Zato je Hamza koji je sve u djetinjstvu upio pa tako i indijskog pjesnika Rabindranata Tagoru, lako prihvatao kao stih i stav. Druga je komponenta tog pjesništva stara slavenska mito-psihologija, koja se najpotpunije ispoljila u Grozdaninom kikotu, gdje je jasna odredba bogumilskog okvira vremenskog i prostornog, hercegovaļkog. Jasno, on je i u jednoj i drugoj komponenti imao izvjesne pre-thodnike, za orijentalnu, istaknimo samo Safveta Baģa-giĺa i M. Ĺ. Ćatiĺa, a slavensku, bar za njegovo doba,
202

najizrazitiji je njegov parnjak i u mnogo ļemu saobra-ģenik Rastko PetroviĺI sa svojom Groteskom gospodina Peruna boga groma, sasvim ekspresionistiļkog sistema izraza. Taj spoj drevnog i modernog istovetan je kod oba ova velika pjesnika.
Hamzina poema je opet cjelovitija i jednostranija nego Rastkova, koja je modernija, izrazitija vremenski i stilski za epohu ekspresionizma. Jedan elemenat je dovoljan da potcrta tu komponentu pored naglaģavanja da su Grozdan i Grozdana bogumili. To je podvuļen erotski impuls, jednako svojstven istoļnoj indijsko-islamskoj kao i manikejskoj hereti|koj civilizaciji, za koju eros i seks nisu sramota veĺI najljepģa prirodna ljepota.
Napokon, uz ta dva izvora i toka Hamzine poetske tvorevine, treba bar neģto naglasiti o njegovu mjestu u meduratnim konstelacijama. Ako je on sa ĠimiĺIem mogao dijeliti prvenstvo u BH poeziji dvadesetih godina, u jednom je moģda bio jedinstven: da je izazvao cijelu jednu stilsku ģkolu sljedbenika, darovitih pjesnika, koji su poļeli u treĺIem deceniju naģeg stoljeĺIa. To je takoĽer potpuno prenebregnuto od kritiļara koji su o Hamzi najļeģĺIe odveĺI olako i samouvjereno donosili sudove i presude. Medu te njegove sljedbenike svakako treba pribrojati i Maka Dizdara, stolaļkog pjesnika koji je dosegao jugoslovenske visine izraza poslije drugog svjetskog rata.
Ostaje nam da neģto kaģemo o problemu "biti" Hamzina pjesniģtva. Ko je i naroļito ģta je kao pjesnik bio Hamza Humo, pitanje je koje ide uz svakog modernog pa i klasiļnog stvaraoca. A Humo je nesumnjivo prvenstveno moderan pjesnik, kako je sam sebe pro-slovio u Nutarnjem ģivotu, prvoj svojoj zbirci stihova. No, ģto je i razumljivo s obzirom na maloprije iznesene genetiļke komponente pjesnikove, taj modernizam is-poljen kao ekspresionistiļki zahvat u svijet, sasvim se

p P
ri
o
N

P
3 Å
p
o
, ft)
S 3 <2. 3 3 o ç Á
II as -
3 ? s; o ? ^ 2. 8< ^ S < ^ Ã Ã no ð - -i: O -y˙
N
P

-y˙ e _ i--
5 p
l
1 i
a. sl cr. 9 sr
rt ð 3 ^
1 &

Ãs.|8-S r
3 2 2, ^ o è 5g p PJ p o t" rt S-
3
rt. 7^
r.s ffi
a" o
Si 3-
3
s:
9 3 2*.
to
oPJESNIK KAO PRIPOVJEDAĮ. (odlomci)
U vrijeme kad je pisao Grozdanin kikot Humo je napisao i svoju moģda najbolju kratku pripovijetku, Sev-dalijina ljubav ("Srpski knjiģevni glasnik", 1925), u kojoj je kao pripovjedaļ takoĽer govorio jezikom pjesnika. Kada se pojavila u knjizi Pod ģrvnjem vremena (Sarajevo, 1928), prvoj Huminoj zbirci pripovjedaka, Jovan Krģiĺ je o njoj napisao:
Sevdalijina ljubav, umetniļki najuspelija pri-povetka, ispada donekle iz okvira i atmosfere Íele zbirke. U sevdaliji Biberu, roĽenom bratu Ćoro-viĺeva ZulumÍara, analiziran je pun pojam sev-dalije. To je orijentalni Don Zuan koji voli sve ģene i kada ga, za ļasak, zanese i opije ljubav jedne ģene, on Íe u tom osetiti slabost, koju Íe pobediti snagom pregaranja i uteģiti se pesmom i vriskom kroz mahalu. Sevdalija je ļovek koji ģivi u svetu "slatkog ļemera i ģalbe za ģivotom", jer je veļno ģedan ģivota, iako ga stalno pije na njegovim najļistijim izvorima.1
1 Jovan Krģiĺ, "Pod ģrvnjem vremena - pripovetke Hamze Hume" (1928), Sabrana djela, 1, Sarajevo, 1979, str. 167. - Povodom iste knjige Alojz Smaus je u ļasopisu "Misao" zapisao: "Ako se u ovom prikazu nije posebno govorilo o "Sevdalijinoj ljubavi", inaļe jednoj od njegovih najlepģih pripovedaka, treba se setiti daje ta pripovetka raĽena u ģanru "Grozdaninog kikota" i karakteriģe stoga samo ranije veĺ isticane osobine piģļevog talenta." (Misao, 1928, sv. 5/6, str. 362).
207O takvim likovima priļao je, doduģe, veĺ Svetozar ĆoroviĺÍ. (Moģda viģe nego "zulumÍar", Huminom sev-daliji Biberu je "roĽeni brat" onaj ĆoroviÍev mladi adģa-mija Osman-beg, iz pripovijetke "Osman-begova ģar-gija", kojeg ģenska ljepota opļinjava samo dok mu nije u posjedu i samo dotle dok je pjesmom i ģargijom mami). Ali dok je ĆoroviĺÍ o takvim likovima priļao kao o "zanimljivim i ļudnovatim ljudima", koji su po svojoj neobiļnosti vrijedni priļe, Humo je u sevdalijinoj ljubavi saģivljeno uronio u sam svijet derta i sevdaha. I to nije bila analiza tog svijeta, kako je pomislio Krģiĺ, veĺ neposredan i dubok doģivljaj.

Upravo zato ģto je koncipirana kao doģivljaj, a ne kao distrancirani analitiļki prikaz, ta Humina pripovijetka je umjetniļki vrlo uspjeģno rijeģila osnovni stvaralaļki problem koji joj je zadao sam svijet o kojem ona govori. Jer, taj svijet je sav zapravo samo jedno raspoloģenje, i viģe zbivanje u duģi (uistinu, u dvije komplementarne duģe, u duģi sevdalije Bibera i u duģi djevojke Iģe), nego zbivanje u vanjskom svijetu. A ono stoje u cjelini sazdano od takve - slikovno neuhvatljive i pojmovno neshvatljive - duģevne grade zahtijeva od umjetnika adekvatan izraģajan oblik, u kojem ne smije dominirati niģta ģto i samo ne treperi kao duģa, niģta ģto je odveĺ ļvrsto i precizno, nikakva jasna i zaustavljena slika, nikakva logiļno razvijena "priļa." U Sevdalijinoj ljubavi Humo je zaista uspio da iznese pred nas jedno ģivo stanje duģe, ne da bi ga uļinio predmetom promatranja i poimanja, veĺ da bi ga izloģio naģem neposrednom doģivljavanju, kao zbivanje koje se pred nama - takoreĺi uģivo - odvija. Zato, kad ļitamo tu pripovijetku, moģe nam se uļiniti da ono ģto se dogaĽa u duģama njenih junaka osjetimo neposredno u tekstu kao reli puls jedne silovite ljubavne strasti, istovremeno

meke i divlje, omamljujuĺe i razorne, boleĺive i vatrene, sjetne i mraļne, sreĺne i fatalne.

U stvari, Humo je u toj pripovijeci umjetniļki konkretno obradio ono o ļemu je tri godine kasnije, u Spomenici "Gajreta" (1928), uopĺeno dokazivao, tvrdeĺi za sevdalinku izmeĽu ostalog i ovo:

Ona obuhvata one naģe unutarnje porive s kojima smo mi nekoji, pod uticajem Zapada, formalno veĺ raskinuli, ali koji zapretano tinjaju u nama, da razbukte na mahove snaģno i fatalno, u krvi i ploti. To je ona sevdalinka koja je upropastila na hiljade egzistencija i ģivota uz saz i ļaģicu, odvodeĺi u neki ljepģi i ļarobniji svijet derta i slatke ģalbe, da ļovjeka zanese u vrtlog razdragane boli i omamljenosti.1

Biber, junak pripovijetke Sevdalijiina ljubav, jedan je od zatoļnika tog "sevdisanja", koji se omamljuju pjesmom i ljubavnom ļeģnjom, ljubavnim osvajanjem i der-tom i koji ne prestaju da se predaju toj omami, uvijek iznova voleĺi, ļeznuĺi ili osvajajuĺi, kao da sevdah i nije ljubav (tj. "osjeĺanje afekcije prema drugoj osobi") veĺ stanje ekstaze, "vrtlog razdragane boli i omamljenosti". I cijela ta pripovijetka o sevdaliji Biberu zapravo je poema o jednoj takvoj sevdalijskoj ljubavi, koju Humo prati u njenom razvoju, od trenutka prvog ljubavnog nemira i nesavladive ģudnje preko ļasova zanesenog ljubavnog osvajanja (i podavanja) do konaļne tuģne praznine i pustoģi. Po tematici, po osnovnom osjeĺanju, kao i po kljuļnim prizorima to je, dakle, izrazito erotska pripovijetka. Ipak, za nju se ne moģe reĺi ono ģto je Humo rekao za sevdalinku: "njen glavni elemenat, ero-

1 Gajret 1903-1928, uredio Hamza Humo, Sarajevo, 1928, str. 35.

tika, podreĽuje sve ostale".1 Istina, mnogi kritiļari su bili skloni da tako neģto kaģu i za ovu pripovijetku i za cijelo Humino knjiģevno djelo. I ne bez razloga. Jer, Humo je i u svojim pjesmama i u svojim pripovijetkama ļesto pokazivao neobiļnu opsjednutost erotikom, kao daje i sam padao u "erotski trans", kako je to primijetio joģ Krģiĺ, i kao da se i sam prepuģtao onom "vrtlogu" sevdaha i sevdalijskog derta. Ali Sevdalijina ljubav (uostalom, kao ni Grozdanin kikot) uopĺe nije po svojoj strukturi usredsreĽena na erotiku kao neki centralni motiv, kojem bi sve drugo bilo podreĽeno (ne samo u ģivotu ļovjeka, i ģivotu duģe, veĺ i u narativnoj strukturi pripovijetke). U tom pogledu ilustrativno je sa Sevdalijinom ljubavlju uporediti raniju Huminu erotiku pripovijetku, Strast ("Raskrsnica", 1923). Napisana u ekspresionistiļkom maniru, ta pripovijetka zaista pokazuje Huminu opsjednutost erotikom kao naglaģeno ļulnom ljubavnom straģu, koju pokreĺu neki neshvatljivi, tamni nagoni. Ali u njoj erotika doista sebi podreĽuje sve ostalo. Evo kako je tu, naruralistiļki ogoljeno, prikazan ļin ļulne ljubavi:

(...) Pili su tako dugo dok veĺ nisu dospeli do ludila. Ana se nenadano zacereka, zbaci koģulju sa sebe i poļe plesati po senici. Njeno belo telo bleģtalo je srebreno na meseļini. Izgledala je kao pobesnela, mlada Ľavolica. Raspletenih kosa i uģa-grenih oļiju, kretala se ona u ludom i vratolomnom ritmu po senici. Crnļiĺ je sedeo na stolici i buljio u nju kao u kakvo priviĽenje. Tako pleģuĺi, ona se ponovno zacereka, skoļi na krevet i poļe se previjati i zavijati kao besomuļnica, a Crnļiĺ, obe-zumljen, zanjiska i baci se na nju (...)

1 Hamza Humo, "Sevdalinke", Sabrana djela, VI, str. 108.

Kad znamo da je i muģ te Ane negdje u blizini i da ona zavodi njegovog prijatelja, onda nam postaje jasno daje erotika tu zaista podredila sebi sve drugo, i to do mjere u kojoj sve unaokolo postaje prazno i pusto, pa ta okolna pustoģ uzvratno djeluje na osnovni motiv, prazneĺi njegovu erotiļnost do besmislenosti. U Sevdali-jinoj ljubavi, meĽutim, sve se deģava drukļije, a i sam ļin ljubavi kao da tu iz sebe zraļi neka dublja znaļenja i ģiri ih unaokolo kao panerotski smisao sveg okolnog svijeta:

I kapidģik je ģkrinuo. Pod ģandudom na ļi-menu igrale su sene pritajene i nasmejane, sluteĺi ~~ neģto i ģapĺuĺi. Mesec se provlaļio kroz granje i potok poigravao i ļeretao prkosno. Skriven i pritajen ģapat ispod ģandude ģuljao se pod stabla. A Iģa, sva umotana u zagrljaj, predavala se milovanju. Ona je ļula samo neki pijani ģum unaokolo, koga nestaje i nestaje negde dole iza nje, dok je njegov zagrljaj uzdiģe i nosi iznad Kamenjaka, iznad baģta u meseļinu, put zvezda. A zvezde su siģle s mesecom i smejale se u kroģnjama ģandude. One su sve videle. Biberov ģapat i toplo milovanje pretvarali se u bes, u ujed, i Iģa je nenadano poļela da grca, da se daje i otima. Biber joj kida haljinu, lomi

je divlje i ovlada njom Ćelom. Zvezde su poļele da kaplju kroz granje i da se prosiplju po njima. Mesec se glasno cerekao, a potok kikotao kao da ga neko golica. I sve je odlazilo, ġirilo se unaokolo po baġtama i stiġavalo se.
Ovaj ljubavni ļin, ka kojem je junake pripovijetke otpoļetka vukla neodoljiva erotska ļeġnja, prikazan je ovdje viġe kao eksplozija duġa nego kao konvulzija puti, doista kao stanje duġe koje je sposobno da se ġiri unaokolo i da postaje stanje svijeta: "...I sve je odlazilo,
211ġirilo se unaokolo po baġtama i stiġavalo se... I sve ponovo zagrca, zagrca, kao u bolu, kao u bunilu, malakġuĆi u priguġenim krikovima. Sve se stiġa i zamoran ġum poleġe po ġirini. Negde vrisnu tica..." U tom panero-tizmu, i u sveopĆem odzivu svijeta na zov ljubavi, nesumnjivo ima i nekog orijentalnog misticizma, kako je to viġe puta reļeno za Huminu implicitnu filozofiju erotike. MeĽutim, za narativnu strukturu te pripovijetke vaġnije je da je to erotsko stanje duġe - i panerotsko stanje svijeta - Humo uspio uključiti u sam tekst pripovijetke, koja je na taj naļin postala poetka evokacija, a ne pojmovna elaboracija, jednog sveobuhvatnog, erotskog raspoloġenja, kojem ni sam pripovjedaļ ne odolijeva.
OsjeĆajuĆi, valjda, duboko u sebi, u "krvi i ploti", destruktivnu snagu sevdalijske "razdragane boli i omam-ljenosti", Humo u Sevdalijinoj ljubavi doista nije ni prikazivao ni analizirao "sevdaliju" kao tip ljudskog ponaġanja, veĆ je saġivljeno evocirao samo to sevdalijsko raspoloġenje. On tu zapravo i ne pripovijeda o sevdaliji Biberu, bar ne na naļin na koji je, na primjer, ĹorioviĆ "opriļavao" svog Osman-bega u pripovijeci "Osman--begova ġargija". Naprotiv, on ukida pripovjednu distancu koja tradicionalno razdvaja pripovjedaļa i predmet pripovijedanja, pa svim svojim biĆem ulazi u svijet o kojem govori, doġivljavajuĆi ga iznutra, kao raspoloġenje koje je proġelo i njega i sve unaokolo. A pri tome on ne govori u 1. licu, kao "unutarnji pripovjedaļ", koji - kao stanovnik svijeta o kojem govori - polaġe prirodno pravo na raspoloġenje koje u tom svijetu vlada. Sevdali-jinu ljubav Humo ne struktuira u Ich-formi, kao ġto je ļinio u "Grozdaninom kikotu" gdje je glavni junak istovremeno i narator. Uprkos tome, Humo i u ovoj pri-povijeci uspijeva postiĆi izrazito ekspresivnu vrijednost narativnog govora, iako nigdje ne odaje izvore te nesumnjive ekspresivnosti. Ovdje on to ļini na taj naļin ġto sam govor stilizuje kao poetsku ekspresiju, u kojoj
212
se poniġtava identitet govornog lica, ali se zato uspostavlja puna jednoduġnost subjekta i objekta govora. Mi osjeĆamo u melodiji reļenice, u ritmu sintaksiļkog seg-mentiranja, u epitetima i metaforama, u personificiranju i sveukupnom saglasju prirode i duġe da Humo ne pripovijeda o neļemu van sebe, ali i da ne izraġava neġto ġto je samo u njemu, veĆ da - postupkom pjesniļke evokacije - puġta da poteļe matica jednog raspoloġenja koje se ġiri i sve preplavljuje:
A kad se mesec uzdiġe, pa se pun, zlatan i tih, zaustavi nad tamnim konturama brda, neki veliļanstven i neļujan smeh preli sva srca, a naġ grad zasta i preobrazi se u svetlu njegovu. Sve se pritaji i zanemi. NoĆ skide haljinu, blesnu i rodi se sevdah, teġak i neprebolan sevdah, pun derta za bezdano opojnim i nedostiġivim. A otud, ispod Huma, sa Raljevina, donese tiha noĆ mekan i zanosan glas pesme, glas ġto pada na duġu kao melem, leci i opija oseĆanja, da im probudi joġ bezdanije i nedohvatljivije ġelje. On se zatalasa, zatalasa i zasta u visinama, noseĆi duġu nekud u ġirine, ljuljnu se zanosno i razli po tiġini. I dah liġĆa pritaji se u mahali.
U stvari, u Sevdalijinoj ljubavi Humo je joġ jednom progovorio kao pjesnik, koji ne posmatra svijet, ne analizira, ne zauzima stav, veĆ puġta da ga nosi jedno raspoloġenje. Tu kao da se dogaĽa ono ġto je Humo rekao za dejstvo sevdalinke: "Neġto vam ustane u grudima toplom bujicom, obuzme vas zanos i vi niste viġe svoji. Nosi vas plima, nosi vas u neke krajeve koji su vam i poznati, ali opet tako lepi kakve ih u stvarnosti niste nikada videli."1 U Sevdalijinoj ljubavi Humo govori u 3. licu, ali pri tome ne odraġava svijest o sebi kao pri-
1 Isto, str. 98.
213povjedaļu koji nam posreduje svijet o kojem pripovijeda. Zato se tu potpuno gubi ona naspramnost pripovjedaļa i predmeta pripovijedanja koja je inaļe karakteristiļna za naraciju u Er-formi. Umjesto toga, tu se, kao u pjesmi, sve rastapa u raspoloġenju, koje, ġireĆi se, proġima sve ļega se dotakne. Evo kako Humo evocira Iġinu ljubavnu ļeġnju i evo kako ta ļeġnja izlazi iz nje i ġiri se unaokolo:
(...) srce zadrhti kao preplaġeno tiļe. Bele ruke Iġine poleteġe na grudi da umire taj drhat, da zaustave tu plimu ġto omamljuje i nosi, nosi nekud k njemu u pijane zagrljaje, u besvest. I ruka priteġe grud, priteġe, i Iġa zatrepti, zatrepti i ma-laksa. Jedan uzdah ġapnu u cvetu, u liġĆu na odreni. Iġa leġi zatvorenih oļiju, malaksala, sa smeġkom na licu. Potok se budi, otima i grca kao jogunast i sladak deļak (...)
Nema tu ni slike ni naracije; sve je samo stanje duġe. Ali ni ono nije predmet promatranja i analize, veĆ je raspoloġenje koje je proġelo ne samo svijet o kojem se govori veĆ i jezik kojim se govori. StilizujuĆi pripovjedni iskaz kao poetsku ekspresiju, Humo uspijeva da pred nama pokrene raspoloġenje, ali i da ga prevede \x jezik, koji nas onda kroz njega pronosi kao kroz svoj vlastiti semantiļki ambijent. A da bi to mogao, taj jezik mora odustati od svih gramatiļkih, logiļkih i opaġajnih povezanosti: "I ruka priteġe grud..., i Iġa zatrepti... Jedan uzdah ġapnu u cvetu... Iġa leġi zatvorenih oļiju, malaksala... Potok se budi, otima ..." Deġava se baġ ono ġto je Ġtajger rekao za lirsku evokacija i lirski stil: "jeziku nisu potrebne nikakve povezanosti, jer je veĆ sve sjedinjeno u raspoloġenju." A

staje drugo nego lirski stil, kad Humo sve proģima istim stanjem duģe i sve preobraģava prema osnovnom raspoloģenju:
214
Neģto ļulno i razbludno krije se u ovoj vlazi ģto pod jakim suncem tinja omlohavilo, a noĺu se budi da se protegne, da se opije i splete u grļu poģude negde na ļimenu pod ģandudom.
Govoreĺi kao pjesnik, Humo dovodi sve oko svojih junaka u isto stanje duģe: mirisi cveĺa su kao uzdasi; bele kuĺice bleģte pune jezive i neshvatljive ļeģnje; baģte pevaju neku nadzemaljsku pesmu od koje raste duģa i prelazi preko zaspalih brda u slatkom bolu veļite ļeģnje; mesec razleva svetio po daljinama i otvara duģu, otvara zemlju i sve tajne nesvesnih ģelja; pritajeno osluģkivanje sakri se i poleģe po travi, itd. itd. A kada Biber u baģti kraj vode pod mjeseļinom osjeti "neģto teģko, kao da neka pustoģ pade na nj", pa zapjeva iz puna grla: "Kad je alma za trganje bila,/Moja draga za ljubljenje bila...", - sav okolni svijet se zaļas preobrazi i uznese, kao da je sav ponesen plimom ljubavne ļeģnje:
I glas zadrhta negde u visinama, uznese se i razasu po mekanim i pijanim ģirinama, a mesec silazi, juri sve bliģe ģirokoj smokvinoj kroģnji, neļujno pade u granje, pa nekud ģiv, nasmejan, zapljusnu Bibera i rasplinu se. Baģta se sva preobrazi, kliknu, rodi se novi ģivot, i zaļas - nestade svega.
Govoreĺi tako kao pjesnik, Humo je, meĽutim, ipak uspio da u Sevdalijinoj ljubavi izgradi ļvrst sklop narativne strukture i tako ostvari jednu ne samo poetiļnu veĺ i potresnu i znaļenjski slojevitu pripovijetku. Istina, fabula mu je i tu, kao i u Grozdaninom kikotu, predstavljala samo neophodnu uzduģnu os oko koje je okupio one emotivno obremenjene, slikovno guste, lirske motive "sevdisanja" kao temeljnog raspoloģenja cijele pripovijetke. Ali, duģ te osi Humo je razvio potresnu priļu o jednoj ljubavi, od trenutka prve ļeģnje preko momenata zanesenog podavanja do konaļnog bolnog rastanka "sa
215krikom u slomljenoj duģi". (Stvarni junak te priļe zapravo je nesreĺna lģa, koja na kraju odlazi s bradatim hadģijom u Bosnu: "Duboko povijena u feredģu, sedela je uza nj jedna ģena, pokunjena, bez glasa i ģivota, kao pokajnica.")
U isto vrijeme, Humo je duģ te fabularne osi razvio i jednu "dublju priļu", onu istu kao i u Grozdaninom kikotu: o vremenu koje istiļe, kao pijesak u klepsidri, ostavljajuĺi za sobom prazninu i duģevnu pustoģ.
U stvari, Humini junaci, Biber i lģa, predaju se ljubavi i ljubavnoj strasti, da bi se oduprli isticanju vremena i da bi uhvatili i zadrģali ono od ģivota ģto moģe da zanese, omami, uzbudi, usreĺi, ukratko - odrģi iluziju ģivotnog smisla. Kada je lģa osluģkivala Biberovu pjesmu sa Raljevina, ona se njome opijala a kada je zamro njen zvuk, ona je rukom posegnula za njom daje zadrģi: "ona ispruģi ruke u raskoģne daljine, proteģe se i polete sva k njima". I opet, kada je jedne veļeri Biber otiģao zauvijek od nje, puģtajuĺi daje udaju za hadģiju iz Bosne, ona je ponovno rukom posegnula da ga zadrģi: "lģa ispruģi ruke za njim, kao ģto ih je ispruģila letos za njegovom pesmom." A u tom gestu, ļeģnjivom i uzaludnom, iskazana je sva tuga za onim ģto se ne moģe zadrģati i ģto nuģno prelazi u proģlost. "A sadaģnjost? - upitao se Humo jednom - Ona je opet lepa samo u seĺanju na proģlost, ali tim i bolnija."1 U stvari, lģa nije znala -jer joģ nije bila iskusila - ono stoje iskusni sevdalija Biber odavno znao: trenutak sreĺe nuģno otiļe u proģlost i ne moģe se zaustaviti. Biber zato i prepuģta Iģu njenoj sudbini, ma koliko to i njemu nanosilo bol: "steģe je snaģno, poljubi je, preskoļi preko ograde i ponese na srcu joģ jedan dert viģe, ponese u ģivot joģ jedan bol, da ga leci pesmom i samovanjem". Svijest o vre-
1 Hamza Humo, "Mostar" (II), Sabrana djela, VI, str. 48.
216
menitosti postojanja, o nezaustavljivom proticanju svega, pa i sreĺe i ljubavi uļinila je tog "orijentalnog Don Zuana" (kako gaje nazvao Krģiĺ) zatoļenikom sevdaha, sevdisanja i sevdalinke, u kojoj "ima neģto ģto ne mogu da nadoknade ni najviģa blaga u ģivotu...: ceo jedan svet koji Biber nosi u sebi, svet od slatkog ļemera i ģalbe za ģivotom". A ta pjesma koju Biber pjeva, i kojom se zanosi, isto je ģto i Iģina ispruģena ruka: ona hoĺe da dohvati nedohvatljivo i zaustavi vrijeme. Znajuĺi dobro, iz sevdalijskog iskustva, da se trenuci sreĺe ne mogu zaustaviti, Biber juri za njima, svaki put u novo sev-disanje, u novu sreĺu, istovremeno i slatku i ļemernu. A pjesma mu pomaģe da u sjeĺanju - bar kao uspomenu - zadrģi ono ģto se obruģilo u proģlost. Kada je lģa otiģla za Hadģijom u Bosnu i kad je doģla zima, Biber je ostao da "samuje u svojoj velikoj sobi, uz plamsanje vatre u starinskom ģirokom odģaku i uz tiho i bolno cilikanje mekane ģargije, peva: Sadih almu nasred at-mejdana... " I dok se mladi od njega stvarno "zagrevaju pesmom, toplom i intimnom pesmom ģarolikih nada", on "stari sevdalija", obnavlja pjesmom uspomenu, ali ne viģe i nadu:
I Biber se zanosi u tople letnje noĺi, ļuje ģubor vode, oseĺa ģum liģĺa i Iģin glas, drhtav, podatan. I nenadano se sneveseli, spuģta tamburu pored sebe i dugo gleda u plamsanje vatre, u tinjanje ģara, pa u mrtav pepeo.
Tu na kraju pripovijetke Humo prikazuje svog junaka, kako ga neumoljivi glasovi stvarnosti bude iz omamljenosti, ulazeĺi mu surovo u san:

A kroz san, kroz neke daleke konake, vidi on kako se nad Iġom, bledom i uplakanom, kezi nekakva jarļija brada, cereka se, kmekeĺe i trza ga iz sna.
217To, negde na izvanu, lupa nepritvoren kanat i bura zviġdi u drveĺu.
Tako se, s tim pogledom na "mrtvi pepeo" i sjeĺanjem na "bledu i uplakanu Iġu", zavrġava priļa o sevdali-jinoj ljubavi, priļa koja je poļela s onoliko vreline i sveobuhvatne ġudnje: "Naġ grad... bleġti u podnevnom suncu... dahti pod ġegom... Ġivot pisti u njemu i ġaka zemlje cvili od ġeĽi i ġestine". A sve stoje budilo ġelje, uzbuĽivalo i omamljivalo proġlo je s tim bljeġtavim, vrelim ljetom i ostavilo za sobom pustoġ, "slatki ļemer sjeĺanja" i - pjesmu, koja obnavlja proġlost, ali ne donosi radost, veĺ bolnu omamu.
Istakavġi tekst pripovijetke Sevdalijina ljubav od najfinijih niti ļiste duġevnosti, Humo ju je ipak struk-tuirao kao narativno razvijenu i smisaono zaokruġenu pripovijetku, u kojoj je - kao i u Grozdaninom kikotu, uostalom - matica raspoloġenja prisiljena da teļe tokovima jedne potresne priļe, priļe o ljubavi pod ġrvnjem vremena (kako je Humo naslovio knjigu u kojoj ju je objavio). A moġda je upravo zbog te izmirenosti lirskog i narativnog principa knjiġevnoumjetniļkog diskursa, kao i zbog te zaokruġenosti i cjelovitosti, Sevdalijina ljubav s pravom smatrana jednom od najboljih Huminih pripovjedaka: u njoj je on govorio kao pjesnik, koji sa-osjeĺa i duboko doġivljava, a ipak ju je struktuirao kao pripovjedaļ, koji sve vidi u razvoju i sve uobliļava kao razvoj.
Smisao te tvrdnje postaje jasniji kad se sa Sevdali-jinom ljubavi uporede neke druge Humine pripovijetke, koje su joj tematski srodne. U knjizi Pod ġrvnjem vremena takva je, doduġe, jedino pripovijetka ņaurin, koju je Humo najprije objavio pod karakteristiļnim naslovom Pod koracima vremena ("Politika", 1928). I to je, u izvjesnoj mjeri, priļa o zaprijeļenoj i ometenoj ljubavi (s tim ġto je ovdje ta zapreka vanjska: strogi djevojļin
218
otac ne prihvata mladiĺa kojeg smatra odrodenim). I to je priļa o uzaludnom pokuġaju da se ljubavlju zaustavi vrijeme koje ide u nepovrat. ("OseĺIam dah proleĺa -kaġe pripovjedaļ - i steġe mi se srce. Zaġto? Bog Ĺe ga sam znati. Moġe biti za onim ġto je minulo u nepovrat.") I u toj priļi mladiĺ i djevojka strastveno se podaju ļinu ljubavi, osluġkujuĺi neprestano "korake vre-
I ona se pripija uza me i strepi kao tiļe na oluji. A ja je svu grlim i milujem i ona zaboravlja na sve: i na oca i na zle slutnje. Opijena, uzvraĺa mi milovanje i predaje se sva. Posle dolazimo k sebi. Njeni pogledi leġe u mojim zenicama.
- Reci! - ġapĺe ona.
- Ġta?
- Reci mi da me voliġ i da Ĺeġ ovde zauvek da ostaneġ!
- Ĺuti! Ko zna ġta nam je suĽeno - odgovaram ja, pun neke zloslutne strave (...)
MeĽutim, iako sadrġi ļitav niz istih motiva, pripovijetka ņaurin (odnosno, Pod koracima vremena) daleko zaostaje za Sevdalijinom ljubavi, jer ne dostiġe njenu zgusnutost i cjelovitost. To je, s jedne strane, zato ġto se u njoj lirski motivi uklju|uju u cjelinu narativne srukture na lirski naļin, tj. u spletu slobodnih asocijacija, koje se razvijaju na liniji jedne emocije, a ne narativno, tj. u sklopu dogaĽaja, koji razvijaju priļu. Ali, to je, s druge strane, i zato ġto je ta pripovijetka tematski "ras-cijepljena" na dvije raznorodne priļe: o ometenoj ljubavi i o djevojļinom ocu, Arifagi AganliĺIu, koga je takoĽer "vreme pregazilo" ("pokosilo ga kao oluja hrast"), ali jedno kategorijalno drukļije vrijeme, povijesno vrijeme, u kojem je on izgubio feudalne privilegije, kmetove i ļitluke, bogatstvo i moĺ, a saļuvao jedino nekadaġnju
219tvrdokornost ("Uvek ga ja i majka sanjamo kako krvav juriġa na oganj", kaġe za njega njegova kĺi). Kao da se Humo kolebao ġta da postavi u srediġte pripovijetke: jednu ljubav koja nije mogla zaustaviti trenutke sreĺe ili ļovjeka koji je zaostao za svojim vremenom. (A to su zapravo i dvije osnovne teme sveukupnog Huminog pripovjedaļkog djela). Uostalom, to se kod njega ļesto dogaĽalo, zbog ļega se mnoge njegove pripovijetke ne drġe ucijelo kao tematski jedinstvene ili bar emocionalno cjelovite narativne strukture. Otuda i onaj utisak koji je formulisao joġ KrġiĺI, kada je povodom knjige Pod ġrvnjem vremena napisao: "Ali, kako njegova fantazija nije epska, on pripovetku sklapa dosta neveġto i ispunjava je lirskim refleksijama i opisima."1 Naravno, taj utisak je samo djelomiļno opravdan, jer Humo najļeġĺe nije ni htio da priļa priļu i da na osnovu te priļe sklapa pripovijetku, veĺ je, radije, evocirao neka stanja duġe i na taj naļin strukruirao viġe ekspresivne nego referenci-jalne pripovjedne forme.
U tom smislu se kao primjer moġe navesti proza Raspevani grad ("Politika", 1927), u kojoj je Humo potpuno odustao od priļe i fabularne povezanosti motiva, pa je, umjesto toga, jednu za drugom nizao poetske slike (slike grada raspjevanog pod hercegovaļkim suncem), koje su sve impregnirane istom emotivnom otopinom i sve uronjene u isto raspoloġenje. Sve u toj pripovijeci - i vinogradi po prisojima, puni soka i slasti, i minareta gola i osloboĽena, i kikotava rijeļica Radobolja, i raz-goliĺeni propali beg Iĺibeg, i goli kupaļi na Neretvi, i Mrahorova Umihana, koja omamljena sluġa Biberovu pjesmu, i oni koji u Ademaginoj baġti akġamluļe uz saz i meraklijski popijevaju, i ljudi, i kuĺe i priroda -
1 Jovan KrġiĺI, "Pod ġrvnjem vremena - pripovetke Hamze Hume" Sabrana djela, 1, str. 165.

izloġeno je jednom sveopЇem preobraġenju. I ļini se kao da je cijeli grad osvijetljen ne samo ġarkim hercegovaļkim suncem veЇ jednom istom sveobuhvatnom emocijom, koja se razliva na sve strane i sve preliva vlastitom svijetlom, a gustom bojom. "Svuda mnogo, mnogo svjetlosti, boja i tonova. Ļini se da Їe se ceo grad pretvoriti u jedan veseo uzvik, da Їe zadrhtati od prenapregnute razdraganosti i poleteti put plavih visina". "Srce je - dodaje Humo - fino ogledalo. U njemu sve titra, ogleda se i peva. Sve je tako bistro kao radosna suza u oku." A kao ni Humo, ni mi viġe ne znamo da li taj bljesak koji je rasvijetlio grad i uļinio ga raspjevanim dolazi od sunļanog sjaja ili od radosti srca. Kao i u govoru pjesnika, i Huminom pripovijedanju nikad se ne mogu do kraja odijeliti stanja svijeta i stanja duġe. Inaļe, s tom poetskom prozom Raspevani grad Humo je zaključio svoju drugu zbirku pripovjedaka {Pripovetke, "Srpska knjiġevna zadruga", Beograd, 1932), u kojoj je - pod zajedniļkim nadnaslovom "Mesec u granju" - sabrao i svoje najbolje ljubavne priļe koje je dotad objavio.1 (MeĽu njima i najbolju od svih, Sevdali-jinu ljubav).
Iako su sve one razliļite po naļinu struktuiranja, ipak su meĽusobno srodne, i to ne samo po svojoj osnovnoj temi veЇ i po jednoj filozofiji ljubavi koju sve one podrazmijevaju.
Moġda je ta Humina filozofija ljubavi najdirektnije izraġena u pripovijeci Pamrav, koja je prvi put objav-
1 U stvari, taj ciklus "Mesec u granju" u zbirci Pripovetke (Beograd, 1932) sadrġi najbolje Humine ljubavne priļe uopЇe. Uostalom, u Izabranim djelima, koja je poslije rata uredio Boġko NovakoviЇ ("Svjetlost", Sarajevo, 1955, taj ciklus je proġiren samo s jednom kasnijom Huminom ljubavnom prieom (PeriġiЇeva ljubav, 1952).
221ljena u "Politici" 1928. U njoj Humo govori o Ademagi Mrahoru, "ocu, muġu i posedniku", koji svakog proljeЇa, "kad prvi slavuji zapevaju u bademima", osjeti neki "pa-mrav" u sebi, pa mu u krvi zastruji "neġto neiskazano", ġto mu remeti sve ġto je "naumio kroz duge zimske noЇi". Kada se tako u krvi, u ļulima i nagonima probudi snaga Erosa, tada Ademagu "opije neka milina kao topla omaglica i ponese ga kao na krilima". Ali osim ġto je spontana plim strasti, ima li ta erotiļka omama i neke svrhe? Po Humi izgleda da ima. Jer, kad Ademagu uznese ta omama, "sva ona zapletena svakidaġnjica iġļezava pod njim i pada u zaborav", i to ona svakidaġnjica koja mu, inaļe, "kao neka teġka besmislica... odnosi ġivot negde u otuġnu provaliju vremena". I baġ onda kada poļne misliti na tu vremenitost ġivota, koji se neumitno obruġava u proġlost, i kada ga zbog toga "spo-padne teġka ļama i bol za minulim danima", Ademaga se viġe "ne otima slavujevoj pesmi" i poļinje zaboravljati svakidaġnji ġivot. ("Ġta je imanje? Sta je kuЇa, ġena i deca?"). Tada on odlazi u krļmu Mare Petljanove, Mari u zagrljaj, koji mu postaje "melem-lek" i "sve na svetu, svrha i razvrha svemu". Jer tada -
pred njegovim oļima poļinje sve da raste, da oġiv-ljuje i plovi nekud u svet sevdaha i ļeġnje za neļim ġto niko nikad nije dostigao. Ceo svet samo je jedan razliven i pritajen uzdah, nad kojim treperi miris proleЇa kao ġelja nad razgoliЇenim ġenskim grudima. Nema briga, nema misli. Sve je probuĽena ġelja u tiġini, kroz koju grgore prpoġni ġumovi Radobolje i, kao zagolicani razbludnom pomisli, beġe u suton zvekom srebrnim derdana.
Tako ljubav (ļulna ljubav) i ljubavni zagrljaj donose zaborav ("nema briga, nema misli"), zaustavljaju svakidaġnjicu koja odnosi ġivot u "provaliju vremena" i
222
stvaraju iluziju bezvremenog postojanja. (Ono, i inaļe ļesto, uporedenje erotske slasti sa "edenskim vrtovima" vjerovatno i ne naglaġava toliko ljepotu koliko bezvre-menost, odnosno ono zaustavljeno vrijeme, koje je vjeļni san zdrava i sreЇna ļovjeka). Ljubavnik orijentalnog rafinmana i ukusa, Ademaga svjesno odlaġe trenutke krajnjeg ljubavnog uġitka (on "mezeti samo mirisom ruġe ili feslidġana" i govori tiho da "ne pobuni svoje pritajene ġelje"). Ali ne ļini li on to zato ġto iz iskustva zna da poslije "vilenog, vruЇeg vjetra" koji raspaljuje strast neminovno dolazi "tamna senka smirenja" i "neka pusta praznina"? Ne boji li se on te konaļne praznine, koja ostane kad onaj pijesak oteļe u klepsidri? Ne bjesni li on onako mahnito zato ġto ga je nastala praznina ponovno dovela pred "otuġnu provaliju vremena"? Humo nam ne daje odgovore na ta pitanja. (Uostalom, otuda i utisak daje u toj do kraja neiskazanoj priļi o Ademagi Mrahoru Humo naslutio neke skrivene ponore ġivota i ljubavi). U svakom sluļaju, njegov junak nipoġto nije tek neki nastrani sladostrasnik, kojeg muļe "pamravi" u krvi. On je zatoļenik one ġivotne filozofije koja u erotici traġi, ali ne nalazi zaustavljeno vrijeme edenskog vrta.
U stvari, sve Humine ljubavne priļe razvijaju se po jednoj kompozicionoj shemi koja u potpunosti odgovara osnovnoj liniji te njegove filozofije ljubavi. A pri tome je karakteristiļno da Humo, kome su ļak prigovarali pretjeranu ļulnost i opsjednutost ļulnim, svoje pripovijetke nikad ne zaključuje prizorima ljubavne omame. On ih samo stavlja u srediġte priļe kao kul-minativnu taļku erotske ļeġnje koja nosi njegove junake. Na taj naļin njegove priļe dobijaju tipiļno trodjelnu kompoziciju. Na primjer, u pripovijeci Krnata najprije se govori o ljubavnoj ļeġnji u kojoj se zaboravlja svakidaġnjica: za tihih ljetnih noЇi pod mjeseļinom Ġemsa
223Muharemagina zaneseno osluġkuje melodije koje na kr-nati izvodi Mesa Cakan, sviraļ i probisvijet. Zatim ta ļeġnja - takoreЇi prirodno-kulminira u dodiru dva tijela koja se predaju "bezdanoj provaliji slatkog zaborava". Na kraju, nakon buĽenja iz te ljubavne omame, u kojoj je vrijeme bilo stalo, dolazi do tuġnog otreġnjenja, ali i osjeЇanja pustoġi, koja je ostala u djevojļinoj duġi i u njenoj okolini: Ġemsa je pobjegla sa sviraļem Mesom, roditelji su joj se

zavili u tugu, a baġta, u kojoj se odigrao kulminativni prizor ljubavi, zarasla je u korov. Kao i u Sevdalijinoj ljubavi, i ovdje, poslije svega ostaje pustoġ i osjeĺaj praznine. Ali Humo je ovdje na kraju dodao joġ jedan prizor, neku vrstu poente, koja eksplicira ono ġto je implicitno veĺ bilo iskazano. Time je, doduġe, cijela ta priļa nepotrebno prevedena na jezik doslovnog smisla, ali je tako izriļito potvrĽena krajnja misao Hu-mine filozofije ljubavi, koju smo bili samo naslutili. Naime, pripovijetku Krnata Humo zavrġava dodatnom opaskom pripovjedaļa, koji nas obavjeġtava daje vidio Ġem-su u Beogradu kao pjevaļicu u kafani, kako apatiļno sluġa glas krnate, koji kao da govori: "Ġto u ġivotu jednom proĽe, to se viġe nikad ne povrati. Ostaje nam samo uspomena kao san i ġalba u duġama, teġka kao umor od ġivota." Formulisana na takav naļin i u takvom kontekstu, Humina misao o ġivotu i ljubavi sasvim odreĽeno otkriva svoj pravi izvor: bez svake sumnje, Humo se u svojoj filozofiji ljubavi inspirisao duhom sevdalinke (ukoliko nije taļnije reĺi daje on sa sevdalinkom dijelio istu filozofiju ljubavi).

Inaļe, tu Huminu misao o ljubavi, kao i adekvatnu kompozicionu shemu koju je ta misao dobila u narativnoj strukturi njegovih pripovjedaka, lako raspoznajemo i u drugim pripovijetkama ciklusa "Mesec u granju" u zbirci Pripovetke, bez obzira ġto su sve one na razliļit naļin struktuirane.

Prva od njih, Priļa o Jasici pandan je "Grozdani-nom kikotu", samo ġto njen pripovjedaļ ļezne da i sam uĽe u svijet legende i naĽe se s legendarnom vodeniļa-revom kĺerkom Jasikom, koja ljeti "mami momke seoske i pali im krv u snovima", a kojoj zima svaki put iznova - kao i Grozdani i Grozdanu - "odnosi duġu". U toj pripovijeci se, viġe nego